

Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь

УСТАНОВА АДУКАЦЫІ
«ГРОДЗЕНСКИ ДЗЯРЖАЎНЫ УНІВЕРСІТЭТ
ІМЯ ЯНКІ КУПАЛЫ»

П. У. СЦЯЦКО

УВОДЗІНЫ Ё МОВАЗНАЎСТВА

Рэкамендавана Навукова-метадычным
цэнтрам вучэбнай кнігі і сродкаў навучання
Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь
у якасці дапаможніка для студэнтаў філалагічных
спецыяльнасцей вышэйшых навучальных устаноў

Гродна 2001

УДК 880.26 (075.8)

ББК 81.411

С 92

Рэцэнзенты: кафедра беларускага мовазнаўства Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя Максіма Танка (загадчык кафедры кандыдат філалагічных навук, дацэнт П.А.Міхайлаў);

кандыдат філалагічных навук, прафесар, загадчык кафедры беларускай мовы Магілёўскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А.А.Куляшова В.І.Рагаўцоў.

Сцяцко П.У.

С 92 **Уводзіны ў мовазнаўства:** Дапаможнік. — Гродна: ГрДУ, 2001. — 231 с.

ISBN 985-417-212-0.

У дапаможніку асвятляюцца ўсе пытанні, прадугледжаныя тыповай праграмай «Уводзіны ў мовазнаўства» (Мн., 2001). У канцы дапаможніка падаецца тэрміналагічны даведнік, які ахоплівае ўсе неабходныя тэрмінаадзінкі – абазначэнні паняццяў.

УДК 880.26 (075.8)

ББК 81.411

ISBN 985-417-212-0.

© П.У.Сцяцко, 2001

ПРАДМОВА

Задача навучальнага курса «Уводзіны ў мовазнаўства» – даць студэнтам-першакурснікам досвед у асноўных пытаннях навукі пра мову і выпрацаваць у іх навыкі самастойнага аналізу моўных фактаў, падрыхтаваць да засваення мовазнаўчых курсаў філалагічных спецыяльнасцяў ВНУ.

Засваенне курса «Уводзіны ў мовазнаўства» дапаможа выпрацаваць у студэнтаў навуковы погляд на мову як сацыяльную з’яву, як сродак камунікацыі, інфармацыі і самавыяўлення людзей. Тэрміналагічны паказальнік, што падаецца напрыканцы кнігі, змяшчае мовазнаўчыя тэрміны навучальнага курса, абавязковыя для засваення, што будзе спрыяць павышэнню тэарэтычна-лінгвістычнай падрыхтоўкі першакурснікаў і дапаможа паспяховаму авалоданню лінгвістычнымі курсамі, прадугледжанымі універсітэцкім стандартам для філалагічных спецыяльнасцяў.

Да гэтага часу студэнты-філолагі Беларусі вывучаюць названую дысцыпліну па кнізе: Рагаўцоў В.У., Юрэвіч А.Л. Уводзіны ў мовазнаўства: Вучэбны дапаможнік для філалагічных факультэтаў педінстытутаў (Пад рэд. К.У.Скурата. – Мн.: Выш. шк., 1987), а ў Гродзенскім універсітэце – і па кнізе: П.У.Сцяцко. Пачатковы курс мовазнаўства: Навучальны дапаможнік па курсе «Уводзіны ў мовазнаўства» для студэнтаў спецыяльнасцяў 02.17, 02.19 (Гродна, 1993.).

Выданне новага дапаможніка вымагаецца імкненнем удасканаліць навучальны курс у адпаведнасці з тыповай праграмай курса «Уводзіны ў мовазнаўства» для ВНУ Рэспублікі Беларусь. (2001). Да таго ж, выдадзеныя ў 80 – пачатку 90-х гадоў ХХ ст. дапаможнікі ўжо амаль выйшлі з выкарыстання з чыста тэхнічных прычынаў.

Пры падрыхтоўцы новага дапаможніка «Уводзіны ў мовазнаўства» аўтарам улічваліся: выхад з друку такіх аўтарытэтных даведнікаў, як «Лингвистический энциклопедический словарь» (М., 1990; далей спасылкі на яго ў скароце: ЛЭС) і «Беларуская мова: Энциклапедыя» (Мн., 1994; у скароце: БМЭ), і сённяшні змест гэтай навучальнай дысцыпліны і

практыка асвятлення яе ў падручніках, выдадзеных у іншых краінах (Расіі, Украіне...).

У прапанаваным дапаможніку «Уводзіны ў мовазнаўства» знайшла свой адбітак шматгадовая практыка выкладання дысцыпліны аўтарам гэтай кнігі ў Гродзенскім педагагічным інстытуце (пачынаючы з 1957 года), Гомельскім універсітэце імя Ф.Скарыны і Гродзенскім універсітэце імя Я.Купалы.

Аўтар шчыра дзякуе навукоўцам кафедры беларускага і тэарэтычнага мовазнаўства Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы і найперш кандыдатам філалагічных навук А.І.Багдзевічу, В.Л.Варановічу, Ж.С.Сіплівені, якія першыя прачыталі рукапіс і выказалі каштоўныя заўвагі. Аўтар выказвае глыбокую ўдзячнасць калектыўнаму афіцыйнаму рэцэнзенту навучальнага дапаможніка – кафедры беларускага мовазнаўства Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя Максіма Танка і яе загадчыку — кандыдату філалагічных навук, дацэнта П.А.Міхайлаву за высокую ацэнку рукапісу і слушныя заўвагі. Аўтар таксама шчыра ўдзячны персанальнаму афіцыйнаму рэцэнзенту прафесару В.І.Рагаўцову, загадчыку кафедры беларускай мовы Магілёўскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А.А.Куляшова, за ўважлівае прачытанне рукапісу, высокую ацэнку яго вартасці і слушныя заўвагі і каштоўныя парады, якія спрыялі ўдасканаленню навучальнага дапаможніка.

УСТУП

МОВАЗНАЎСТВА ЯК НАВУКА, ЯГО СУВЯЗІ З ІНШЫМІ ГАЛІНАМІ ВЕДАЎ

Сучасная навука налічвае ў свеце больш за 5000 моваў. Апроч сваіх адмысловых рысаў, яны маюць нямала супольнага: усе яны – сродак фармавання і выяўлення думкі, найважнейшая прылада людскіх дачыненняў (зносінаў), варунак развіцця культуры пэўнага калектыву людзей; усе мовы маюць адпаведныя структурныя элементы. Гэта і спалучае іх у адно цэлае – *чалавечую мову*, або проста *мову*. Навуку, якая вывучае мову, называюць *мовазнаўствам*, або *лінгвістыкай* (ад лац. lingua – ‘мова’). Мовазнаўства належыць да гуманітарных (грамадскіх) навук і вывучае мову як грамадскую з’яву, як найважнейшы сродак кантактаў (зносінаў) паміж людзьмі, яе прыроду, існасць і структуру, заканамернасці развіцця і функцыянавання, класіфікацыю моваў свету, узнікненне і этапы развіцця пісьма ды інш.

Мовазнаўства – складаная сістэма дысцыплінаў тэарэтычнага і практычнага кшталту. Мовазнаўства падзяляецца на прыватнае і агульнае.

Прыватнае мовазнаўства мае дачыненне да асобных моваў (напрыклад, беларускай, нямецкай, грузінскай) ці групы роднасных моваў (да прыкладу, германскіх, славянскіх), яно можа быць *сінхранічным* (грэц. syn – ‘разам з’ і chronos – ‘час’ = ‘адначасовасць’), калі апісвае факты мовы ў які-небудзь момант гісторыі, або *дыяхранічным* (грэц. dia – ‘праз, цераз’ і chronos – ‘час’ = ‘розначасовасць’), калі прасочваецца развіццё мовы на працягу пэўнага часу. Так, сінхранічна вывучаецца ў ВНУ курс сучаснай беларускай мовы і дыяхранічна – гісторыя беларускай мовы.

Агульнае мовазнаўства вывучае агульныя асаблівасці чалавечай мовы: існасць і прыроду мовы, праблемы паходжання мовы і агульныя законы яе развіцця і функцыянавання, метады даследавання мовы. У складзе агульнага мовазнаўства вылучаюць *тыпалагічнае мовазнаўства*, дзе шляхам супастаўлення між сабою моваў высвятляюцца агульныя заканамернасці мовы, вызначаюцца *моўныя ўніверсаліі* – уласцівасці,

сапраўдныя для ўсіх моваў (іх называюць *абсалютнымі ўніверсаліямі*) ці для большасці моваў. Такімі абсалютнымі ўніверсаліямі лічацца наступныя сцверджанні: 1) усе мовы маюць агульныя і ўласныя імёны; 2) кожная мова — гукавая; 3) усім мовам уласцівыя галосныя і зычныя гукі; 4) ва ўсіх мовах сродкам выяўлення думкі ёсць сказ...

Практычнае мовазнаўства (інакш *дастасоўнае, ужытковае*) вырашае задачы выкарыстання мовазнаўчых ведаў на практыцы, ва ўжытку. Гэта — стварэнне і дасканаленне пісьма, напісанне слоўніка і граматыкі пэўнай мовы, навучанне роднай і няроднай мове, пераклад з аднае мовы на іншую, стварэнне сістэмы аўтаматычнага перакладу, пошуку і рэферавання інфармацыі, стварэнне моўных робатаў дзеля кантактаў чалавека з машынай на натуральнай мове ды інш.

Мовазнаўства — адна з найгалоўнейшых для філолага, профільная навука, якая фармуе спецыяліста-філолага.

Курс «Уводзіны ў мовазнаўства» — гэта пачатковы (элементарны) курс агульнага мовазнаўства. У ім падаюцца першыя, больш простыя звесткі пра мову, яе будову, існасць і заканамернасці развіцця; ён знаёміць студэнтаў-першакурснікаў з паняццямі і тэрмінамі мовазнаўства, без якіх нельга абысціся пры вывучэнні любой мовы.

Мовазнаўства мае шчыльныя стасункі з іншымі навукамі. Гістарычна вучэнне пра мову мае працяглую традыцыю — да 3000 гадоў. Пачалося яно з вучэння аб правільным чытанні і пісьме. Спачатку ў старажытных грэкаў яно называлася **граматычным мастацтвам** (*граматыка*) і ўваходзіла ў іншыя навукі — рыторыку, логіку, стылістыку.

Паступова граматыка з мастацтва «правільна пісаць і чытаць» ператвараецца ў навуку пра мову, пашыраючы сваю праблематыку.

У наш час мовазнаўства не толькі адно з старажытных вучэнняў, але і асноўная навука ў сістэме ведаў, бо натуральная, прыродная мова — гэта універсальны інструмент пазнання, які выкарыстоўваецца ва ўсіх навуках. Да таго ж канкрэтная мова — адзін з галоўных прадметаў навучання ў школе. Мова абслугоўвае амаль усе сферы людскай жыццядзейнасці, таму

навука пра мову (мовазнаўства) — звязаная з многімі іншымі навукамі – гуманітарнымі, прыродазнаўчымі, фізічна-матэматычнымі і тэхнічнымі. Найбольш шчыльныя стасункі мовазнаўства з літаратуразнаўствам, тэксталагіяй, паэтыкай, тэорыяй культуры, разам з якімі яно складае **філалогію**. Мовазнаўства звязана таксама з гісторыяй, псіхалогіяй, фізіялогіяй, этнаграфіяй, геаграфіяй і іншымі галінамі ведаў. На стыку гэтых навук узнікаюць сумежныя галіны ведаў: этналінгвістыка, сацыялінгвістыка, псіхалінгвістыка, лінгвасеміётыка, лінгвагеаграфія, нейралінгвістыка, вылічальная лінгвістыка і інжынерная лінгвістыка.

Этналінгвістыка (грэц. *ethnos* – ‘народ, племя’ і ‘лінгвістыка’) – кірунак у мовазнаўстве, які вывучае мову ў яе адносінах да культуры, узаемадзейненні моўных, этнакультурных і этнапсіхалагічных фактараў у функцыянаванні і эвалюцыі мовы. Этналінгвістыку разумеюць і больш шырока – як комплексную дысцыпліну, якая вывучае з дапамогаю лінгвістычных метадаў «план зместу» культуры, народнай псіхалогіі і міфалогіі. Этналінгвістыка нарадзілася ў нетрах этнаграфіі на мяжы XIX-XX стст. у сувязі з вывучэннем шматлікіх індзейскіх плямёнаў Паўночнай і Цэнтральнай Амерыкі. Гэты тэрмін у амерыканскіх навукоўцаў часта замяняецца іншымі – **антрапалінгвістыка** (грэц. *anthrōpos* – ‘чалавек’ і *лінгвістыка*), **этнасемантыка** (грэц. *ethnos* – ‘народ’ і *семантыка*).

Этналінгвістыка даследуе праблемы шматмоўнасці, уплыў сацыякультурных фактараў на развіццё мовы, праблемы гістарычнага вывучэння і рэканструкцыі духоўнай этнічнай культуры на аснове фактаў мовы, стварэнне этналінгвістычных атласаў, даследаванне памежных сфераў мовазнаўства і міфалогіі ды інш.

Сацыялінгвістыка (сацыяльная лінгвістыка) – навуковая дысцыпліна, якая развіваецца на стыку мовазнаўства, сацыялогіі, сацыяльнай псіхалогіі і этнаграфіі і вывучае комплекс праблемаў, звязаных з сацыяльнай прыродай мовы, яе грамадскімі функцыямі, механізмам уздзеяння сацыяльных фактараў на мову і той роляй, якую выконвае мова ў жыцці грамадства. Асноўныя праблемы сацыялінгвістыкі:

сацыяльная дыферэнцыяцыя мовы, праблема нацыянальнай мовы, моўная сітуацыя, сувязь і ўзаемяны мовы і культуры, праблемы сацыяльных аспектаў *білінгвізму* (лац. *bi-* у складаных словах — ‘падвойны, дваякі’ і *lingua* — ‘мова’ = ‘дзвюхмоўе’) і *дыгласіі* (грэц. *di-* ‘двойчы’ і *glōssa* — ‘мова’) — адначасовага існавання ў грамадстве дзвюх моваў (або дзвюх формаў адной мовы), якія выкарыстоўваюцца ў розных функцыйных сферах.

Адмысловае месца ў сацыялінгвістыцы займае праблема *моўнай палітыкі* — мерапрыемствы дзяржавы (партыі, грамадскай суполкі), накіраваныя на змену ці захаванне функцыйнага размеркавання моваў (ці моўных падсістэмаў), на ўвядзенне новых ці захаванне ранейшых моўных нормаў (шляхам правядзення рознага віду анкетавання).

Псіхалінгвістыка — навука, якая вывучае працэсы ўтварэння маўлення, а таксама ўспрыняцця і фармавання маўлення ў іх дачыненні да сістэмы мовы. Псіхалінгвістыку называюць таксама *тэорыяй маўленчай дзейнасці*. Псіхалінгвістыка распрацоўвае мадэлі маўленчай дзейнасці і псіхафізіялагічнай арганізацыі чалавека. Яна дае тэарэтычнае тлумачэнне такім практычным задачам, як навучанне роднай мове, асабліва — навучанне замежным мовам, маўленчае выхаванне школьнікаў, праблемы маўленчага ўздзеяння, найперш прапагандзе і дзейнасці сродкаў масавай інфармацыі, у судовай псіхалогіі і крыміналістыцы (напрыклад, пазнаванне людзей па асаблівасцях іх маўлення), праблемы машыннага перакладу, маўленчага ўводу інфармацыі ў ЭВМ і г.д.).

Псіхалінгвістыка паводле прадмету даследавання блізкая да лінгвістыкі, а паводле метадаў — больш блізкая да псіхалогіі. Асноўныя кірункі даследавання псіхалінгвістыкі: распрацоўка агульных тэарэтычных мадэляў спараджэння і ўспрыняцця маўлення, структуры маўленчых працэсаў, фактаў распазнавання маўлення, развіцця дзіцячага маўлення, стварэнне слоўнікаў асацыяцыйных нормаў ды іншае.

Семіётыка (грэц. *glōssa* — ‘знак, прымета’) — навука, якая вывучае агульнае (супольнае) у пабудове і функцыянаванні

разнастайных знакавых (семіятычных) сістэмаў, якія захоўваюць і перадаюць інфармацыю: у грамадстве — гэта мова, абрады, звычаі і г.д., у прыродзе — камунікацыя жывёлаў, у самім чалавеку — слыхавое і зрокавае ўспрыняцце ды інш.

Кантактаванне семіётыкі і лінгвістыкі прывяло да ўзнікнення **лінгвасеміётыкі**.

Нейралінгвістыка (грэц. *neuron* — ‘жыла, нервы’ і *лінгвістыка*) — навука, якая вывучае на падставе лінгвістычных звестак функцыі і зоны цэнтральнай нервовай сістэмы, звязаныя ў норме і паталогіі з моваю.

Вылічальная лінгвістыка вывучае стварэнне складаных сістэмаў абслугоўвання ЭВМ з дапамогаю мовы, што робіць мажлівым размову чалавека з ЭВМ, аўтаматычную перапрацоўку, запамінанне, пошук і вывядзенне інфармацыі ў маўленчай форме. Частку гэтых задач часам спалучаюць з тэрмінам **інжынерная лінгвістыка**.

Лінгвагеаграфія (лінгвістычная геаграфія) — галіна мовазнаўства, якая вывучае тэрытарыяльнае пашырэнне моўных з’яваў. Лінгвагеаграфія вылучылася з дыялекталогіі (у канцы XIX ст.) як навуковай дысцыпліны, у якой апісваюцца дыялектныя адрозненні на пэўнай моўнай тэрыторыі. Гэтыя адрозненні пераносяцца на геаграфічную карту і абазначаюцца **ізагласамі** (грэц. *isos* — ‘роўны, аднолькавы, падобны’ і *glōssa* ‘мова, маўленне’) — лініямі, якія злучаюць пункты з аднолькавымі дыялектнымі асаблівасцямі. Спалучэнне ізагласаў на тэрыторыі пашырэння пэўнай мовы, інакш «моўны ландшафт», і ёсць аб’ектам вывучэння лінгвістычнай геаграфіі. Узнікненне і развіццё лінгвістычнай геаграфіі звязана з картаграфаваннем дыялектных адрозненняў і стварэннем дыялекталагічных атласаў. Гэтыя атласы могуць быць розныя: атласы асобных рэгіёнаў, атласы адной мовы (напрыклад, «Дыялекталагічны атлас беларускай мовы». Мн., 1963), атлас груп роднасных моваў («Агульнаславянскі лінгвістычны атлас»), атласы тэрыторыяў, на якіх бытуюць рознасістэмныя мовы («Лінгвістычны атлас Еўропы»). Такія атласы (асабліва двух апошніх відаў) спрыяюць даследаванню гісторыі развіцця і ўзаемадзеяння цэлых народаў, іх моваў і культуры.

РАЗДЗЕЛ І. ПРЫРОДА, ІСНАСЦЬ І ФУНКЦЫІ МОВЫ, ЯЕ СТРУКТУРА

§ 1. Прырода мовы, яе існасць

Надта важная праблема мовазнаўства – вызначэнне існасці (сутнасці) мовы, гзн. што ёсць мова – біялагічная, індывідуальная (псіхічная) ці сацыяльная (грамадская) з’ява? Сучасная навука лічыць мову з’явай *сацыяльнай*, а не *біялагічнай*, бо мова не перадаецца па спадчыне, ад старэйшых да маладзейшых, як біялагічныя, расавыя адзнакі (колера скуры, валасоў, форма твару ды іншыя). Дзіця авалодвае моваю таго соцыуму (калектыву), у якім расце і выхоўваецца. Па-за людскай супольнасцю дзіця наогул не можа навучыцца размаўляць, авалодаць моваю. Пра гэта сведчаць вядомыя ў навуцы факты: 1) немаўля, якое выхоўвалася ў логаве ваўкоў, пераняло іх практыку хады, яды, пэўныя выгукі, але размаўляць яно не ўмела; 2) дзеці розных расаў, апынуўшыся ў іншым людскім асяроддзі, не захавалі моўнага коду сваіх бацькоў, а навучыліся мове таго калектыву, дзе яны жылі і выхоўваліся.

Мова не ёсць і *чыста індывідуальнай (псіхічнай) з’явай*, бо ў такім разе кожны індывід (чалавек) меў бы сваю мову. Але тады людзі не змаглі б паразумецца між сабою, бо не было б супольнага для іх сродку зносінаў. Нагадаем легенду пра Вавілонскую вежу, якую людзі будавалі, каб дабрацца да нябёсаў, да Бога. Але, як распаўядаецца ў легендзе, Бог пазбавіў гэтых «будаўнікоў» агульнае мовы, і яны не змаглі дамовіцца між сабою, каб скончыць «будаўніцтва».

Мова асобнага чалавека ўзнікае і развіваецца толькі ў грамадзе (калектыве) і пад уздзеяннем калектыву. Значыць, мова не нейчы дарунак і не вынаходства адной асобы; творцам і носьбітам мовы ёсць калектыў (грамада), грамадства, народ. Такім чынам, мова – гэта з’ява *сацыяльная* (грамадская), а не чыста біялагічная ці індывідуальная, бо без грамадства (соцыуму) мова немагчымая, яе не можа быць. Як і наадварот: без мовы не існуе грамадства, бо людзі не змаглі б паразумецца адзін з адным, наладзіць вытворчасць, свой побыт і выжыванне.

Людскія зносіны (дачынненні) здзяйсняюцца галоўным чынам з дапамогаю *гукавой* (ці пісьмовай) мовы. Пэўную ролю ў людскіх дачыненнях выконваюць і *невэрбальныя* (нямоў-

ных) формы зносінаў: *міміка* – выразныя рухі твару, *жэсты* (*мігі*) – умоўныя знакі, перадаваныя рухамі пальцаў, а таксама розныя *сігналы* і *сімвалы* – умоўныя знакі, якія перадаюць паведамленне на адлегласці (знакі святлафору, дарожныя знакі, гудкі небяспекі ды падобныя). Аднак згаданыя сродкі (міміка, мігі, сігналы, сімвалы ды інш.) выступаюць як *другарадныя*, яны выкарыстоўваюцца толькі пры адпаведных варунках. Мова ж *усеагульны, найважнейшы* сродак людскіх стасункаў (зносінаў, дачыненняў). Сацыяльнасць мовы выяўляецца перадусім у яе сувязі з народамі, грамадствам – стваральнікам і носьбітам мовы, а таксама ў *сацыяльным раслаенні мовы* – наяўнасці тэрытарыяльных (рэгіянальных) і сацыяльных яе адгалінаванняў – дыялектаў (гаворак і жаргонаў).

§ 2. Функцыі мовы

Прызначэнне мовы, яе роля – найперш быць сродкам людскіх дачыненняў (зносінаў), інакш *камунікацыі* (лац. communicatio – ‘паведамленне, сувязь, стасункі, дачыненні’). Таму гэтую асноўную грамадскую (сацыяльную) функцыю мовы называюць *камунікацыйнай*. Пры кантактах (моўных зносінах) людзі перадаюць адзін аднаму свае думкі, волевыяўленні, пачуцці, уздзеінічаюць адзін на аднаго, дамагаюцца ўзаемапаразумення, наладжваюць сумесную працу – забяспечваюць існаванне грамадства і яго развіццё.

Другая цэнтральная функцыя мовы – *думкафармавальная*: мова выступае «ўтваральным органам думкі (мыслі)» (В.Гумбальт).

У мове (моўных тэкстах) знаходзяць сваё адлюстраванне вынікі пазнавальнай дзейнасці чалавека, таму гэтую функцыю мовы называюць *пазнавальнай*, або *кагнітыўнай* (ад лац. cognitio – ‘пазнаванне’).

Акрамя таго, вылучаюць шмат іншых прызначэнняў мовы (да 25 функцыяў). Гэта *называльная*, або *намінацыйная* (лац. nominatio – ‘называнне’) — функцыя называння рэаліяў і паняццяў; *экспрэсійная* – функцыя выяўлення пачуццяў, экспрэсіі; *апеляцыйная* (ад лац. appellatio – ‘зварот’) – функцыя звароту да слухача; *валюнтатыўная* (лац. voluntas – ‘воля’) — функцыя волевыяўлення, змушэння да дзеяння; *эстэтычная* функцыя ды іншыя.

§ 3. Узаемаадносіны мовы і мыслення

Мова – гэта не толькі найважнейшы сродак камунікацыі (людскіх зносінаў), але і **прылада фармавання і выяўлення думкі**. Слова служыць прыладай фармавання думкі, бо яно абагульняе – абазначае не толькі адзін канкрэтны прадмет, але і цэлы клас аднародных прадметаў. Напрыклад, словы *стол, бяроза, помнік* абазначаюць не толькі тыя прадметы, што перад намі, але і ўсе іншыя. **Мысленне здзяйсняецца ў моўнай форме**, яно становіцца рэальнасцю, даступнай іншым і прыдатнай для перадачы і захавання дзякуючы мове. Сувязь мовы і мыслення вельмі шчыльная. Мова непасрэдна ўдзельнічае ў фармаванні мыслення (у тым ліку і **ўнутранае маўленне**) і выяўленні актаў мыслёвай дзейнасці; мысленне дазваляе выбраць пэўныя сродкі для інфармацыі (словы, тыпы сказаў і г.д.). Мысленне здзяйсняецца ў шчыльнай сувязі з мовай і на яе аснове. Гэта пацвярджаецца і тым, што чалавек, які дасканала валодае некалькімі мовамі, заўсёды ведае, на якой мове ён думае.

Больш дасканалае мысленне спрыяе і большай дасканаласці мовы, маўлення. Як і наадварот: багатая мова спрыяе большай лагічнасці і гнуткасці мыслення. Як бачым, мова і мысленне складаюць еднасць. **Еднасць** мовы і мыслення ў тым, што без мыслення не можа быць мовы, як і натуральнага, адцягненага мыслення – без мовы. Мова і мысленне і ўзніклі гістарычна адначасова ў працэсе працоўнага развіцця чалавека. Еднасць мовы і мыслення ў тым, што яны разам звязаныя з дзейнасцю цэнтральнай нервовай сістэмы і мозгу. Паміж імі маюцца двухбаковыя стасункі: маўленчая дзейнасць парушаецца пры парушэнні дзейнасці мозгу.

Аднак еднасць мовы і мыслення не азначае іх тоеснасці. Мова і мысленне розняцца паміж сабою: яны маюць сваю адметную структуру (будову), свае элементы, катэгорыі гэтай структуры. Мова – гэта **матэрыяльная** з’ява, яе структурныя адзінкі (словы, словазлучэнні, сказы і інш.) маюць матэрыяльнае (гукавое) выяўленне; мысленне – **ідэальнае**, яно не мае сваіх матэрыяльных уласцівасцяў (вагі, масы, паху, аб’ёму ды пад.) і таму не можа быць непасрэдна ўспрынятым, а толькі праз мову, да таго ж праз канкрэтную мову. Мысленне, як пра-

цэс пазнання навакольнага свету, мае свае катэгорыі: паняцце, развага (= рус. суждение), выснова; мова – свае: гук (фанема), марфема, слова, словазлучэнне, сказ.

Функцыі мовы і мыслення таксама адметныя. З дапамогаю мыслення мы пазнаем рэчаіснасць; аналізуючы яе кампаненты, вызначаючы іх сувязі і абагульняючы іх, робім пэўныя высновы адносна заканамернасцяў гэтых сувязяў; асноўная функцыя мовы – матэрыялізацыя мыслення пры дапамозе гукавых знакаў (слоў, словазлучэнняў, сказаў).

Законы мыслення – агульначалавечыя, а моўныя заканамернасці – адметна нацыянальныя, бо думаюць людзі аднолькава (ці амаль аднолькава), а выяўляюць гэтыя думкі па-рознаму, адмыслова – на розных мовах.

§ 4. Мова і маўленне

Паняцці «мова» і «маўленне» сталі размяжоўвацца напрыканцы XIX ст. Упершыню абгрунтавана вылучыў іх і размежаваў знакаміты тэарэтык агульнага мовазнаўства швейцарскі мовазнаўца Фердынанд дэ Сасюр (1857 – 1913). У сучаснай лінгвістыцы гэтыя розныя паняцці абазначаюцца адметнымі тэрмінамі: па-беларуску — *мова і маўленне*, па-руску — *язык і речь*, па-польску — *język і mowa* і г.д.

Пад *мовай* разумеюць *сістэму матэрыяльных адзінак* (тыповых гукаў, марфемаў, слоў, словазлучэнняў, сказаў) і *сістэму правілаў функцыянавання іх (граматыку)*. Сістэму матэрыяльных адзінак інакш называюць *інвентаром* мовы, які разам з граматыкай і складае існасць мовы як найгалоўнейшай прылады камунікацыі.

Мова – агульнанародны набытак, прыдатны для функцыянавання ў любых абставінах і сітуацыях. Аднак у працэсе камунікацыі карыстальнік мовы можа рэалізаваць гэты агульнанародны набытак з пэўнай адметнасцю, выяўляючы свае індывідуальныя рэакцыі на з’явы рэчаіснасці, свае канкрэтныя пачуцці і перажыванні, да прыкладу, як у сказе *Бацькі чакаюць мяне* (радасць ці трывогу і г.д.). Рэалізацыю мовы ў акце маўленчай дзейнасці называюць *маўленнем*, г.зн. *мовай у дзеянні* (людзі *мовяць, размаўляюць*). Гэта – рэалізацыя агульнанароднага набытку – мовы — у кожным канкрэтным выпадку для

перадачы канкрэтнай думкі, волевыяўлення, пачуцця. Яна можа адбывацца не толькі ў вуснай, але і ў пісьмовай форме. Вытворнасць маўлення ад мовы добра выяўляецца і ў самой структуры слова: *мова* → *мовіць* → *маўленне*. Да маўлення ў шырокім сэнсе слова належыць і гзв. «*унутранае маўленне*» – думанне з дапамогаю моўных сродкаў без вымаўлення ўслых (думанне самому сабе). Звычайна маўленчая дзейнасць – двухбаковы працэс, які спалучае гаварэнне і слыхавое ўспрыняццё яго, разуменне, а пры пісьмовай камунікацыі – пісанне і чытанне. Маўленчая дзейнасць складаецца з асобных актаў маўлення. У маўленчым акце ствараецца **тэкст** – здабытак маўлення. Ім можа быць як аднаслоўная рэпліка, так і ўвесь аповед, паэма, раман. У тэксце, як форме існавання мовы, моўны інвентар і граматыка могуць выкарыстоўвацца па-рознаму, улічваючы абставіны і мэты выказвання. Агульнанародныя словы могуць набываць чыста маўленчыя значэнні, не зафіксаваныя ў мове (слоўніках). Індывідуальнасць, адметнасць маўлення выразна выяўляецца, напрыклад, пры параўнанні тэкстаў розных пісьменнікаў.

У маўленні знаходзяць свой адбітак псіхалагічна-фізіялагічныя асаблівасці размоўцы, стан яго як асобы, адносіны да суразмоўцаў, таму маўленне можа быць эмацыйнае, шчырае, далікатнае, ліслівае ці, наадварот, нейтральнае, афіцыйнае, пагрозлівае і г.д., а паводле сэнсу – інтэлектуальнае, блытанае...

У маўленні могуць узнікаць адхіленні ад **нормы** (правілаў ужывання моўных сродкаў), таму паўстае праблема **культуры маўлення**. Адзінкі маўлення пры пэўных варунках могуць стаць фактам мовы, асабліва калі яны больш адпаведныя структуры мовы, яе сістэме. Гэта выразна выяўляецца падчас адраджэнцкіх тэндэнцыяў у мове, якая вызваляецца ад асіміляцыйнага ўціску з боку іншай мовы. У беларускай мове падчас яе дзяржаўнасці (з 1990 г.) у маўленчай практыцы актыўна выкарыстоўваюцца адмысловыя заканамерныя беларускія словы на месцы штучных для яе былых усесаюзных стандартаў, напрыклад *суразмоўца* замест *суб'яседнік*, якое матывуецца ў беларускай мове словам *бясёда* 'застолле, выпіўка', *саманавучальнік* на месцы *самавучыцель*, *вернік* замест *веруючы* ды падобныя. У такім разе ўзнікае праблема **культуры мовы** (а не

маўлення), **праблема дасканалення саміх нормаў літаратурнай мовы**. (Згадайма кнігі: П.У.Сцяцко. Праблемы нормы, культуры мовы (1998); П.У.Сцяцко. Праблемы лексічнага нармвання беларускай мовы (1999)).

Такім чынам, асноўная адзнака, прымета маўлення – яго **індывідуальнасць**, бо ажыццяўляецца яно канкрэтнай асобай, з яе густамі і звычкамі. У маўленні агульнанародныя словы нярэдка набываюць свае індывідуальныя адценні і выкарыстанне.

Мова і маўленне – шчыльна звязаныя між сабою катэгорыі, як агульнае і адзінкавае: **агульнае (мова)** рэалізуецца ў **адзінкавым (маўленні)**. **Маўленне** – сама форма існавання мовы, бо мова выяўляецца і здзяйсняецца ў маўленні. Гістарычна мова як агульнанародны сродак узнікла з маўлення асобных размоўцаў, стаўшы з’явай агульнанароднай. Разам з тым маўленне ўплывае на мову, вядзе да змены яе.

Суадносіны адзінак мовы і маўлення можна паказаць у табліцы:

Адзінкі мовы	Адзінкі маўлення
фанема	гук (алафон)
марфема	морф (варыянт марфемы)
слова (лексема)	словаформа
сказ	выказванне

Мова і маўленне розняцца, як відаць з табліцы, і сваімі адзінкамі. Так, слова як моўная адзінка рэалізуецца ў яго маўленчых адзінках – словаформах. У сказе *Крумкач крумкачу вока не выдзеўбе* два першыя «маўленчыя словы» *крумкач*, *крумкачу* складаюць адно моўнае слова — лексему *крумкач*, якая выяўляецца ў дзвюх яе словаформах. У прыкладах *нага* – *назе* – *ножачка* каранёвая марфема (корань) рэалізуецца ў трох яе варыянтах (морфах): *наг* - *наз’* - *нож*-. Фанема (тыповы гук) можа выяўляцца ў некалькіх канкрэтных гукках: напрыклад, фанема-прыстаўка [з] — у гукках [з],[с],[ж],[ш], як у словах: *змыць*, *скінуць* (<*зкінуць*), [*жжж*]аць (*зжаць*), [*шшш*]ыць (*зшыць*) → *сшыць*).

Дачыненні мовы і маўлення ў агульным плане можна праілюстраваць наступным рысункам (паводле Ю.С.Маслава).

§ 5. Мова і грамадства (мова—народ—класы—іншыя супольнасці—асоба)

Мова як найважнейшы сродак камунікацыі (людскіх зносін), прылада фармавання і выяўлення думкі — агульнанародны набытак, бо толькі агульнанародная мова дае магчымасць наладзіць вытворчасць і дзейнасць ва ўсіх сферах жыцця. У класавым грамадстве мова таксама аднолькава абслугоўвае розныя класы (рабоў і рабаўладальнікаў і г.д.).

Аднак агульнанародная мова не з’яўляецца **абсалютна адзінай** на этнічнай тэрыторыі яе пашырэння ці ў розных сферах яе выкарыстання. Так, нацыянальная агульнанародная мова мае сваімі разнавіднасцямі (варыянтамі) літаратурную мову і дыялекты (а яны — больш дробныя адзінкі — мясцовыя гаворкі); існуюць таксама класавыя, прафесійныя і іншыя адгалінаванні мовы. Усе гэтыя разнавіднасці мовы — вынік адлюстравання дыферэнцыяцыі моўнага калектыву.

Літаратурная мова — узорны варыянт агульнанароднай мовы, які мае пісьмова замацаваныя нормы (правілы выкарыстання мовы ў маўленчай дзейнасці). Літаратурная мова, будучы пашыранай на тэрыторыях розных дзяржаваў і абслугоўваючы розныя народы, мае свае адпаведныя **варыянты**. Напрыклад, агульнапрызнанай лічыцца наяўнасць брытанскага і амерыканскага варыянтаў англійскай мовы. Можна казаць і пра

пэўныя варыянты рускага маўлення на Украіне і Беларусі, абу-моўленыя фактамі дзвюхмоўя. «Глумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы» (Мн., 1996) засведчыў: «*Трасянка*. 2. Прадукт беларуска-рускага змешанага маўлення». *Гаварыць на трасянцы*. (С.661).

Дыялекты – гэта мясцовыя (рэгіянальныя) разнавіднасці агульнанароднай мовы, мова насельнікаў пэўнага рэгіёну. Так, у беларускай дыялекталогіі вылучаюць два асноўныя дыялекты: паўночна-ўсходні і паўднёва-заходні, кожны з якіх мае свае адметныя рысы на фанетычным, марфалагічным і лексічным ярусах.

Паўночна-ўсходні дыялект

Паўднёва-заходні дыялект

1. Фанетычныя адрозненні

-- Гук [р] парны па цвёрдасці-мяккасці:

рука, але рекі

-- Адкрытыя галосныя: *конь, хлёў, лес*

-- Дысіміляцыйнае аканне і яканне (калі [а] у слове знаходзіцца пад націскам, то ненаціскны галосны [а] распадабняецца ў першым складзе перад націскам): *нѣга, сістра, зямля*

-- Гук [р] няпарны, толькі ці

рука і рэкі

-- *Закрытыя галосныя* ^ц*ці дыц*
ко́нь ці кудо́нь, хлѐў ці хлѐў, л

-- *Недысіміляцыйнае аканне*
яканне (распадабнення няма:
нага, сястра, зямля

2. Граматычныя адрозненні

-- Часціца *—ся* (вымаўляецца мякка):

забыўся, спытаўся, смяўся

-- Назоўнікі ніякага роду ў назоўным і вінавальным склонах множнага ліку маюць канчатак *—ы*: *азѣры, вѣдры, вокны*

-- Часціца *—са* (вымаўляецца цвёрда)

забыўса, спытаўса, смяўса

-- Назоўнікі ніякага роду у I скл. мн. л. маюць канчатак *—а*: *азѣра, вѣдра, вокна*

3. Лексічныя адрозненні

гарлач, бульба, галень
прасла, нада

збанок, картопля, дзяр
частакол, трэба

Існуе і г.зв. **паўдыялект** — сумесь мясцовай гаворкі і літаратурнай мовы (у вясковым асяроддзі размоўцы выкарысто-

ўваюць побач з літаратурнымі сродкамі і мясцовыя). Паўдзялект звычайна ўласцівы вяскоўцам старэйшага пакалення.

Акрамя рэгіянальных (тэрытарыяльных) разнавіднасцяў агульнанароднай мовы, існуюць і **сацыяльныя** яе адгалінаванні. Найперш гэта разнавіднасці, звязаныя з прафесійнаю дыферэнцыяцыяй грамадства. На лексічным ярусе мовы гэта **прафесіяналізмы** – спецыяльныя словы і выразы пэўных галінаў вытворчасці і навукі: у медыкаў *ін’екцыя, анкалогія, лятальны зыход*, у мовазнаўцаў – *фанема, алафанема, марфема, морф, лексема, словаформа, парадыгма, сінтагма* і г.д..

Апроч прафесіяналізмаў, вылучаюць **прафесійныя арго** – неафіцыйныя абазначэнні тых ці іншых паняццяў адпаведнай галіны вытворчасці, а таксама пэўных калектываў людзей, аб’яднаных супольнымі інтарэсамі (рыбакоў, школьнікаў, студэнтаў ды інш.). Напрыклад, у шафёраў – *дворнікі* (‘шчоткі-шклоачышчальнікі’), у студэнтаў – *шпора, бомба* ‘шпаргалка’ ды інш.

Асобнае месца займае **арго дэкласаваных** элементаў грамадства – жабракоў, бамжоў, злодзеяў, бандытаў... (Гл. далей, § 41).

У класавым грамадстве пэўныя адметнасці ў мове маюць адпаведныя класы. Так, у Расіі ў XIX ст., як правіла, толькі ў дваранскім асяроддзі выкарыстоўваліся словы *бонжур, декольте, комільфо*. (Паводле Б.М.Галавіна).

Адметнасці ў выкарыстанні мовы мае і такая ячэйка грамадства, як сям’я, а таксама індывід, асоба. Выдатныя постаці таго ці іншага народу істотна ўплываюць на яго мову, на працэс папаўнення слоўніка мовы, унармавання мовы. Так, вялікая заслуга ў выпрацоўцы нормаў беларускай літаратурнай мовы належыць Янку Купалу і Якубу Коласу, украінскай – Тарасу Шаўчэнку, рускай – Аляксандру Пушкіну, польскай – Адаму Міцкевічу.

Індывідуальны варыянт мовы называюць **ідыялектам** (грэц. *idios* – ‘свой, своеасаблівы, адмысловы’ і (*дыя*)лект = ‘свой дыялект’) — спалучэнне фармальных і стылістычных асаблівасцяў, уласцівых маўленню асобнага носьбіта гэтай мовы.

Адзначаныя варыянты (разнавіднасці) агульнанароднай мовы (літаратурная мова, дыялектная, сацыяльныя арго і дыялект) – гэта ўсё выяўленні агульнага (супольнага) – у адзінкавым. Усе гэтыя варыянты (адгалінаванні) маюць супольны стрыжань (корань), які і яднае іх у адно цэлае – агульнанародную мову.

§ 6. Стылістычныя адрозненні ў мове

Акрамя згаданых варыянтаў агульнанароднай мовы, вылучаюць яшчэ асобныя *варыянты літаратурнай мовы*, г.зв. *функцыйна-стылістычныя* яе разнавіднасці. Іх вывучае *стылістыка*. У стылістыцы найперш вызначаюць *нейтральны* стыль, на фоне якога выразна выступаюць, з аднаго боку, *гутарковы (размоўны)* стыль, а з другога – *кніжныя стылі: навуковы, афіцыйна-справавы, публіцыстычна-прамоўніцкі, паэтычны*. Кожны з гэтых стыляў мае свае адметныя стылістычнаафарбаваныя словы і выразы, звароты. Напрыклад, *гутарковы стыль: хіхікаць, вятрыска, сонейка, дыбаць, малайчына, лайдак, лежабок; навуковы стыль* (яму ўласцівыя шматлікія тэрміны – спецыяльныя словы з адмысловых галінаў ведаў): *сінтазма, парадызма, дыстрыбуцыя, месяцаход, аэранаўтыка; афіцыйна-справавы: пратакол, рэзалюцыя, справаздача, бюро, кантора; публіцыстычна-прамоўніцкі стыль: самакрытыка, ажыццявіць, ініцыятыва, гуманітарная дапамога, гарачыя кропкі* ды інш.

Такім чынам, дыферэнцыяцыя (расслаенне) грамадства знаходзіць сваё адлюстраванне і ў агульнанароднай мове, выяўляецца ў яе варыянтах – рэгіянальных (тэрытарыяльных), сацыяльных, спецыяльных (прафесійных), а ў літаратурнай мове – у яе функцыйна-стылістычных адгалінаваннях.

Апошнім часам сталі вылучаць г.зв. *слэнг* – моўны стыль, у якім свядома, знарок адмаўляюцца прынятыя нормы, пераназываюцца пэўныя паняцці (*продкі* замест *бацькі*, *тачка* на месцы *машына*), дэманструюцца грубасць, цынізм (*балдзець, урубіцца*). (Паводле Ю.С.Маслава).

§ 7. Мова як адмысловая знакавая сістэма

Сучаснае мовазнаўства лічыць мову адмысловай сістэмай знакаў. На гэтай знакавай сістэме засноўваецца выкарыстанне ўсіх іншых знакавых сістэмаў. Напрыклад, дарожная сістэма знакаў, дзе носьбіты мовы па дамоўленасці абазначаюць зялёным святлом змест ‘праезд вольны’, чырвоным – ‘забаронены’ і г.д. У сваім жыцці мы сутыкаемся з разнастайнымі знакамі: знакі на шыльдах крамаў, тэлефонныя знакі (напрыклад, частыя кароткія гудкі – ‘занята’), чыгункавы семафор, свят-

лафоры і іншыя дарожныя знакі, якія інфармуюць кіроўцаў транспарту пра адметнасці дарогі ды пад.

Выкарыстоўваныя любыя знакі маюць на мэце перадаць пэўную інфармацыю. Усе сістэмы сродкаў, ужываныя чалавекам для абмену інфармацыяй, — **знакавыя**. Знакавыя сістэмы і правілы іх выкарыстання вывучае адмысловая навука — **семіётыка**, або **семіялогія** (грэц. *sema* ‘знак’).

Кожны знак мае два бакі, дзве ўласцівасці: 1) **матэрыяльны** бок знака, які называюць **экспанентам** (лац. *expono* ‘выстаўляю напаказ’), або «**азначальным**»; напрыклад, тры колеры святлафора – чырвоны, жоўты, зялёны; 2) **змест знака**, або «**азначанае**»; у нашым прыкладзе: чырвоны колер светлафора азначае ‘стоп, праезд забараняецца’, зялёны – ‘праезд вольны’...

Знакі ў адпаведнай сістэме супрацьпастаўляюцца адзін аднаму, як згаданыя чырвоны і зялёны колеры ў святлафоры. Супрацьпастаўленасць зместу выяўляецца і г. зв. **нулявым экспанентам** знака, г.зн. адсутнасцю матэрыяльна выражанага экспанента, які перадае сваю адрозную інфармацыю; напрыклад, святлафор без святла сведчыць пра адсутнасць рэгуляванасці руху на дарозе.

Сувязь паміж экспанентам (формай знака) і зместам (значэннем) знака ўмоўная (усталяецца паводле дамоўленасці).

Змест знака мае абагульняльнае значэнне, г.зн. абазначае пэўнае паняцце, а не толькі канкрэтную рэалію.

Нямоўныя знакі не толькі другасныя (узніклі на падставе дамоўленасці), але і больш простыя, элементарныя: яны адназначныя, не маюць эмацыйна-экспрэсійных элементаў, тымчасам як словы бываюць не толькі адназначныя, але і шматзначныя; акрамя асноўнага значэння, словы маюць і эмацыйна-экспрэсійныя значэнні (параўн. *сонца* і *сонейка*, *вечер* і *вятрыска*) і свае стылёвыя адметнасці.

Моўная сістэма знакаў, апроч таго, значна больш складаная па колькасці адзінак, па адметнасці іх семантыкі і ўзаемадачынненнях.

Якія ж знакі мае мова як сродак зносінаў людзей, як прылада думкі?

Як вядома, людзі абменьваюцца думкамі, пачуццямі, кан-

тактуюць між сабою з дапамогаю *тэксту* – найбольшай адзінкі маўлення, выказвання, што падзяляецца на сказы (часам выступае як адзін сказ). *Сказ* у сваю чаргу падзяляецца на значэньевыя часткі. Найбольш відавочнымі і звыклымі значэньевымі часткамі сказа ёсць *словы*. Слова мае ў сваім складзе мінімальныя, непадзельныя значэньевыя часткі. Такімі ў мове з’яўляюцца *марфемы* (грэц. morphē – ‘форма’), а ў маўленні – канкрэтныя экзэмпляры яе — *морфы*. Гэта карань, прыстаўка, суфікс, канчатак. У згаданым раней сказе *Крумкач крумкачу вока не выдзеўбе* слова «крумкач» рэалізуецца двума экзэмплярамі слова – інакш *словаўжываньнімі*. Сказам можа выступіць і адно слова. Напрыклад *Марш!* Асобнае слова можа быць і марфемай, морфам, калі яно не падзяляецца на значэньевыя часткі (як згаданае *марш*).

Разгледжаныя элементы сказа – слова і марфема ў мове, словаформа і морф у маўленні – *двухбаковыя адзінкі*. Яны маюць *план выражэння* (выяўлення) і *план зместу*. Планам выяўлення выступае спалучэнне гукаў, а зместам – значэнне: *рыб-ак* – каранёвая марфема складаецца з трох гукаў [р-ы-б], а суфіксавая – з двух [-а-к]; каранёвая марфема абазначае паняцце ‘звязаны з рыбай’, а суфіксавая – ‘асоба’.

Акрамя двухбаковых адзінак, мова (маўленне) мае і аднабаковыя адзінкі, імі выступаюць асобныя гукі, або *фоны* (грэц. phone – ‘гук, голас’).

Спалучэнне асобных экзэмпляраў фонаў складае моўную адзінку *фанему*. Так, у слове *тата* ёсць чатыры фоны (канкрэтныя гукі) і дзве фанемы: <т> і <а>.

Моўнымі знакамі выступаюць двухбаковыя адзінкі: слова (лексема) і марфема. Іх матэрыяльны экспанент — гучанне, а змест – значэнне, выражанае словам ці марфемай. Фанемы, як аднабаковыя адзінкі (яны не маюць свайго значэння), не з’яўляюцца знакамі, а выступаюць будаўнічым матэрыялам для знакаў, іх экспанентаў.

Фанемы (гукі) называюць «фігурамі плану выяўлення», фігурамі, з якіх будуецца знакі.

Моўныя знакі складаюць адпаведныя ярусы. Найдрабнейшы ярус – *ярус фанемаў* (іх некалькі дзесяткаў у мове). З фанемаў будуецца марфемы, іх спалучэнне складае *марфемны ярус*,

з марфемаў утвараюцца словы (лексемы), яны разам складаюць *лексічны ярус*. З лексемаў утвараюцца словазлучэнні і сказы — *сінтаксічны ярус*. Шмат’яруснасць моўнай структуры забяспечвае значную эканомію моўных сродкаў пры выяўленні самага разнастайнага зместу. Так, з невялікай колькасці фанемаў пры іх камбінацыі мова стварае экспаненты для тысячаў марфемаў, а марфемы, спалучаючыся рознымі спосабамі, складаюць ужо сотні тысячаў слоў, а словы пры іх разнастайнай камбінацыі ўтвараюць ужо мільёны і мільярды сказаў.

Мова і штучныя знакавыя сістэмы маюць між сабою як падабенства, так і адрозненне. Падабенства іх у тым, што экспаненты марфемаў і слоў, як і экспаненты штучных знакавых сістэмаў (напрыклад, дарожных знакаў), *матэрыяльныя* (іх можна ўспрымаць органамі зроку, слыху...), і тыя і іншыя перадаюць пэўны *змест*; яны могуць *супрацьпастаўляцца*, у выніку чаго ўзнікае нулявы экспанент знака (як у назоўніках — нулявы канчатак: *сценаў* і *сценя*). Акрамя таго, і моўныя і нямоўныя знакі служаць не толькі для абазначэння пэўнай рэаліі, але і адпаведнага паняцця. Галоўнае адрозненне іх у тым, што *мова* — гэта *універсальная знакавая сістэма*, якая абслугоўвае людзей ва ўсіх сферах іх жыцця і дзейнасці. Нямоўныя сістэмы — гэта спецыяльныя сістэмы, з вузкімі задачамі, яны абслугоўваюць людзей толькі ў пэўных сферах і сітуацыях і заўсёды адназначныя.

У мове нямала шматзначных слоў: *камель* 1) ‘ніжняя падоўшчаная частка дрэва (расліны), якая прылягае да кораня’; 2) ‘перавязаны канец снапа, веніка’; *віза* 1) ‘паметка службовай асобы на дакуменце’; 2) ‘дазвол на ўезд асобы ў краіну, выезд ці праезд праз яе’... Акрамя таго, моўны знак звычайна перадае не цэлае выказванне, а толькі элемент яго, частку выказвання. У мове ёсць і элементы-нязнакі, імі выступаюць фанемы (гукі), якія самі па сабе не маюць зместу (значэння).

Мова, у супрацьлегласць усякай іншай сістэме знакаў, бесперапынна развіваецца. Гэтае развіццё абумоўліваецца яе функцыямі — служыць сродкам і прыладай мыслення.

Патрэбы камунікацыі і мыслення ўвесь час змяняюцца і развіваюцца, таму мова падлягае бесперапынным зменам і развіццю.

§ 8. Сістэма і структура мовы і раздзелы мовазнаўства

Пад *структурай* звычайна разумеюць адзінства *разна-родных* элементаў у межах *цэлага*. Такімі элементамі ў мове, як мы ўжо пераканаліся, выступаюць фанемы, марфемы, лексемы (словы), сказы. Кожны з гэтых элементаў мае сваё прызначэнне і месца ў сістэме мовы. Фанемы выступаюць будаўнічым матэрыялам для адзінак больш высокага ўзроўню – марфемаў. Марфемы выражаюць пэўнае паняцце; марфемамі з’яўляюцца корань, прыстаўка, суфікс, канчатак. **Корань** выяўляе агульнае значэнне роднасных слоў: *рука, ручны, ручнік, рукаў, рукавіцы; суфікс* – словаўтваральнае значэнне: асобы (*выратавальнік*), прадмета (*сякач*), зборнасці (*бярэзнік*); **прыстаўка** — значэнне пачатку ці канца, завершанасці дзеяння (*заспяваць, заехаць, забраць*); **канчатак** – значэнне суб’екта і аб’екта дзеяння (*пасылка сына і пасылка сыну*). Канчаткі найчасцей выражаюць граматычныя значэнні роду, ліку, асобы (*вясна, дні, пішуць...*).

З марфемаў складаюцца словы (лексемы). Яны служаць для называння рэаліяў і паняццяў, выконваюць функцыю **намінацый** (ад лац. *nominatio* – ‘(на)іменаванне’), інакш **намінацыйную** функцыю, называльную.

З слоў і іх спалучэнняў (словазлучэнняў) будуецца сказы, якія выконваюць у мове **камунікацыйную** (лац. *communicatio*, ад *communico* – ‘раблю супольным, звязваю, кантактую’) функцыю – функцыю людскіх кантактаў, абмену думкамі, звесткамі, ідэямі і г.д.

Такім чынам, розныя адзінкі мовы знаходзяцца ў пэўнай залежнасці між сабою – **іерархii** (грэц. *hieros* – ‘святы’ і *arche* – ‘улада’): ад найніжэйшага да найвышэйшага яруса. Усе адзінкі мовы падзяляюцца на 3 разрады: **камунікацыйныя, намінацыйныя і будаўнічыя**.

Сістэма (грэц. *systema* — даслоўна ‘цэлае, складзенае з частак’) – гэта **адзінства аднародных** узаемаабумоўленых элементаў. У сістэме аднародныя адзінкі супрацьпастаўляюцца адна адной, напрыклад галосныя – зычным гукам, звонкія зычныя – глухім зычным і г.д. Усе гукі ў іх адзінстве склада-

юць гукавую сістэму, у межах яе вылучаюцца сістэма галосных і сістэма зычных гукаў. Акрамя фанетычнай сістэмы, ёсць марфалагічная, сінтаксічная і лексічная сістэмы.

Само спалучэнне аднатыпных моўных адзінак называюць моўным **ярусам**, або **ўзроўнем**. Асноўныя ярусы — фанетычны, марфалагічны, сінтаксічны і лексічны. Мову можна вывучаць на кожным з гэтых ярусаў: 1) на **фанетычным** — гукі мовы, іх артыкуляцыйныя, акустычныя і функцыйныя асаблівасці, іх спалучальныя ўласцівасці ды інш.; 2) на **марфалагічным** — марфемы, часціны мовы, іх граматычныя значэнні, формы і катэгорыі; 3) на **сінтаксічным** — тыпы сказаў (і словазлучэнняў), іх мадэлі і граматычныя значэнні; 4) на **лексічным** — слоўнікавы склад мовы (словы, іх значэнні, паходжанне і г.д.).

Паміж адзінкамі мовы існуюць адносіны двух тыпаў — парадыгматычныя і сінтагматычныя. **Парадыгматычныя** (ад *парадыгма* <грэц. *paradeigma* — ‘прыклад, узор, мадэль’) **адносіны** — гэта адносіны паміж моўнымі адзінкамі, якія складаюць парадыгматычны рад, напрыклад парадыгму скланення, парадыгму спражэння, лексічную парадыгму — сінанімічную групу слоў. У маўленні паводле сэнсу мы выбіраем той ці іншы элемент парадыгмы (*пішу* ці *пішаю*, *пішам*; *арфаграфія* ці *праваніс* або *напісанне*).

Сінтагматычныя (ад *сінтагма* < грэц. *syntagma* — ‘разам складзенае, пабудаванае’) **адносіны** — гэта адносіны паміж адзінкамі таго самага ярусу падчас маўлення — у лінейнай паслядоўнасці (адзін за адным); гэтыя адзінкі і складаюць сінтагму (спалучэнне), ёю можа быць: спалучэнне гукаў у слова ці марфему [*н-а-г-а*]; спалучэнне марфемаў у слова ці словаформу (*плеч-ав-ы*), спалучэнне слоў у словазлучэнне і сказ (*Зіма ідзе*). Сінтагматычныя адносіны інакш называюць адносінамі **па гарызанталі** — калі мы адну моўную адзінку паслядоўна (адну за адной) далучаем да наступнай. Парадыгматычныя адносіны называюць яшчэ адносінамі **па вертыкалі** — калі ў маўленні з некалькіх аднародных адзінак мы выбіраем адну, якая падыходзіць сэнсам і граматычнай формай. Так, у згаданай прыказцы *Крумкач крумкачу вока не выдзеўбе* з улікам сэнсу і грама-

тычнай сувязі кампанентаў сказа ўжыта дзеяслоўная форма *выдзеўбе* (3 ас. адз.л.), а не іншыя элементы парадыгмы спражэння гэтага дзеяслова (*выдзеўбу, выдзеўбеи, выдзеўбуць* і г.д.). Як і патрабуе сэнс, у прыказцы выкарыстаны назоўнік *вока* (а не іншае слова)

Структурныя адзінкі мовы (інакш адзінкі структуры мовы) вывучаюцца ў адпаведных раздзелах мовазнаўства – фаналогіі, лексікалогіі, граматыцы.

Фаналогія (грэц. *phonē* – ‘гук’ і *logos* – ‘навука, вучэнне’) вывучае: 1) гукі мовы, іх сістэму, фанетычныя працэсы, склад і складападзел, націск, інтанацыю, фанетычны падзел маўлення, 2) функцы гукаў у мове. Тэрмін «фаналогія» абагульняе два больш прыватныя: 1) **фанетыка** (грэц. *phonētikos* – ‘гукавы’) як вучэнне (навука) пра фанетычныя адзінкі маўлення і 2) **фанеміка** (утварэнне ад *фанема*: *фанем-іка*) – вучэнне пра моўныя адзінкі – фанемы.

Лексікалогія (грэц. *lexikos* – ‘слоўнікавы’ і *logos* – ‘вучэнне, навука’) вывучае лексіку (слоўнікавы склад) мовы. Лексікалогія мае свае адгалінаванні (з улікам таго, які аспект слова вывучаецца): 1) **семасіялогія** (грэц. *semasia* – ‘абазначэнне’ і *logos* – ‘вучэнне’) – навука пра значэнні слоў, змену і развіццё гэтых значэнняў; у межах семасіялогіі вылучаюць **анамасіялогію** (грэц. *onomasia* – ‘найменне’ і *logos* – ‘вучэнне’) – навуку пра намінацыю (называнне) рэаліяў і паняццяў; семасіялогію і анамасіялогію яднае тэрмін **семантыка** (грэц. *semantikos* – ‘абазначальны’) – раздзел мовазнаўства пра сэнсавы бок мовы, асобных слоў і частак слоў, адзін з асноўных раздзелаў семіётыкі; 2) **этымалогія** – вучэнне пра паходжанне і першаснае значэнне і аблiчча слова (гл. далей).

Граматыка (грэц. *grammatikē* < *gramma* – ‘літара, запіс’) вывучае спосабы і сродкі формаўтварэння, пабудовы сказаў (і словазлучэнняў як частак сказа), яна падзяляецца на **марфалогію** (грэц. *morphe* – ‘форма’ і *logos* – ‘вучэнне, навука’), якая вывучае граматычную будову слова і яго формаслоўе, і **сінтаксіс** (грэц. *syntaxis* – ‘злучэнне, складанне’), які вывучае тыпы сказаў (і словазлучэнняў) і спосабы іх пабудовы.

РАЗДЗЕЛ II. ФАНАЛОГІЯ

§ 9. Фаналогія як навукa

Фаналогія — галіна мовазнаўства, якая вывучае гукавы лад мовы: інвентар і сістэму гукаў, гукавыя законы, а таксама правілы спалучэння гукаў у слове і моўнай плыні, склад, націск, інтанацыю. Адгалінаваннем фаналогіі ёсць **фанеміка** (грэц. *phone* — ‘гук’ і *logos* — ‘слова, вучэнне’), якая вывучае структурныя і функцыйныя заканамернасці гукавога ладу мовы.

У такім разе **фанетыка** разглядаецца як галіна мовазнаўства, што вывучае маўленне ў яго фізічным, акустычна-артыкуляцыйным аспекце. Аднак нярэдка фанетыку разумеюць як родавае паняцце, а фаналогію — відавое, называючы яе **функцыйнай фанетыкай** (вывучае функцыю гукаў у мове, г.зн. фанемы). З улікам апошняга тэрмін «фаналогія» часам замяняецца на **фанеміку** (параўн.: *марфема* і *марфеміка*). Але гэтыя розныя аспекты гукаў цесна звязаныя між сабою, таму ў далейшым такое размежаванне **фанетыкі** і **фанемікі** будзе зробленае толькі пры неабходнасці.

Фаналогія мае важнае навукова-практычнае значэнне: без яе немажлівае грунтоўнае вывучэнне іншых ярусаў мовы і галінаў мовазнаўства (лексікалогіі, граматыкі і г.д.). Без усведамлення гукавых законаў нельга выявіць паходжання слова, роднаснасць моваў, дакладна вызначыць марфемны склад слова (параўн. *жаць* — *жніво* — *зжынкi*, *каваць* — *кузня*), весці этымалагічныя даследаванні. Без ведання фаналогіі немажліва паспяхова выкладаць родную і няродную мовы, ствараць рацыянальную сістэму пісьма для беспісьмовых моваў і ўдасканальваць пісьмо, выяўляць дэфекты маўлення, а ў апошні час арганізоўваць дыялог чалавека з машынай, навучыць яе распазнаваць інфармацыю, якую перадаюць чалавечым голасам, і адказваць чалавеку на яго пытанні ды інш.

§ 10. Транскрыпцыя і яе віды

Пры вывучэнні гукавога ладу мовы, фанетычным аналізе тэксту выкарыстоўваецца адмысловы навуковы від пісьма — **транскрыпцыя** (лац. *transcriptio* — ‘перапісанне’): яна дае мажлівасць устанавіць дакладную адпаведнасць паміж гукамі і літа-

рамі, ці фанемамі і літарамі. У сучасным звычайным (арфаграфічным) пісьме такой адпаведнасці часта не існуе. Напрыклад, у беларускім пісьме (правапісе) дзейнічаюць два прынцыпы правапісу: фанетычны (параўн.: *свет* і *свецкі* (<*свет*+скі)) і марфалагічны (*горад* і *гарадскі*, чытаем: [горат] і [гарацкі]), а фанемны склад: <город, городскі>. У беларускім мовазнаўстве ў транскрыпцыі выкарыстоўваюцца свае графемы (грэц. grapho – ‘пішу’) – літары беларускага алфавіта. Апроч іх ужываюцца дадатковыя графемы: лац. g – для абазначэння выбухнога гука [g]: *ганак* [ганак]; часам — у дакладнай транскрыпцыі z (лац. z – для гука, які на пісьме абазначаецца літарамі d + z: *дзеці* [z’эц’і]; ž – (польск.) – для абазначэння гука, які перадаецца на пісьме літарамі d + ж: *хаджу* [хаžу]; j (ёт) – абазначае «й»: *май* [maj], *іхні* [jixn’i]. На месцы ётаваных літараў *е, ё, ю, я* («палатальных») пішуцца неётаваныя галосныя з значком «’» (апостраф) перад імі, апостраф паказвае на мяккасць папярэдняга зычнага гука (мяккі знак не выкарыстоўваецца): *песня* [п’эс’н’а], *ледзь* – [л’ец’], замест ётавых *е, ё, ю, я* пішуцца дзве літары: jэ(е), jo(ё), ju(ю), ja(я); напрыклад: *яе* – [jaјэ], *ёю* [joју]; графема j пішацца і перад літарай «і», калі яна абазначае два гукі (у становішчы пад націскам: *з імі* [з’jім’і], *іней* [jін’эj]; дадатковы прыгук абазначаецца маленькай літарай пасля асноўнай: [св’ой], руск. [в’и’сна] (весна).

Затранскрыбаваны тэкст (слова ці яго частка, спалучэнне слоў...) бярэцца ў квадратныя дужкі; у шматскладовых словах ставіцца націск: [нашыја]; вялікія (загалоўныя) літары не выкарыстоўваюцца. Доўгі гук абазначаецца гарызантальнай рыскай над літарай: *сёння* [с’о н’а].

Для абазначэння суцэльнага вымаўлення праклітыкі (разам з ненаціскнымі словамі) ў складзе фанетычнага слова выкарыстоўваецца значок ^ або – напрыклад: над намі [над^намі] ці [над-намі], *меў бы* [м’эў^бы] ці [м’э’ў-бы]. Для абазначэння працяглай паўзы выкарыстоўваюцца дзве вертыкальныя рыскі: //, а непрацяглай паўзы – адна: /.

Фанематычная (фанемная) транскрыпцыя выкарыстоўваецца ў навуковай мове, калі трэба перадаць фанемны склад слова, гзн. тыповыя гукі ў моцнай пазіцыі (фанемы): галосныя — пад націскам, зычныя – у становішчы перад галоснымі ці санорнымі зычнымі. Напрыклад: *свецкі* — <с’в’этск’і>, *сям’я* —

<с'эмја>. Затранскрыбаваны тэкст тут бярэцца ў ламаныя дужкі. Не выкарыстоўваюцца таксама літары *е, ё, ю, я, мяккі знак (ь) і апостраф (')*.

Адрозненні арфаграфічнага пісьма і транскрыпцыі відаць з наступнай табліцы (№ 2)

Звычайнае (арфаграф.) пісьмо	Фанетычная транскрыпцыя	Фанематычная Транскрыпцыя
<i>гарадскога</i>	[гарацко́га]	<городско́го>
<i>малацьба</i>	[малаз'ба́]	<молоц'ба>
<i>горад</i>	[го́рат]	<город>

§ 11. Гукі мовы (маўлення) і аспекты іх вывучэння

Гукі мовы – гэта сам спосаб існавання мовы, яе матэрыялізацыя, матэрыяльныя сродкі, з якіх будуецца моўныя адзінкі. **Гук мовы** (маўлення) – найдрабнейшая адзінка мовы, якая ўтвараецца органамі маўленчага апарата чалавека і служыць матэрыяльнай асновай для ўтварэння марфемаў і слоў.

Гукі мовы (маўлення) вывучаюцца з трох бакоў (аспектаў): 1) акустычнага (фізічнага, слыхавога), 2) артыкуляцыйнага (фізіялагічнага – з боку ўдзелу органаў маўлення), 3) функцыйнага (лінгвістычнага – ролі (функцыі) гукаў у мове для пабудовы адзінак больш высокага яруса і адрознення іх). Улічваючы гэта, часам вылучаюць сярод фаналогіі **фанетыку акустычную**, а таксама **артыкуляцыйную**, і функцыйную фаналогію – **фанеміку**.

Акустыка гукаў маўлення. Тут разглядаюцца гукі як вынік вагання галасавых звязак (побач з работай іншых органаў маўленчага апарату). Галасавыя звязкі могуць вагацца рытмічна і нерытмічна; у выніку рытмічных ваганняў узнікае голас (галосныя гукі), нерытмічных — шум (глухія зычныя). Шум і голас могуць аб'ядноўвацца, тады ўзнікаюць санорныя гукі (голос пераважае) ці звонкія шумныя (пераважае шум).

Гукі адрозніваюцца між сабою вышыняю, сілай, працягласцю і тэмбрам.

Вышыня гуку залежыць ад частаты (часціні) ваганняў у секунду: больш ваганняў – вышэйшы гук, менш ваганняў – ніжэйшы гук. Часціня ваганняў вызначаецца даўжынёю і на-

пружаннем галасавых звязак. Калі галасавыя звязкі карацейшыя (як у жанчыны і дзіцяці), то напружанасць іх і часціня іх ваганняў большая, таму і гук вышэйшы. Вышыня гукаў вымяраецца ў герцах – адно ваганне ў секунду (Гц). Не ўсе гукі ўспрымае чалавек, а толькі тыя, што маюць часціню 16 – 20000 Гц. Ніжэйшыя за 16 Гц гукі (інфрагукі) і вышэйшыя за 20000 Гц (ультрагукі) чалавекам не ўспрымаюцца. (Кажаны, лісы, сабакі ўльтрагукі ўспрымаюць).

Сіла (інтэнсіўнасць) гуку вызначаецца размахам (амплітудай) ваганняў: пры большай амплітудзе – гук мацнейшы, пры меншай – слабейшы. Сіла гуку вымяраецца ў дэцыбелах (дБ). Побач з сілай гуку разглядаюць і яго гучнасць, якая залежыць не толькі ад напружання хвалі, але і ад вышыні: гукі аднолькавай сілы, рознай вышыні ўспрымаюцца як гукі рознай гучнасці. Сіла гуку вельмі важная для выразнасці ў перадачы і ўспрыняцці маўлення, пры вызначэнні тыпу націску.

Даўжыня (працягласць) гуку вызначаецца часам яго вымаўлення і вымяраецца ў мілісекундах (тысячных долях секунды, мс). Так, па працягласці (даўжыні) націскныя галосныя больш доўгія за ненаціскныя ў беларускай, рускай, украінскай мове, а ў чэшскай – галосныя пад націскам могуць і не быць доўгімі (доўгія і кароткія галосныя тут адрозніваюць розныя словы).

Тэмбр гуку – адна з найбольш важных адметнасцяў гуку, асаблівая яго якасць, гукавая афарбоўка, яго індывідуальны «званочак» (фр. *timbre* – ‘званочак’). Паводле тэмбру адрозніваюцца галасы людзей, вымаўленне імі тых самых гукаў, гучанне розных інструментаў і г.д. А ствараюць тэмбр суадносіны асноўнага і пабочнага тонаў. Асноўны тон узнікае ў выніку ваганняў галасавых звязак, пабочныя тоны – у поласці рота, носа і глоткі. Пабочныя тоны называюць **абертонамі** (ням. *Oberton* – ‘верхні тон’), яны больш высокія за тон, бо маюць больш высокую часціню ваганняў. Накладанне на асноўны тон абертонаў стварае складаны гук з яго індывідуальнай афарбоўкай. Тэмбр гуку залежыць ад рэзанансавай характарыстыкі – пабочных тонаў, якія ствараюцца ў рэзанатары (поласці рота, носа, глоткі). Аб’ём і форма рэзанатара змяняецца пры руху языка, мяккага паднябнення, губ, адсюль і змены ў пабочных тонах, якія надаюць адмысловую характарыстыку гуку.

§ 12. Маўленчы апарат і функцыі яго частак. Фізіялагічная характарыстыка гукаў. Артыкуляцыя

Падчас гістарычнага развіцця чалавека фізіялагічныя органы (дыяфрагма, лёгкія, бронхі, трахея, гартань, глотка, поласць носа, надгартаннік, язычок, паднябенне, зубы, губы, сківіцы – ніжняя і верхняя) прыстасаваліся да «вытворчасці» гукаў і сталі маўленчым апаратам. Да маўленчага апарату ў шырокім сэнсе слова залічваюць і цэнтральную нервовую сістэму, органы слыху і зроку, бо яны дазваляюць атрымаць пэўныя імпульсы для ўзнікнення гукаў, іх успрыняцця і ўсведамлення.

У вытворчасці гуку, такім чынам, удзельнічаюць: 1) галаўны мозг, які пасылае пэўныя імпульсы ў органы, што кіруюць адпаведнай дзейнасцю; 2) дыхальны апарат (лёгкія, бронхі, трахея), а таксама дыяфрагма і ўся грудная клетка; 3) вымаўленчыя органы (галасавыя звязкі, язык, губы, зубы, паднябенне, язычок, сценкі глоткі, сківіцы). Дыхальны апарат разам з вымаўленчымі органамі ў працэсе іх дзейнасці і ствараюць неабходную артыкуляцыю гука. Пры ўтварэнні гуку паветра праходзіць пры выдыханні з лёгкіх у бронхі, затым трахею, гартань, поласць глоткі, поласць рота ці поласць носа (пры ўтварэнні насавых гукаў) і выходзіць вонкі. Струмень выдыханага паветра, неабходны для стварэння гуку, утвараюць: дыяфрагма (яна напружваецца, вагаецца і перадае сваё дзеянне далей), лёгкія, бронхі, трахея. І ў гартані струмень паветра прыводзіць у рух галасавыя звязкі (струны), у выніку ваганняў якіх узнікае голас, далей – у поласці рота або носа ўтвараюцца пабочныя рэзанансавыя тоны, а таксама шумы.

Вымаўленчыя органы падзяляюць на 1) **актыўныя**, г.зн. рухомыя, якія выконваюць пэўнае дзеянне пры ўтварэнні гукаў (галасавыя звязкі, язык, губы, мяккае паднябенне, язычок, ніжняя сківіца; 2) **пасіўныя**, г.зн. нерухомыя (зубы, альвеолы, цвёрдае паднябенне і верхняя сківіца); яны служаць пунктам апоры для актыўнага органа. Напрыклад, пры ўтварэнні гука [д] актыўны орган – язык і пасіўны – зубы (пярэдняя частка языка датыкаецца да верхніх зубоў).

Спынімся на характарыстыцы найбольш важных актыўных органаў (галасавыя звязкі, язык, губы, язычок).

Галасавыя звязкі бываюць: 1) напружаныя і збліжаныя, 2) расслабленыя, ненапружаныя. У першым выпадку струмень паветра прыводзіць іх у ваганне — ўтвараецца тон (голас), у другім — паветра свабодна праходзіць у галасавую адтуліну і голас (тон) не ўтвараецца (свабоднае дыханне). Галосныя гукі, санорныя і звонкія зычныя ўтвараюцца пры ваганні галасавых звязак, глухія зычныя — пры расслабленых звязках, калі яны не вагаюцца. Канчатковае афармленне гука адбываецца ў поласці рота ці носа.

Мяккае паднябенне разам з язычком удзельнічаюць пры ўтварэнні насавых і ненасавых гукаў: ненасавыя (г.зв. «чыстыя») гукі ўтвараюцца пры іх паднятым становішчы, калі засланяецца праход паветра ў поласць носа; пры апушчаным становішчы струмень паветра праходзіць у поласць носа, дзе ўтвараюцца насавыя гукі, напрыклад [м] і [м'], [н] і [н'] у беларускай мове, насавыя галосныя ў польскай, французскай і іншых мовах.

Язык, як самы актыўны орган маўленчага апарату, удзельнічае і пры ўтварэнні зычных гукаў, збліжаючыся з зубамі, альвеоламі і паднябеннем, і пры ўтварэнні галосных, артыкулюючы па вертыкалі — уверх і ўніз, і па гарызанталі — уперад і назад. Пры ўтварэнні гукаў паверхня цела языка (спінка) можа артыкуляваць рознымі сваімі часткамі: пярэдняй, сярэдняй і задняй, у сувязі з чым гукі падзяляюцца на пярэднеязычныя, сярэднеязычныя і заднеязычныя (гл. далей класіфікацыю зычных).

Губы таксама ўдзельнічаюць пры ўтварэнні галосных і зычных гукаў. Такія галосныя называюцца **агубленымі**, або **лабіялізаванымі** (лац. labialis — ‘губны’), напрыклад гукі беларускай мовы [у] і [о] і адпаведныя польскія і нямецкія галосныя. Зычныя, утвораныя з удзелаў ніжняй і верхняй губы, называюцца **губнымі**, або **лабіяльнымі**: б — б', п — п', ў, м — м' і адпаведныя польскія і нямецкія гукі.

Канчатковае афармленне гук галосны і зычны набывае, як ужо згадвалася, у поласці глоткі, поласці рота і носа. Пры ўтварэнні гука ўдзельнічае не адзін, а некалькі органаў маўлення, якія разам, у камбінацыі, і ўтвараюць гук. Напрыклад,

пры ўтварэнні гука [м] удзельнічаюць губы (яны змыкаюцца) і мяккае паднябенне, якое апускаецца, даючы праход струменю паветра ў поласць носа.

Дзейнасць маўленчых органаў, неабходная для вымаўлення гукаў, называецца **артыкуляцый** (лац. articulatio – ‘выразнае вымаўленне’). Тэрмін «артыкуляцыя» выкарыстоўваецца таксама з значэннем ‘вымаўленне гукаў’.

Носьбіты кожнай мовы маюць сваю адметную **артыкуляцыйную базу** – уласцівыя ім звычкі руху органаў маўленчага апарату, неабходныя для вымаўлення. Гэтыя адметнасці роднай мовы выразна выяўляюцца ў гутарцы на няроднай мове, іх называюць **акцэнтам** (лац. accentus – ‘націск’). Так, беларускі акцэнт у рускім маўленні беларусаў досыць прыкметны пры вымаўленні слоў з мяккімі гукамі [р’], [ч’] ды інш.: *река, ручка, ручной...*

Артикуляцыя кожнага асобнага гука мае тры фазы: а) **пачатковая фаза**, або **экскурсія** (лац. excursio – ‘пачатак, выхад’) – падрыхтоўка маўленчых органаў да вымаўлення гука; б) **вытрымка** – захаванне органамі маўлення рабочага стану; в) **канцавая фаза**, або **рэкурсія** (лац. recursio – ‘рух назад, вяртанне’) – адыход органаў маўлення ў пачатковае, нейтральнае становішча.

Падчас маўлення адбываецца ўзаемадзеянне гукаў як вынік сумеснай артыкуляцыі, або **каартыкуляцыі** (лац. co(n) – ‘сумесна’ і артыкуляцыя), таму асобныя моманты артыкуляцыі гукаў могуць сумавацца ці нават знікаць.

КЛАСІФІКАЦЫЯ ГУКАЎ МАЎЛЕННЯ І ЯЕ ПРЫНЦЫПЫ

§ 13. Галосныя і зычныя гукі

Ва ўсіх мовах свету ёсць галосныя і зычныя гукі – адна з універсальных чалавечай мовы. Гэтыя два тыпы гукаў розняцца між сабою паводле артыкуляцыі, акустыкі і функцыі.

Артикуляцыйнае адрозненне: 1) **галосныя** – гукі **свабоднага** ўтварэння: выдыханы струмень паветра пры ўтварэнні галосных не сустракае на сваім шляху пэўнай перашкоды (параўн. вымаўленне гука [э]); **зычныя** — гукі **несвабоднага** ўтва-

рэння: пры іх утварэнні паветраны струмень на сваім шляху пераадольвае пэўныя перашкоды ў адпаведным месцы маўленчага апарату (параўн. вымаўленне гукаў [д],[б]); 2) струмень паветра пры вымаўленні галосных слабы (яму не трэба пераадольваць перашкоды); зычных – моцны (каб пераадолець перашкоду). Нагадаем вымаўленне гукаў [э] і [д]. Асабліва выразнае адрозненне тут галосных гукаў і глухіх зычных гукаў, напрыклад [а] і [т]. Санорныя зычныя бліжэй стаяць да галосных; параўн.: [ў] і [у], [й] і [і].

Акустычна галосныя – танальныя гукі: шуму яны не маюць; зычныя гукі складаюцца з шуму і голасу або толькі з шуму (глухія зычныя).

Функцыйна галосныя і зычныя гукі выконваюць розную ролю ў складаўтварэнні: галосныя – складаўтваральныя (складовыя), зычныя – звычайна нескладовыя. Напрыклад, у слове *стрыжань* пяць зычных, але два галосныя, якія і ўтвараюць два склады: *стры-жань*.

Галосныя выступаюць як цэнтр, вяршыня складу, зычныя ж – далучаюцца да галосных, самастойна не ўтвараюць складу; недарэмна іх называюць **кансанантамі** (лац. *consono* – ‘гучу разам, згодна’). Праўда, санорныя зычныя набліжаюцца да галосных: у некаторых мовах яны выступаюць як складаўтваральныя гукі. Да прыкладу ў чэшск.: *srp* – ‘серп’, *vlk* – ‘воўк’.

§ 14. Галосныя гукі і прынцыпы іх класіфікацыі

Галосныя — гэта гукі (як мы ўжо ведаем) танальныя, складаўтваральныя, свабоднага ўтварэння, якія вымаўляюцца пры слабым струмені паветра.

Пры класіфікацыі галосных гукаў бяруцца пад увагу як артыкуляцыйныя, так і акустычныя характарыстыкі. Асноўныя прынцыпы класіфікацыі галосных: I — ступень раскрыцця рота, II — артыкуляцыя языка, III — губная артыкуляцыя, IV — назальнасць, V — працягласць гукаў, VI — цэласнасць вымаўлення гука.

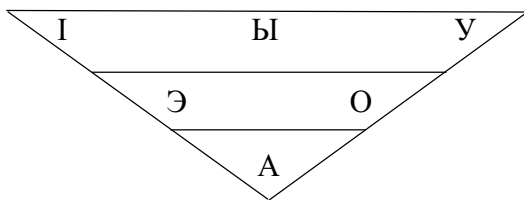
I. Паводле **ступені раскрыцця рота** пры вымаўленні галосных бываюць: 1) **шырокія** – вымаўляюцца пры самым шырокім раскрыцці рота: [а], 2) **вузкія** – вымаўляюцца пры самым нязначным (вузкім) раскрыцці рота: [і], [ы], [у]; 3) **сярэдня** – вымаўляюцца пры сярэднім раскрыцці рота: [э], [о].

II. Удзелама языка пры вымаўленні галосных абумоўлены падзел іх на 1) гукі адпаведнага пад'ёму і 2) гукі адпаведнага раду.

Па **ступені пад'ёму** языка ў кірунку да паднябнення (рух па вертыкалі: уверх-уніз) галосныя падзяляюцца на гукі: а) **верхняга пад'ёму**: [i], [ы], [у], якія вымаўляюцца пры самым высокім падыманні языка; б) **сярэдняга пад'ёму**: [э], [о] – пры сярэднім становішчы языка; в) **ніжняга пад'ёму**: [а] – пры самым нізкім становішчы языка.

Ад ступені падымання языка залежыць і ступень раскрыцця рота: пры ніжнім пад'ёме – самае шырокае раскрыццё; пры верхнім – самае вузкае, пры сярэднім пад'ёме – сярэдняе раскрыццё рота. Таму галосныя верхняга пад'ёму – гэта гукі вузкія, ніжняга – шырокія, сярэдняга пад'ёму – сярэднія.

Паводле **руху языка на гарызанталі** (уперад і назад) адрозніваюцца галосныя адпаведнага раду: а) **пярэднія**: [i], [э], яны вымаўляюцца пры прасоўванні языка ўперад; б) **заднія**: [у], [о] – пры руху языка назад; в) **сярэднія**: [ы], [а] – пры нейтральным, сярэднім становішчы языка. У некаторых мовах выразна адрозніваюцца толькі пераднія і заднія галосныя. Галосныя перадняга і галосныя задняга раду адрозніваюцца між сабою па ступені прасоўвання языка ўперад і назад; з перадніх гук [э] і з задніх гук [о] набліжаюцца да сярэдніх, а самым пераднім і самым заднім выступаюць (напрыклад, у беларускай мове) гукі [i] і [у]. Гэта выразна паказвае і трохкутнік галосных (паводле Л.У.Шчэрбы):

III. **Губы** таксама выконваюць важную ролю пры ўтварэнні некаторых галосных гукаў: 1) яны могуць выцягвацца ўперад і акругляцца, змяняючы форму рэзанатара; пры такой артыкуляцыі ўзнікаюць **лабіялізаваныя** галосныя: [о], [у]; 2) губы не прымаюць актыўнага ўдзелу ў вымаўленні (яны рас-

цягнутыя і ненапружаныя); такія галосныя – **нелабіялізаваныя**: [a], [i], [ы], [э]. Лабіялізаваныя галосныя – гэта галосныя задняга раду, яны ніжэйшыя тонам за нелабіялізаваныя.

Артыкуляцыйная класіфікацыя галосных адной мовы – больш спрошчаная, але схематычна яна больш выразная. Яе можна паказаць на прыкладзе беларускай мовы ў наступнай тэблїцы.

Удзел губ	Нелабіялізаваныя		Лабіялізаваныя
Рад	Пярэдні	Сярэдні	Задні
Пад’ём			
Верхні (вузкія)	[i]	[ы]	[у]
Сярэдні (сярэднія)	[э]		[о]
Ніжні (шырокія)		[а]	

IV. Паводле **назальнасці** (фр. nasal – ‘насавы’) галосныя ў розных мовах падзяляюцца на насавыя, або назальныя, і неназальныя, або «чыстыя». **Назальныя** ўтвараюцца пры апушчаным мяккім паднябенні, калі струмень паветра праходзіць у поласць носа; такія гукі ўласцівыя, напрыклад, польскай і французскай мовам; польскія насавыя [õ] і [ẽ] абазначаюцца на пісьме асобнымі літарамі *ą, ę*: *bleńdy* [бл ẽ ды] – ‘памылкі’; *dąb* [дõп] – ‘дуб’.

Неназальныя («чыстыя») ўтвараюцца пры паднятым мяккім паднябенні, калі паветра праходзіць толькі ў поласць рота. У беларускай, украінскай, рускай і іншых мовах галосныя неназальныя (ненасавыя).

V. Паводле **працягласці** галосныя бываюць **доўгія** і **кароткія**; іх супрацьпастаўленне служыць для адрознення слоў, напрыклад у чэшскай *dráha* ‘дарога’ і *drahá* ‘дарагая’, *lože* – (тэатравая) ‘ложа’ і *lože* – ‘ложак’. Доўгія і кароткія галосныя ўласцівыя таксама лацінскай, англійскай, нямецкай і іншым мовам.

VI. Паводле **цэласнасці, падзельнасці і непадзельнасці** вымаўлення галосныя падзяляюцца на манафтонгі, дыфтонгі і трыфтонгі. **Манафтонгі** (грэц. monos – ‘адзін’ і phtongos – ‘голос, гук’) – гэта цэласныя паводле складу, аднагучныя гукі. Такія ўсе галосныя ў беларускай літаратурнай мове. **Дыфтонг** (грэц. diphtongos – ‘двухгалосы’) – складаны галосны, які мае два элементы, злітыя ў адзін склад непадзельнай артыкуляцый.

Адрозніваюць сапраўдныя і несапраўдныя дыфтонгі. У **сапраўдных** дыфтонгах абодва кампаненты раўнапраўныя ў межах складу. Сапраўдныя дыфтонгі – рэдкія ў мове, іх мае, напрыклад, латышская мова: *me ģita* [méģita] – ‘дача’. У **несапраўдных** дыфтонгах (інакш – «слізкіх») адзін элемент ёсць вяршыняй складу, а другі (г.зв. *глайд*, або *паўгалосны*) толькі спадарожнічае яму. Такія несапраўдныя дыфтонгі маюць англійская, нямецкая, румынская і іншыя мовы. З улікам месца вяршыні складу (галоснага элемента) сярод несапраўдных адрозніваюць дыфтонгі: 1) **спадальныя**, у якіх складаўтваральным выступае першы элемент, напрыклад, у нямецкай мове [ae]: *mein* – ‘мой’, [ao]: *Haus* – ‘дом’, італ. *voi* – ‘вы’, іспан. *auto* – ‘машына’, чэшск. *soud* – ‘суд’; 2) **узыходныя** – у іх словаўтваральны элемент – другі, напрыклад іспанск.: *nuevo* – ‘новы’, *agua* – ‘вада’, *io* – ‘я’. Іх маюць і некаторыя гаворкі паўднёвай часткі Беларусі: *лі́ес*, *хлі́еў*, *ку́онь*.

Трыфтонг (грэц. triphongos – ‘трохгалосны’) – складаны галосны, які мае ў сабе тры элементы, што ўтвараюць адзін склад. Фанетычная суцэльнасць трыфтонга вынікае з таго, што ўсе тры галосныя зліваюцца ў адно цэлае – склад. Напрыклад, англ. *our* [auə]. Трыфтонг, як і дыфтонг, – аднафанемная адзінка. Працягласць вымаўлення іх амаль аднолькавая. Трыфтонгі ўласцівыя тым мовам, што і дыфтонгі. Найбольш вывучаныя трыфтонгі англійскай мовы, хоць і тут няма аднастайнасці ў дачыненні да таго, марфалагічна падзяляюцца трыфтонгі ці не. Напрыклад, не маюць такой марфалагічнай мяжы словы англійскай мовы *firing*, *ture*, але ў слове *lure* мяжа мажлівая.

§ 15. Зычныя гукі і прынцыпы іх класіфікацыі

Гэта гукі несвабоднага ўтварэння, з моцным струменем выдыханага паветра, звычайна нескладаўтваральныя. Пры іх класіфікацыі ўлічваюцца наступныя прынцыпы: I – палаталізацыя, II – танальнасць, III – месца ўтварэння, IV – спосаб утварэння, V – працягласць.

I. Паводле наяўнасці ці адсутнасці палаталізацыі зычныя бываюць мяккія і цвёрдыя. **Мяккія** зычныя – гукі, якія, акрамя сваёй асноўнай артыкуляцыі, маюць і дадатковую – палаталізацыю, калі сярэдняя частка спінкі языка паднятая да цвёрдага

паднябення (у выніку гэтага змяняецца форма ротавага рэзанатара і павышаецца тон і шум гука); гэтую дадатковую артыкуляцыю часам называюць **ётавай** артыкуляцыяй, або «**i**»-падобнай (падобнай да вымаўлення гукаў [j], [i]).

Гукі, якім уласцівая палаталізацыя, называюцца **палаталізаванымі**, або **мяккімі** (дакладней – **памякчанымі**). У беларускай мове непалаталізаваныя (толькі цвёрдыя) зычныя гукі [ж], [ž] (дж), [р], [ř], [ч], [ш]. А гук [j] – толькі мяккі (таму яго называюць **палатальным**), бо мяккасць – гэта яго асноўная артыкуляцыя. У рускай мове палатальныя гукі: [ч’], [ш’], [j’].

Цвёрдыя зычныя – гукі, пры вымаўленні якіх, акрамя асноўнай, ёсць дадатковая артыкуляцыя – велярызацыя: задняя частка спінкі языка падымаецца да мяккага паднябення (у выніку тон і шум рэзка зніжаюцца). Зычныя, якім уласцівая велярызацыя, называюцца **цвёрдымі**, або **велярызаванымі**.

У беларускай мове гукі [г], [д] [к], [х] як асноўную маюць такую артыкуляцыю, калі задняя спінка языка падымаецца да мяккага паднябення. Таму іх называюць **велярнымі** (адрозна ад тых, у якіх велярызацыя – дадатковая артыкуляцыя).

Некаторыя мовы маюць толькі асноўную артыкуляцыю пры вымаўленні зычных і не маюць дадатковай (нямецкая, англійская ды інш.). Беларускай мове (як і рускай, польскай ды інш.) уласцівая як палаталізацыя, так і велярызацыя. Цвёрдыя і мяккія зычныя складаюць пары.

Гэтая адрознасць вельмі наглядна выяўляецца пры вымаўленні гука [l] у нямецкай, англійскай, чэшскай і іншых мовах. У сучаснай беларускай літаратурнай мове пазычаныя словы з гэтым гукам перадаюцца па-рознаму: *гадышук* і *клас*, *Фінляндыя* і *Грэндландыя*.

II. Паводзе **танальнасці** (ступені гучнасці) зычныя падзяляюцца на дзве групы: санорныя і шумныя. 1) **Санорныя** зычныя ўтвараюцца з перавагай голасу над шумам, акустычна яны больш блізкія да галосных. Гэтая блізкасць выяўляецца ў наступным: 1) санорныя не аглушаюцца на канцы слова і перад глухімі: *школа* і *школ*, *школка*, *скварка*, *сумка*; 2) глухія зычныя перад імі не азванчаюцца, а застаюцца нязменнымі, як і перад галоснымі: *параўн.*: [пры́н’о́с вам] і [пры́н’а́с у’], але [пры́н’о’з’бы]. У рускай мове на гэта выразна паказвае спалучэнне фанемы-прыс-

таўкі, а таксама прыназоўніка <с>, якія не змяняюцца ў гук [з] перад санорнымі [л], [л'], [м], [м'], [н], [н'], [р], [р'], [ј], [в], [в'], што перадаецца і на пісьме: *словить, смывать, снова, срубить, [сј]есть, сварить*; 3) санорныя не маюць сабе парных глухих, напрыклад у беларускай мове. У рускай мове гукі [в] і [в'] аглушаюцца ў канцы слова і перад глухімі: [траф] і [трафка] – «трав» і «травка».

Санорныя (асабліва *л, р*) у некаторых мовах могуць выступаць як складаўтваральныя, напрыклад у чэшскай, славацкай, сербскай ды інш.: чэшск. *vlk* – «воўк», *srp* – «серб», чэшск. і слав. *Srb* – «серб», *srdce* – «сэрца».

Гукі [ў] і [й] належаць да *паўгалосных*, што выяўляецца і ў іх назве: ў – «у нескладовае», й – «і нескладовае».

2) *Шумныя* зычныя – гэта: а) гукі, які складаюцца з шуму і голасу з перавагай шуму — звонкія: [з], [д], [б] і г.д.; б) гукі, якія не маюць у сваім складзе голасу, а толькі шум — глухія: [с], [с'], [п], [п'], [ц], [ц'], [ч] ды інш.

ІІІ. Паводле *месца* ўтварэння (інакш – артыкуляцый актыўнага органа маўлення) зычныя падзяляюцца на: 1) губныя, 2) язычныя, 3) увулярныя, 4) фарынгальныя, 5) гартанныя.

Губныя ўтвараюцца: а) шляхам збліжэння ніжняй губы з верхняй [б], [б'], [м], [м'] ды інш.; яны называюцца *губна-губнымі*, або *білабіяльнымі* (лац. bi(s) – ‘двойчы’ і labialis – ‘губны’); б) пры збліжэнні ніжняй губы з верхнімі зубамі; яны называюцца *губна-зубнымі*, або *лабія-дэнтальнымі* (лац. labium – ‘губа’ і dentis – ‘зуб’): [в], [в'], [ф], [ф'].

Язычныя ўтвараюцца пры актыўнай артыкуляцыі языка – яго адпаведнай часткі, у сувязі з чым іх падзяляюць на пярэднеязычныя, сярэднеязычныя і заднеязычныя.

Пярэднеязычныя ўтвараюцца збліжэннем або змыканнем пярэдняй часткі і кончыка языка з зубамі, зубамі і альвеоламі ці альвеоламі. Асабліва рухомы тут кончык языка, ён можа займаць рознае становішча ў адносінах да пасіўных органаў ротавай поласці – зубоў (верхніх і ніжніх), альвеолаў і паднябення. У звязку з гэтым пярэднеязычныя падзяляюцца на: а) *дарсальныя* (лац. dorsum – ‘спіна’), яны ўтвараюцца апушчэннем кончыка языка да ніжніх зубоў, пярэдня частка спінкі языка збліжаецца з зубамі і альвеоламі. Гэта, да прыкладу, гукі [д], [т], [з], [с]

у беларускай і рускай мовах; б) **апикальныя** (лац. *apex* – ‘кончык’); яны ўтвараюцца, калі кончык языка падымаецца разам з спінкай і збліжаецца з верхнімі зубамі або альвеоламі; такія англійскія [d], [t]; в) **какумінальныя** (лац. *sacumen* – ‘вяршок’); утвараюцца яны, калі кончык языка загнуты ўверх, а пярэдня частка спінкі языка трохі апушчаная, нібы ўвагнутая ўсярэдзіну; так утвараецца дрыготкі [p] у беларускай і рускай мовах.

Пры менш дакладнай класіфікацыі пярэднеязычныя падзяляюцца на **зубныя** (язык датыкаецца ці набліжаецца да зубоў: [д], [т], [л] ды інш.) і **пярэднепаднябенныя** (язык артыкулюе з паднябеннем): [ж], [ш], [ч], [р] ды інш.

Сярэднеязычныя ўтвараюцца збліжэннем сярэдняй часткі языка з цвёрдым паднябеннем; такім у беларускай і рускай мовах ёсць гук [j]. Шмат сярэднеязычных у польскай мове; яны абазначаюцца літарамі *s', z', c', dz', j* : *środa* (серада), *znik* (знік), *życ* (жыць), *gdzie* (дзе), *jusz* (‘ужо’). З улікам пасіўнага маўленчага органа – паднябення (цвёрдага) іх называюць **сярэднепаднябеннымі**, або **палатальнымі** (лац. *palatum* – ‘паднябенне’).

Заднеязычныя вымаўляюцца пры збліжэнні або змыканні задняй часткі спінкі языка з мяккім паднябеннем; паводле пасіўнага органа іх называюць **заднепаднябеннымі**, або **велярнымі**; гэта гукі [г], [к], [х], [г] (*гўсі*, *кóмін*, *хўстка*, *гáнак*).

Увулярныя (лац. *uvula* – ‘язычок’) утвараюцца збліжэннем мяккага паднябення і язычка з задняй часткай языка; іх называюць яшчэ **язычковымі**, напрыклад нямецк. [x] (*Ach* – *Laut*) у словах *ach*, *Buch* ды інш. Да ўвулярных належыць і картавы французскі і нямецкі гук [p] (у транскрыпцыі абазначаецца [R]: *triste*, *Garten*. А скарочана (больш проста) **увулярнымі** называюць зычныя гукі, якія «характарызуюцца актыўнай артыкуляцыяй язычка – увулы» (Паводле «ЛЭС», 479).

Фарынгальныя (грэц. *pharynx*, *pharungos* – ‘глотка’) утвараюцца пры збліжэнні задняй сценкі глоткі з коранем языка. Сюды належыць гук [h] у нямецкай і ўкраінскай мовах: *Hand* [h]and, гук [h]ук. Фарынгальныя зычныя называюць яшчэ і **глоткавымі** (ад слова «глотка»).

Гартанныя зычныя – гэта гукі, якія ўтвараюцца ў гартані пры змыканні ці збліжэнні галасавых звязак. Іх называюць яшчэ **ларынгальнымі** (грэц. *larynx* – ‘гартань’). Гэта – «выбухны пры-

гук», ён сустракаецца перад пачатковымі галоснымі ў нямецкай мове [‘a]rbeiten, [‘o]bst.

IV. **Паводле спосабу** ўтварэння зычных бываюць: а) змычна-выбухныя, б) шчылінна-працяжныя, в) змычна-шчылінныя (злітыя, афрыкаты); г) змычна-праходныя, д) вібранты.

Пры характарыстыцы зычных паводле спосабу ўтварэння ўлічваецца як іх артыкуляцыйная адметнасць (змыканне органаў маўлення ці набліжэнне іх адзін да аднаго, утвараючы шчыліну), так і акустычная (слыхавое ўражанне).

Змычна-выбухныя ўтвараюцца пры поўным змыканні органаў маўлення і імгненным разрыве змычкі, у выніку чаго ўзнікае выбух. Гэта белар. [б], [б’], [д], [т] ды пад., польск. [b], [b’], [d], [t], [g], нямецк. і англ. [d], [t] ды інш. Гэтыя гукі называюцца **імгненнымі**, бо размыкаюцца органы маўлення імгненна, гук нельга працягнуць (узнікне некалькі гукаў, а не адзін).

Шчылінна-працяжныя гукі ўтвараюцца пры набліжэнні актыўнага органа маўлення да пасіўнага; праз утвораную імі шчыліну праходзіць паветра, трэцца аб яе сценкі; гэтыя гукі можна працяжна вымавіць, таму іх называюць **працяжнымі** (у адрозненне ад імгненных), а таксама **фрыкатыўнымі** (лац. fricare – ‘церці’). Гэта гукі [в], [в’], [ф], [ф’], [з], [з’], [ў], [ї] ды інш.

Змычна-шчылінныя гукі (інакш: **афрыкаты** < лац. affricata – ‘прыцёртая’) утвараюцца складанай артыкуляцый: спачатку органы маўлення змыкаюцца, а затым плаўна размыкаюцца, утвараючы шчыліну, праз якую праходзіць выдыханае паветра, тручыся аб яе сценкі. Гэтыя складанай артыкуляцый гукі маюць змычную пачатковую фазу (экскурсію) і шчылінную канцавую фазу (рэкурсію); яны складаюцца з двух гукаў, злітых у адзін, на што паказвае і літарнае абазначэнне некаторых з іх у беларускай, польскай і іншых мовах: белар. дзень, хаджу, польск. dzień, ням. Deutsch.

Аднак гэтыя злітыя гукі маюць артыкуляцыю аднаго гука, а не двух. Афрыкаты — гукі беларускай мовы [дз], [дз’], [дж], [ц], [ц’], [ч], рускай [ц] і [ч] і іх маўленчыя звонкія варыянты [дз], [дж], як у словах *отец был* (оте[дз]был), *дочь была* (до[дж’]была); польскай [dz], [dź], [c], [ć], [dż], [cz], нямецкай [ts], [tʃ].

Змычна-праходныя зычныя – гукі, пры ўтварэнні якіх адны органы маўлення змыкаюцца, а іншыя ўтвараюць праход для

струменю паветра; выдыханае паветра можа разрываць змыканыя органы і праходзіць у поласць носа, як пры вымаўленні гукаў [м], [м'], [н], [н'], або не разрываць іх, свабодна праходзячы па баках языка, як пры ўтварэнні гукаў [л], [л']. У адпаведнасці з артыкуляцыйнай гэтыя гукі называюцца **насавымі**, або **назальнымі** (лац. nazalis – ‘насавы’) ці **бакавымі**, або **латэральнымі** (лац. lateralis – ‘бакавы’). Латэральныя (бакавыя) называюць таксама **ротавымі** (утвараюцца ў поласці рота, а не носа).

Вібранты (лац. vibrans, vibrantis – ‘дрыготкі’) – зычныя гукі, якія ўзнікаюць як вынік вібрацыі артыкуляцыйнага органа (пярдняй часткі спінкі языка або увулы (язычка). Да вібрантаў належаць белар., руск. [р], нямецк. [г], а таксама увулярны франц. [R].

V. Зычныя гукі ў некаторых мовах падзяляюцца яшчэ на **доўгія** (падоўжаныя) і **кароткія** (непадоўжаныя). Падоўжанаць і непадоўжанаць гука выконвае тут сэнсаадрознівальную функцыю. Напрыклад, у фінскай мове: *palo* – ‘пажар’ і *pallo* ра[ɫ:]о – ‘шар, мяч’, іспанскія: *fero* – ‘дзікі’ і *ferro* – fe[ɾ:]о – ‘жалеза’. Балгарскай, польскай, чэшскай, нямецкай ды іншым мовам супрацьпастаўленне зычных па працягласці-непрацягласці неўласцівае. У беларускай мове паводле артыкуляцыі і акустычна амаль усе зычныя могуць быць непадоўжаныя і падоўжаныя; гэтая іх якасць можа служыць для адрознення слоў і іх формаў: [ж]аць і [ж̄]аць (*жаць* і *жэаць*), вара[н']ё і вара[н̄']ё (*варанё* і *вараннё*).

§ 16. Фанетычны падзел маўленчай плыні

Маўленне з фанетычнага боку – гэта гукавая плынь, ланцужок гучання, які распадаецца на асобныя звёны – часткі, што ідуць адна за адною. Фанетычнымі маўленчымі адзінкамі выступаюць: 1) інтанацыйная фраза, 2) маўленчы такт, 3) фанетычнае слова, 4) склад.

Фраза (франц. phrase, ад грэц. phrasos – ‘выраз, зварот мовы’) – найбольшая фанетычная адзінка, якая вымаўляецца з закончанай інтанацыйнай і размяжоўваецца працяглымі паўзамі (на пісьме яны абазначаюцца дзвюма паралельнымі рыс-

камі (/). Фраза можа супадаць з сказам ці часткай яго або некалькімі сказами: *Люблю наш край, старонку гэту, дзе я радзілася, расла, дзе першы раз пазнала шчасце, слязу нядолі праліла* // К.Буйло). *Вечарэла. // З балот пацягнула цёплай вільгаццю.* (Я.Колас).

Маўленчы такт – частка фразы, вымаўленая без прыпынку, без закончанага інтанацыі і аддзеленая непрацяглай паўзай (на пісьме яна абазначаюцца адной рыскай (/). Так, у згаданым сказе (з тэксту К.Буйло) будзем мець наступныя такты: *Люблю наш край / старонку гэту / дзе я радзілася / расла / дзе першы раз пазнала шчасце / слязу нядолі праліла //*

Фанетычнае (акцэнтавае) слова – частка маўленчага такта з адным націскам; яго найчасцей супадае з асобным словам – лексічнай адзінкай. Аднак службовыя словы, не маючы свайго націску, прымыкаюць да самастойных, утвараючы адно акцэнтавае слова: *пад акном* [пад-акнум], *усё такі* [ус’у-так’і]. У межах акцэнтавага слова ненаціскныя словы – кампаненты (звычайна службовыя словы) называюць **клітыкамі**. Калі клітыка знаходзіцца перад націскным словам, яе называюць **праклітыкай** (грэц. *proklino* – ‘нахіляюся наперад’): *да-нас*, *у-яго*, *пад-намі*, а калі пасля націскавага слова – **энклітыкай** (грэц. *enklino* – ‘схіляюся’): *прынёс-бы*, *як-жа*. Клітыкамі могуць быць і паўназначныя словы: *тры-дні’*, *дзе-ты*; руск. *із-лесу*, *на-гору*, *поб-лесу*, *не-был*. З часам клітыкі могуць стаць часткай лексічнага слова, яго марфемай: *падчас*, *наранкі*; польск. *malowalbytm* (я маляваў бы).

Пытанне пра фанетычныя адзінкі маўлення і пра іх колькасць і існасць вырашаецца па-рознаму. Адны аўтары называюць фразу, маўленчы такт (ён атаясамліваецца з фанетычным словам), склад і гук (А.Рэфармацкі), іншыя характарызуюць толькі склад, акцэнтавае слова і такт, які называюць **сінтагмай** (інтанацыйна непадзельная адзінка маўленчай плыні, у сярэдзіне сінтагмы няма паўзаў).

Склад – гэтая найменшая адзінка маўленчай плыні: вымаўляючы словы, мы падзяляем іх не на гукі, а на склады: *поўнач*, *да-мы*, *да-ра-гі*. Існуюць тры пашыраныя тэорыі вызначэння склада: санорная (лац. *sonorus* – ‘звонкі, гучны’), мускульная і танальная. **Санорная** тэорыя ўлічвае ступень гучнасці

гукаў у складзе, дзе спалучаюцца больш гучныя элементы з менш гучнымі, хоць склад можа складацца і з аднаго гука найбольшай гучнасці (*а-рэ-на*). Паводле санорнай тэорыі склад вызначаецца як частка маўленчай плыні, якая мае адну вяршыню гучнасці (санорнасці); у слове столькі складоў, колькі вяршыняў гучнасці. Найбольш гучнымі выступаюць галосныя гукі, блізкія да іх па гучнасці санорныя зычныя, далей ідуць звонкія зычныя (у іх шум пераважае над голасам) і замыкаюць шкалу глухія зычныя — гэта самыя нягучныя з гукаў (у іх вымаўленні не прымае ўдзел голас).

Мускульная тэорыя (тэорыя мускульнага напружання) вызнае склад як гукавое спалучэнне, вымаўленае адным імпульсам мускульнага напружання маўленчага апарата. Пры гэтым зазначаецца, што разам з нарастаннем і спаданнем мускульнага напружання адбываецца ўзмацненне ці аслабленне гучнасці.

Як відаць, мускульная і санорная тэорыя змыкаюцца, дапаўняюць адна адну. Вяршыню складу звычайна ўтвараюць галосныя, але яны вымаўляюцца пры мінімальным артыкуляцыйным, мускульным напружанні, а гэта ўжо прэрэчыць тэорыі мускульнага напружання.

Танальная тэорыя, прымаючы пад увагу набыткі санорнай тэорыі, улічвае перадусім ролю голасу (тону) у складаўтварэнні і вызначае склады як маналітныя адцінкі маўлення, абмежаваныя перапынкамі галасавога тону ці аслаблення яго актыўнасці.

Найчасцей склады маюць не адзін, а некалькі гукаў, розных сваёй гучнасцю. Найбольш гучны з іх выступае вяршыняй складу і называецца **складовым**, ці **складаўтваральным**, а гук, які прымае да яго, — **нескладовым**. Складовыя — гэта звычайна галосныя гукі (яны самыя гучныя). Але складовымі могуць быць і зычныя, найчасцей санорныя [р] і [л], як у чэшскай і сербскай мовах: чэшск. *prst* — ‘палец’, *srp* — ‘серп’, сербск. *врба* — ‘вярба’, *крв* — ‘кроў’.

Галосныя таксама могуць быць нескладовымі. Так, у межах аднаго складу могуць апынуцца два галосныя, утвараючы дыфтонг, напрыклад нямецк. *Faust*, іспанск. *pueblo* — ‘народ’. (Гл. пра гэта ў класіфікацыі гукаў).

Пры падзеле маўленчай плыні на склады – *складападзеле* – улічваецца, напрыклад у беларускай мове, *закон узрас-тання гучнасці*, дзе мяжа складоў праходзіць паміж гукамі, найбольш і найменш гучнымі: *ся-стра, су-ткі*. Санорныя гукі перад шумнымі належаць да папярэдняга склада (*сум-ка, вайско-вец, паў-за*), а перад галоснымі – да наступнага склада (*ка-нец, ка-мень, ва-яр [ва-jár]*).

Склады адрозніваюцца сваёй будовай. Яны падзяляюцца на адкрытыя і закрытыя, прыкрытыя і непрыкрытыя. **Адкрыты** склад канчаецца складовым гукам (звычайна галосным): *да-ра-гі, мя-жа*; **закрыты** – нескладовым гукам (звычайна зычным): *кар-кас, сер-вант*; **прыкрыты** склад пачынаецца нескладовым (зычным) гукам: *мур, сце-жка*; **непрыкрыты** – складовым (галосным) гукам: *а-коп, э-ра*. Такім чынам, у слове *во-ка* ўсе склады адкрытыя і прыкрытыя, а ў слове *ар-куш* – першы склад закрыты і непрыкрыты, а другі – закрыты і прыкрыты.

У мовах з рэгулярнымі складовымі санорнымі зычнымі (сербская, славацкая, чэшская) гэты падзел будзе мець свае адметнасці. Так, у чэшск. і славацк. *vrba* абодва склады акрытыя: *vr-ba*, а белар. *вяр-ба* мае першы склад закрыты.

§ 17. Узаемадзеянне гукаў у маляўнічай плыні (фанетычныя працэсы)

У маўленчай плыні гукі, асабліва суседнія і аднаго тыпу (зычныя), уздзеініваюць адзін на аднаго. Гэта тлумачыцца тым, што пры вымаўленні папярэдняга гука органы маўлення не вяртаюцца цалкам у першапачатковае становішча, а прыста-соўваюцца да вымаўлення наступнага гука, таму адбываецца накладанне рэкурсіі (апошняй фазы) папярэдняга гука на экскурсію (пачатковую фазу) наступнага гука, у выніку чаго папярэдні гук набывае пэўныя якасці наступнага гука. Так, у слове *касьба* пры вымаўленні глухога гука [с'] у корані слова [кас'-] маўленчы апарат не паспявае да канца вытрымаць усе фазы гэтага гука (экскурсію, вытрымку і рэкурсію), а на апошняй (рэкурсіі) ужо прыладжваецца да вымаўлення наступнага звон-

кага гука [б]: напружваюцца галасавыя звязкі, яны вагаюцца — і ўзнікае тон, а таму на месцы глухога [с'] узнікае яго парны гук [з'] і слова *касцьба* гучыць, як [каз'ба]. Тут наступныя звонкі ўздзейнічаюць на папярэднія глухі і азванчваюць яго. А калі папярэднім будзе звонкі, а наступным глухі, то адбудзецца яго аглушэнне, як у слове *нізкі* [н'іск'і]. Гукі могуць змяняцца і залежна ад іх пазіцыі ў слове. Так, звонкі зычныя ў абсалютным канцы слова (г.зн. калі пасля слова ідзе паўза і на канцавыя зычныя гук не ўплывае пачатковы гук наступнага слова) аглушаецца; параўн. *грыбы* і *грыб* [грып]. Але: [*грыб быў малады*]. Складаўтваральныя галосныя [о], [э] змяняюць сваю якасць у ненаціскным становішчы: *стол* і *сталы*, *шэсць* і *шасці*.

Вылучаюць два асноўныя віды гукавых зменаў: 1) камбінаторныя і 2) пазіцыйныя.

Камбінаторныя (лац. *combinare* — 'злучаць, спалучаць') змены ўзнікаюць у выніку ўзаемадзеяння (камбінаторыкі) звычайна сумежных (суседніх) зычных гукаў — узаемаўплыву пачатку і канца артыкуляцыі суседніх гукаў, як у разгледжаных словах *касцьба* [каз'ба] і *нізкі* [н'іск'і].

Пазіцыйныя змены абумоўленыя пазіцыяй гука ў слове: канцом ці пачаткам слова, націскай ці ненаціскай пазіцыяй складовага гука (галоснага). Да камбінаторных належаць акамадацыя, асіміляцыя, дысіміляцыя. Пазіцыйныя змены — гэта аглушэнне звонкіх зычных на канцы слова, рэдукцыя, з'яўленне прыстаўных і ўстаўных гукаў ды інш.

Рэдукцыя (лац. *reductio* — 'памяншэнне, скарачэнне') — паслабленне, змяненне гучання ненаціскных складоў (гукаў у слабой пазіцыі). Яна выклікана тым, што ў мовах з інтэнсіўным (моцным) дынамічным націскам асноўнае напружанне прыпадае на націскны склад, а ненаціскныя складываюць больш «вялую», ненапружаную артыкуляцыю. Рэдукцыя ўласцівая англійскай, нямецкай, рускай і іншым мовам, у французскай мове яе амаль няма. Слаба выражана яна ў польскай, чэшскай і іншых мовах. Рэдукцыі найперш падлягаюць галосныя гукі (як вяршыні складу) у слабой пазіцыі — не пад націскам. Адрозніваюць рэдукцыю колькасную і якасную. Пры **колькаснай** рэдукцыі галосныя менш напружаныя і карацейшыя, але якасць іх, тэмбр захоўваюцца, як у беларускай мове каранёвы

гук [а] у словах *сад-сaddock-садавіна́*. Пры **якаснай** рэдукцыі ненаціскныя галосныя змяняюць свой тэмбр, якасць і супадаюць з іншым гукам. Так, у рускай мове – мове з яскрава выражанай рэдукцыяй галосных, галосныя няверхняга пад’ёму [э], [о], [а] у другой слабой пазіцыі (у паслянаціскных і пераднаціскных складах, акрамя першага пераднаціскаго) змяняюцца ў невыразны гук, які абазначаецца літарамі *ь* (ер) на месцы [э] і *ѣ* (ё) на месцы [о], [а], як у словах: *седина* [с’ѣд’ина́], *родился* [р’ѣд’илс’а́], *магистраль* [м’ѣг’истра́л’].

Якасная рэдукцыя, падобная да рускай, уласцівая і беларускім гаворкам паўночна-ўсходняга дыялекту (н[ѣ]га, гол[ѣ]с), а таксама англійскай і нямецкай мовам.

Якаснай рэдукцыі падпадаюць у беларускай літаратурнай мове ненаціскныя галосныя сярэдняга пад’ёму [о], [э], якія вымаўляюцца як [а]: *воды* – *ва́да* – *ва́даспа́д*, *шэсць* – *шасна́ццаць*.

Акрамя колькаснай і якаснай, вылучаюць і **поўную** рэдукцыю, пры якой зусім знікае галосны гук; параўн.: *жава́ранак* і *жаўра́нак*.

Рэдукцыяй абумоўлены апокапа і сінкопа. **Апо́капа** (грэц. *арокорѣ* – ‘адцінаю’) – адпаданне канцавога ненаціскаго галоснага гука ці канцавой часткі слова: *мо* ← *можа*, *трэ* ← *трэба*, руск. *мам* ← *мама*, *пап* ← *папа*; асабліва пашырана апокапа ў гутарковых формах імёнаў (як звароткаў): *Вась* ← *Вася*, *Міш* ← *Міша*, *Улад* ← *Уладзік*.

Сінкопа (грэц. *synkore* – ‘сцісканне’) – выпаданне галоснага ці некалькіх гукаў не на канцы слова, напрыклад *нек* замест *неяк*, *здэ́цца* замест *здае́цца*, руск. *Иваныч* на месцы *Иванович*.

Аглушэнне звонкіх зычных на канцы слова перад паўзай уласцівае беларускай і рускай мовам, напрыклад белар. *магу* – *мог* [мох], руск. *могу* – *мог* [мок], *грыбы* – *грыб* [грын]. Яго тлумачаць дачасным (яшчэ да канца вымаўлення слова) адлучэннем галасавых звязак, у выніку чаго вымаўляюцца не звонкія, а парныя ім глухія зычныя. Не для ўсіх моваў характэрны гэты фанетычны працэс. Так, украінскай і французскай мовам неўласцівае аглушэнне звонкіх зычных.

Акамадацыя (лац. *assomodatio* – ‘прыстасаванне’) – узаемадзеянне суседніх разнатыпных гукаў — зычных і галосных,

частковае прыстасаванне артыкуляцыі зычных да галосных і наадварот.

Гэтае прыстасаванне ўзнікае ў выніку накладання рэкурсіі (канца артыкуляцыі) папярэдняга гукі на экскурсію (пачатак артыкуляцыі) наступнага гукі; гэтае ўздзеянне, аднак, адбываецца паміж разнатыпнымі гукімі, таму суседнія гукі змяняюцца толькі часткова і не становяцца іншымі гукімі (фанемамі). Найбольш часта пры акамадацыі вылучаюць: 1) уплыў галосных на вымаўленне зычных: пярэднія галосныя [і], [э] уплываюць на зычныя – змякчаюць іх (палаталізуюць): *дом* [дом] – *домік* [дом'ік], *пры доме* [дбм'э]; 2) уплыў мяккіх зычных на галосныя, у выніку чаго апошнія становяцца больш вузкімі і закрытымі, асабліва ў іх становішчы паміж двума мяккімі зычнымі. Параўнайма вымаўленне гукі [а] у словах *мата*, *мята* і *мяць*: у першым слове [мата] гук [а] вымаўляецца найбольш выразна (амаль так, як ізаляваны [а]), у другім [м'ата] менш выразна, як больш вузкі гук у пачатку яго вымаўлення (абазначаецца кропкай злева над літарай), а ў трэцім [м'ац'] – яшчэ больш вузка (абазначаецца дзвюма кропкамі – справа і злева над літарай), бо на яго вымаўленне ўздзейнічаюць і мяккі гук перад ім, і мяккі гук пасля яго. На вымаўленне негубных гукаў уплываюць наступныя губныя гукі, у выніку чаго папярэдні гук набывае адценне агубленасці, як у слове *той* [т'ой], *свой* [св'ой], параўн. *там*, *сват*, дзе такой лабіялізацыі няма: [там], [сват].

Асіміляцыя (лац. *assimilatio* – ‘прыпадабненне’) – гэта адзін з найбольш пашыраных відаў камбінаторных зменаў гукаў: артыкуляцыйнае і акустычнае прыпадабненне ў маўленні гукаў аднаго тыпу (галосных да галосных, зычных да зычных) у межах слова і словазлучэння. Напрыклад: *ка*[с']*іць* і *ка*[з']*ба* – прыпадабненне глухага [с'] да звонкага [б] і пераход у парны па звонкасці-глухасці [з']; *пад колы* [пат-колы]. Асіміляцыя мае некалькі відаў паводле наступных адзнакаў: 1) выніку (ступені) прыпадабнення: поўная і няпоўная (частковая), 2) адлегласці гукаў: кантактавая (сумежная) і дыстактавая (несумежная), 3) кірунку: прагрэсіўная і рэгрэсіўная.

Пры **поўнай асіміляцыі** адзін гук цалкам прыпадабняецца да другога, у выніку чаго звычайна з былых двух гукаў утвараецца адзін доўгі гук: *з жыта* [жэ ы'та], *кулямётчык* [кул'ам'о́ч ык], *купаецца* [купáжэс'а], *сшытак* [ш ы'так];

ням. *Zimmer* з старога *Zimber*. Пры **няпоўнай** асіміляцыі адзін гук прыпадабняецца да іншага толькі часткова, звычайна па адной прымеце: звонкасці або глухасці, цвёрдасці або мяккасці. Напрыклад, у слове *просьба* [проз'ба] глухі [с'] набыў перад звонкім [б] звонкасць і ператварыўся ў парны звонкі [з']; у словаформах *казна* – *казне* цвёрды [з] (казна) стаў мяккім [з'] у выніку асіміляцыі па мяккасці [каз'н'э].

Пры **кантактавай** (лац. *contactus* – ‘датыканне’) асіміляцыі прыпадабняюцца сумежныя гукі; такая асіміляцыя найбольш пашыраная (гл. папярэднія прыклады); пры **дыстактавай** (лац. *dis* – ‘раз’ і *tactum* – ‘датыкацца’) прыпадабняюцца гукі несумежныя, гзн. раздзеленыя іншымі гукамі; такая асіміляцыя рэдкая ў мове, сустракаецца ў прастамоўі і народных гаворках: [л]аба[р]аторыя → [л]аба[л]аторыя, [к]а[т]лета → [к]а[к]лета, руск. [ш]е[с]тнадцать → [ш]а[ш]надцать.

Прагрэсіўная асіміляцыя (лац. *progressus* – ‘рух наперад’) – гэта прыпадабненне наступнага гука да папярэдняга; яна ўласцівая, напрыклад, польскай мове, дзе глухія зычныя [р], [т], [к] уплываюць на наступны санорны гук [ж] (ён абазначаецца спалучэннем *rz*) і ператвараюць яго ў парны глухі [ш]: *trzeba* [тшэба] – ‘трэба’, *krzyk* [кшык] – ‘крык’, але *drzewo* [джэво]. Вынікам прагрэсіўнай асіміляцыі ёсць падаўжэнне канцавога гука ў аснове зборных назоўнікаў, калі да асновы адзіночнага ліку далучаецца суфікс зборнасці [j]: параўн.: *звер* — *звяр'ё* [з'в'ар'jo] і *варона* – *вараннё* [вара н'ё]; *камень* – *каменне*, *прамень* – *праменне*. Або асіміляцыя суфікса *j* пры прыстаўкава-суфіксавым утварэнні назоўнікаў з прасторавым значэннем; параўн.: *гара* → *узгор'е* [уз – гор – j – э] і *мяжа* → *узмежжа*, *лес* → *палессе*.

Рэгрэсіўная (лац. *regressio* – ‘рух назад’) – прыпадабненне папярэдняга гука да наступнага: наступны гук уплывае на папярэдні і робіць яго падобным да сябе. Так, у слове *касцьба* [каз'ба] звонкі гук [б] уздзеінічаў на папярэдні глухі гук [с'] і ператварыў яго ў звонкі [з']. Прагрэсіўная асіміляцыя ўласцівая беларускай, рускай, чэшскай, польскай, нямецкай і іншым мовам: руск. *просьба* [проз'ба], чэшск. *prosba* [прозба], польск. *prośba* [проз'ба].

Асіміляцыя можа адлюстроўвацца на пісьме: руск. *свадьба* (параўн. *сват*, ранейшае *сватьба*), бел. *расклад* і рус. *расписание* (параўн. з той самай прыстаўкай *развод*), *скончыць* і *змыць*. Але часцей асіміляцыя не абазначаецца на пісьме: *просьба* [проз'ба], польск. *trzeba, krzyk*, руск. *отбить* (пры вымаўленні о[дб']ить).

Асіміляцыя галосных гукаў уласцівая цюркскім мовам: так, галосныя суфіксаў *-lar* або *-ler* (паказчыкаў множнага ліку) залежаць ад галосных кораня слова. Напрыклад, у турэцкай мове суфікс множнага ліку *-lar* мае слова *adamlar* – 'людзі', бо галосны [а] ёсць у корані *adam*, а ў слове *desler* – '*нтышкі*' суфікс мае той самы галосны, што і ў корані *-des*. Гэтая дыстактавая прагрэсіўная асіміляцыя называецца **сінгарманізм** (грэц. *syn* – 'разам' і *harmonia* – 'сувязь, сугучнасць'). Сінгарманізм (паводле Ю.Маслава) называюць і інерцыйнае (па інерцыі) прыпадабненне галосных няпершых складоў да галосных першага складу, што прыводзіць да аднароднасці фанетычнага складу слова, як у рускіх пазычаннях з цюркскіх моваў *барабан, балаян* ды інш.

Сустракаецца сінгарманізм ненаціскных галосных у беларускіх гаворках паўночна-ўсходняга дыялекту: *машаніст* (замест *машыніст*), *кучуравы* (на месцы *кучаравы*).

Дысіміляцыя (лац. *dissimilatio* – 'распадабненне') — фанетычны працэс, адваротны асіміляцыі, калі адбываецца распадабненне гукаў: замена ў слове аднаго з аднолькавых ці блізкіх гукаў іншым, менш падобным. Напрыклад, у прастамоўным *транвай* (літар. *трамвай*) на месцы двух губных гукаў [мв] узнік адзін негубны – пярэдняязычны [н]. Або ў дыялектным *піднаваць* (літар. *пільнаваць*) адбылося распадабненне двух сумежных змычна-праходных [л'] і [н]: замест першага з іх – гука [л'] з'явіўся змычны [д]. У літаратурнай мове ў выніку дысіміляцыі з даўнейшых спалучэнняў *тм* і *дт* узніклі *сц*(*ст*): *мяту* і *месці*, *пляту* і *плесці*, *іду* і *ісці*: каранёвы гук [т] або [д] перад інфінітыўным паказчыкам *-ти* распадабніўся: з змычна-выбухнога [т] або [д] (ён перш аглушыўся ў [т]), узнік працяжна-шчылінны [с']. Сустракаецца дысіміляцыя і ў іншых мовах: іспанскае *marmol* узнікла з *marmor* 'мармур', дзе два

вібранты [p], адзін з іх у выніку прагрэсіўнай дыстактавай дысіміляцыі ператварыўся ў [l].

Дыярэза (грэц. *diairesis* – ‘разрыў, падзел’) – выпаданне сярэдняга выбухнога гукa ў некаторых спалучэннях зычных, напрыклад руск. *грустный* (*гру[сн]ый*), *капустник* (*капу[с’-н]ик*). Дыярэзе падпадаюць зычныя [д], [т], [б], [п], [к], у беларускай мове яны не абазначаюцца і на пісьме: *выязны* (з *выяздны*), *посны* (з *постны*), *шапнуць* (з *шаптнуць*, параўн. *шаптаць*), *трэснуць* (з *трэскнуць*, параўн. *трэскаць*), *гнуць* (з *гбнуць*, параўн. *гібкі*), *заснуць* (з *заспнуць*, параўн. *спаць*), *бліснуць* (з *бліскнуць*, параўн. *бліскаць*). У рускай мове дыярэза на пісьме не абазначаецца (тут пішуцца г.зв. «непроизносимые согласные»: *сердце, счастливый, поздно*). Дыярэза ўласцівая і іншым славянскім мовам, напрыклад сербскай: *болесник* ‘хворы’ (ад *болест* ‘хвароба’).

Спрашчацца можа слова і за кошт выпадання аднаго з двух аднолькавых яго складоў, як руск. *знаменосец* з ранейшага *знаменоносец*. Гэты фанетычны працэс называецца **гаплалогіяй** (грэц. *haplos* – ‘просты’ і *logos* – ‘слова’). Гаплалогія сустракаецца ў розных мовах, але нячаста, вось яе прыклады: *мінералогія* (з *мінералалогія*), *трагікамедыя* (з *трагікакамедыя*), *стыпендыя* (з лац. *stipis* – ‘міласціна’ і *pendere* ‘плаціць’, г.зн. з *стыпенпендыя*), *марфалогія* (з *марфафалогія*). А вось у самім тэрміне *гаплалогія* гэты працэс не адбыўся.

Дыярэзе і гаплалогіі супрацьстаяць эпентэза і пратэза.

Эпентэза (грэц. *epenthesis* – ‘устаўка’) – устаўка гукa ў сярэдзіну слова з мэтай палегчыць яго вымаўленне пры збегу зычных ці галосных. У беларускай мове эпентэза мае дзве рэалізацыі. 1) У канцавым (фінальным) складзе збег зычных (з санорным ці двума санорнымі) падзяляецца галосным гукам [э] ці [а]: *карабэль, журавэль, гóран* (параўн. руск. *корабль, журавль, горн*); а ў жывой народнай мове і *літар, мэтар, цэнтар* ды інш. «Галосная» эпентэза ўласцівая як сістэмная з’ява балгарскай мове: *литър, мисъл* – ‘думка’, ‘мысль’, *косъм* – ‘волас’; сербск. *метар* ды інш. 2) Збег галосных *io, ia, iy, эа* ў іншамойных словах падзяляецца ў беларускай мове зычнымі [j], [в] (радзей) з мэтай пазбыцца зеўрання (= руск. «зияние гласных»): *biologia* → *біялогія*, *ocean* → *акіян*, *dialog* → *дыялог*,

radio → *радыё*, *Larion* → *Ларыён*, *Leon* → *Лявон*. У рускай мове эпентэза гука [j] рэгулярная ў канцавых складах пазычанняў: *familia* → *фамилия*, *reductio* → *редукция*, *Estonia* → *Эстония*, *Jordania* → *Иордания*.

Пратэза (грэц. *prothesis* – ‘далучэнне, падстаноўка’) – узнікненне гука ў пачатку слова: [a]ўторак (параўн. руск. *вторник*, польск. *wtorek*). У беларускай мове пратэза мае два віды: 1) Вакалічная пратэза – узнікненне галоснага [i] або [a] перад збегам зычных з пачатковым санорным гукам: [i]мгла, [i]льну, [i]ржа, [a]ржаны. 2) Кансанантавая пратэза – узнікненне зычнага [в] ці [г] перад пачатковымі галоснымі [о] ці [у], [э]: [в]ока, [в]осем, [г]эты, [г]эй.

Кансанантавая (ад лац. *consonantis* – ‘зычны’) **пратэза** ўласцівая балгарскай, польскай, украінскай і іншым мовам: балг. [в]ъсы – ‘вусы’, польск. [w]qz – ‘змяя’, укр. [в]ухо; у рускай мове сустракаецца рэдка: [в]осемь (параўн. ранейшае *осемь*), *острый* (*острить*), *отчина* (*отец*), *гусеница* (ад кораня *ус-*, *усы*), параўн. белар. *вусеніца*.

Вакалічная пратэза рэгулярная ў цюрцкіх і вугорскіх мовах у пазычаных словах: турэцк. [i]standart ‘стандарт’, [ы]штаны ‘штаны’, [ы]стакан (з руск. *стакан*), венг. [a]sztal ‘стол’, [u]dvar ‘двор’ (з славянскіх моваў), [i]skola ‘школа’.

Метатэза (грэц. *metathesis* – ‘перастаноўка’) – фанетычны працэс перастаноўкі гукаў або складоў у слове; звычайна ўласцівы пазычанням, калі ў іх нязвычайныя спалучэнні гукаў замяняюцца больш блізкімі да роднай мовы. Напрыклад, у гаворках у слове *інстытут* нязвычайнае пачатковае спалучэнне [in] перайшло ў [ні]: *ністытут*; слова *шасе* ператварылася ў *саша*. Метатэза адбылася ў словах рускай мовы *талерка* (< белар. *талерка* < польск. *talerz* < ням. *Teller*), *сыворотка* (< *сыроватка*), *мрамор* (< лац. *marmor*).

Сцяжэнне гукаў – фанетычны працэс зліцця (сцяжэння) двух аднолькавых ці блізкіх гукаў у адзін; пры сцяжэнні неаднолькавых гукаў перш адбываецца іх прыпадабненне, а затым яны, стаўшы аднолькавымі, зліваюцца ў адзін гук. Напрыклад, у слове *прыгостава*, якое ўтварылася ад прыметніка *прыгожы* з дапамогаю суфікса –*ств(а)*, апошні зычны ўтваральнай асновы [ж] перад глухім [с] асіміляваўся ў парны глухі [ш], а паз-

ней спалучэнне [шс] у выніку прыпадабнення альвеолавага [ш] да зубнога [с] дало [сс], якое сцягнулася ў [с]: [жс → шс → сс → с]: *прыгожства* > *прыгоштва* > *прыгосства* > *прыгоста*. Сцягваюцца ў адзін гук спалучэнні:

[сс > с]: ру[с + с]к + і > ру[с]кі (параўн. напісанне ў рускай мове: русский);

[шс > с]: хара[ш + с]тв - о > хара[с + с]тв - о > хара[с]тво;

[жс > с]: ры[ж + с]к + і > ры[ш + с]к + і > ры[с + с]кі > ры[с]кі;

[тс > ц]: све[т + с]к - і > све[ц]кі

[дс > тс > ц]: гара[д + с]к + і > гара [т + с]к - і > гара[ц]кі.

Сцяжэнне зычных у беларускай мове можа і не перадавацца на пісьме. Не перадаецца яно ў назвах этнічнага і геаграфічнага паходжання: *чэшскі* [чэск'і], *парыжскі* [парыск'і], *каўказскі* [каўкаск'і]. Але: *баранавіцкі* (з *Баранавіч* + *скі*), *гарадоцкі* (з *гарадок* + *скі*).

§ 18. Прасадычныя з'явы

Да прасадычных (ад грэц. *prosodia* – ‘націск, прыпеў’) з’яваў належаць націск і інтанацыя. Яны ўласцівыя ўсім адзінкам маўленчай плыні. У межах складу вылучаецца г.зв. **складовы акцэнт**, у межах слова – **слоўны націск**, у адзінках звязнага маўлення – **фразаваая інтанацыя**, куды ўваходзяць і розныя віды фразавога націску. Галіна мовазнаўства, якая вывучае слоўны націск і складовы акцэнт, называецца **акцэнталогіяй** (лац. *accentus* – ‘націск’ і *logos* – ‘слова, вучэнне’), фразавую інтанацыю – **інтаналогіяй**.

Націск – гэта вылучэнне ў вымаўленні той ці іншай адзінкі маўленчай плыні з дапамогаю фанетычных сродкаў.

Вылучаюць **фанетычныя** і **структурныя** тыпы слоўнага націску. **Фанетычныя** тыпы націску залежаць ад дамінавання аднаго з трох кампанентаў: 1) інтэнсіўнасці, 2) вышыні тону, 3) працягласці складу.

Таму і вылучаюць тры фанетычныя тыпы націску: 1) **сілавы**, або **дынамічны** (грэц. *dynamis* – ‘сіла’), калі націскны склад вымаўляецца з большай інтэнсіўнасцю, сілай гучання; 2) **музычны**, або **танічны**, калі націскны склад вылучаецца павышэннем ці паніжэннем тону; 3) **колькасны**, або **квантытатыўны** (лац. *quantitas* – ‘колькасць’), калі націскны склад вы-

лучаецца сваёй працягласцю вымаўлення. Найчасцей у мовах свету пералічаныя фанетычныя тыпы націску выступаюць не ізалявана, як «чыстыя» тыпы, а ў пэўных спалучэннях аднаго з іншым. Да прыкладу, у беларускай і рускай мовах націскны склад не толькі больш гучны, але і працяглы (параўнальна з ненаціскным), таму яго называюць **колькасна-сілавым (дынамічна-квантытатывым)**. Менавіта працягласць галоснага ў слове і дазваляе правільна вызначыць, на які склад прыпадае націск; параўн. *садаві́на, дабры́ня, ба́льшы́ня*.

Музычна-сілавы націск уласцівы літоўскай, славенскай, нямецкай і іншым мовам.

Шматскладовыя словы (з двума і больш каранямі) могуць мець не адзін, а два і больш націскі, але пры гэтым асноўны націск у іх адзін, астатнія – пабочныя; гэты асноўны націск і яднае усе кампаненты слова ў адзінае цэлае; параўн.: руск. *скорогово́рка*, белар. *хуткавымаўля́нка* (*хуткавымаўлянае*), *трактарабудаўні́чы* ды інш. Асноўны націск у беларускай, рускай, украінскай ды іншых славянскіх мовах прыпадае на другую частку складаных слоў, а ў нямецкай – на першую: *Bundestag* (бундэстаг), *Raumpflegerin* ('прыбіральшчыца').

Дынамічна-колькасны націск можа быць больш і менш моцны. Напрыклад, у рускай мове ён мацнейшы, чым у беларускай, таму ненаціскныя галосныя тут падпадаюць значна большай рэдукцыі параўнальна з беларускай. Параўнаем вымаўленне тых самых слоў: руск. [вѣд А нос] і белар. [вадано́с].

Структурныя тыпы націску звязаныя: 1) з **складовай структурай** слова, у сувязі з чым вылучаюцца свабодны і звязаны (несвабодны) націск, і 2) з **марфалагічнай структурай** слова, паводле чаго вылучаюць рухомы і нерухомы націск.

Свабодным (разнамесцавым) лічыцца націск у тых мовах, у якіх ён можа стаяць на любых складах слова: пачатковых, канцавых ці сярэдніх, як у беларускай, рускай, украінскай, літоўскай, італьянскай, англійскай, нямецкай ды іншых. Праўда, трэба мець на ўвазе, што ў кожным слове ці яго граматычнай форме гэтых моваў націск стала замацаваны: ён прыпадае на адпаведны склад і нельга вымаўляць іх з іншым націскам. Напрыклад, *ма́шы́на* (а не *машы́на*), *рука́мі* (а не *ру́ками*). З розным месцам націску тут можа быць звязана: 1) рознае

значэнне слоў, як у беларускай: *ста́лы* (прыметнік) і *сталы́* (назоўнік мн.л.); 2) розная іх граматычная форма: *ру́кі* і *рукі́*.

Свабодны націск можа быць **рухомым** і **нерухомым**. **Рухомы** націск – такі, які мяняе сваё месца пры ўтварэнні формаў слова (пры скланенні і спражэнні): *галава́* – *гало́вы*, *пішу́* – *пі́шааш*, *спіса́ць* – *спі́сваць*, *све́тлы* – *святле́йшы*. **Нерухомым** націскам лічыцца той, які не змяняе свайго месца ў розных словаформах: *но́ч* – *но́чы*, *но́ччу*, *но́чаў*, *но́чамі*; *чыта́ю* – *чыта́еш* – *чыта́ем* – *чыта́йма*, *печ* – *пе́чы*, *пе́ччу*, *пе́чаў*, *пе́чам*, *пе́чамі*, *пе́чах*.

Рухомасць і нерухомасць націску ў словаформе залежыць ад яе **марфемнага складу**. Так, у беларускай мове формы вышэйшай ступені прыметнікаў і прыслоўяў маюць заўсёды націск на суфіксе *-эйш(-ейш-)*, *-эй* (*-ей*): *све́тлы* – *святле́йшы*, *святле́й*, *далёкі* – *дале́йшы*, *дале́й*; а ў прыставачна-суфіксавых дзеясловах незакончанага трывання – на складзе перад суфіксам *-ва-*: *выпі́сваць*, *выко́пваць*. Прыстаўка *вы-* перацягвае на сябе націск: *піса́ць* – *вы́пісваць*, *чыта́ць* – *вы́чытаць*, *капа́ць* – *вы́капаць*.

Звязаным (сталым, фіксаваным) называецца слоўны націск у тых мовах, дзе ён замацаваны за адным пэўным складам у словах – за пачатковым, канцавым, перадканцавым і г.д. Так, на першым (пачатковым) складзе словаў маюць націск фінска-вугорскія мовы, а таксама славацкая, чэшская; на канцавым – армянская, таджыцкая, на перадапошнім – польская мова. На гэта паказваюць і пазычаныя з гэтых моваў уласныя назвы (і іншыя словы): чэшск. *Пра́га*, *Дво́ржак*, *Га́шак*, *робат*; эстонск. *Та́лін*, *Та́рту*; латышск. *Ра́йніс*, *Ры́га*, польск. *По́знань*, *Кра́каў*, *Лю́блін*, *Варша́ва*.

Фіксаваны націск пры змене колькасці складоў аказваецца рухомым у слове – ён змяняе сваё ранейшае месца і пераходзіць на той склад, які вызначаны для ўсіх словаў гэтай мовы. Напрыклад, у польскай мове пры скланенні назоўнікаў: *Póznani* і Р.скл. *Poznáni*, *Lublin*, *Lublína*.

Акрамя свабоднага і звязанага націску, вылучаюць таксама **паўзвязаны** націск, яго мае лаціна, дзе націск можа прыпадаць на перадапошні склад, калі ён доўгі: *natúra* ‘прырода’, *postscríptum* ‘прыпісанае пазней’, або на трэці з канца склад, калі перадапошні кароткі склад: *ratio* ‘розум’.

Акрамя моваў з свабодным і фіксаваным націскам, ёсць і такія мовы, якія зусім не маюць слоўнага націску, як у палеаазіяцкіх і тунгуска-маньчжурскіх мовах, напрыклад, у энскай.

Акрамя слоўнага націску, ёсць і гэтак званы **складовы акцэнт** (інакш **складовы тон**, або **інтанацыя складу**), калі ў межах асобнага складу адбываюцца розныя рэгулярныя змены вышыні асноўнага тона голасу або інтэнсіўнасці гучання: яны (змены), супрацьпастаўляючыся адна адной, могуць выконваць адрознівальную функцыю. Так, у кітайскай літаратурнай мове паўназначныя словы маюць чатыры складовыя тоны: 1) роўны, 2) узыходны, 3) спадальны і 4) спадальна-ўзыходны. У залежнасці ад характару тона той самы склад мае розныя значэнні (склад у кітайскай мове – мінімальная значэнная частка слова, ён абазначаецца асобным іерогліфам). Напрыклад, склад *tai* ў спадальным тоне мае значэнне ‘прадаць’, а спадальна-ўзыходным – ‘купіць’.

Фразавы націск – гэта націск адзінкі, большай за слова, г.зн. такту (сінтагмы) і фразы. Часам іх разглядаюць асобна: тактавы націск і фразавы націск у вузкім разуменні. **Тактавы** націск звычайна падае на апошніяе слова гэтай фанетычнай адзінкі маўленчай плыні, паказваючы на яе заканчэнне, а **фразавы** – на апошніяе слова фразы: *Добра ў лузе / у час палудны / лёгка там дыхнуць // Хмаркі белыя марудна за лясцы плывуць* (Я.Колас).

Асобнае месца ў фразе (сказе) належыць **лагічнаму** націску – вылучэнню найбольш значнага ў сэнсавых адносінах слова, якое можа займаць рознае месца ў тэксце, засяроджваючы на сабе асноўную ўвагу. Напрыклад, у сказе *Нашыя вучні на экскурсіі* можа быць лагічна вылучаным любое паўназначнае слова: *Нашыя* (а не іншыя) *вучні на экскурсіі*. *Нашыя вучні* (а не настаўнікі) *на экскурсіі*. *Нашыя вучні на экскурсіі* (а не на занятках). Лагічны націск можа нават парушыць нормы слоўнага націску: *Лякарства прымаць да́ яды* (або *пасля́ яды*).

Інтанацыя (сяр.-лац. *intonatio*, ад *intono* – ‘гучна вымаўляю’), або **фразавая інтанацыя** (паводле Ю.С.Маслава), – гэта рытмічна-меладычны малюнак вуснага маўлення, адзінства ўзаемазвязаных кампанентаў – мелодыкі, інтэнсіўнасці, працягласці, тэмпу маўлення і тэмбру вымаўлення, а таксама паўзаў і фразавога націску. Інтанацыя – важны сродак фармавання выказвання і выяўлення яго сэнсу.

Спынімся на характарыстыцы асобных кампанентаў інтанацыі.

Мелодыка – найважнейшы сродак інтанацыі: рух асноўнага тона голасу, яго павышэнне або паніжэнне. Яна выконвае разнастайныя функцыі. Разрыў і пераломы тона паказваюць на падзел ці спалучэнне частак выказвання. Істотнае паніжэнне тона сведчыць пра завершанасць паведамлення (ці яго часткі), а павышэнне тона – пра незакончанасць думкі, яе працяг. Мелодыка служыць паказчыкам тыпу сказаў – апавядальнага, пытальнага, клічнага.

Інтэнсіўнасць – узмацненне і аслабленне вымаўлення, яго выразнасць. Мелодыка разам з інтэнсіўнасцю выкарыстоўваецца для падкрэслівання пэўных частак выказвання. Адсюль у інтанацыю ўваходзіць фразавы націск як неабходны кампанент яе.

Тэмп – хуткасць маўлення (запаволенне ці больш хуткае вымаўленне). Тэмп маўлення дазваляе вылучыць больш і менш важныя часткі ў паведамленні: запаволеннем тэмпу – больш важныя словы ці эмацыйна падкрэсленыя адзінкі. Словы, якія выражаюць стануючую адзнаку, могуць «расцягвацца» ў вымаўленні («*Гэта цудо-оўныя людзі!*»). Менш важныя часткі фразы вымаўляюцца больш хуткім тэмпам. Інтэнсіўнасць шчыльна звязаная з лагічным націскам.

Тэмбр – эмацыйна-экспрэсійная афарбоўка маўлення. Паводле мэтавай накіраванасці тэмбр можа быць «вясёлым» ці «сумным», «спалоханым», патаемным, інтымным і інш.

Паўзы – перапынкі ў маўленні, адсутнасць гучання. Яны выкарыстоўваюцца для аддзялення адной сінтаксічнай адзінкі ад іншай, дазваляюць унікнуць няпэўнасці ў выказванні. Ад паўзавання (размеркавання – змены месца паўзы) можа змяняцца сэнс выказвання. Напрыклад, у сказе «*Больш трывожылі яе госці мужа*» (І.Шамякін) месца паўзы мяняе сэнс выказвання: 1) *Больш трывожылі яе // госці мужа*; 2) *Больш трывожылі яе госці // мужа*. У першым выпадку – трывожылася яна (з-за гасцей мужа), у другім – трывожыўся муж (з-за яе гасцей). Або: *Доўга хадзіць // ён не мог і Доўга // хадзіць ён не мог*.

Усе кампаненты інтанацыі выкарыстоўваюцца ў шчыльным адзінстве, дапаўняючы адзін аднаго. Інтанацыя мае як

універсальныя, так і нацыянальныя адзнакі. Напрыклад, чэшскае літаратурнае маўленне вылучаецца сваёй запаволенасцю, асабліва на фоне больш хуткага польскага маўлення. Кожная мова мае свой інтанацыйны малюнак, сваю інтанацыйную мадэль.

Адзінку інтанацыі называюць *інтанемай* (утварэнне з суфіксам *-ем-а* ад лац. *intono*). Інтанема – гэта інтанацыйная канструкцыя, спалучэнне інтанацыйных адзнакаў (параметраў), неабходных для дыферэнцыяцыі выказвання ці яго частак. Так, маюць сваю інтанему пыталыныя і сцвярджалыныя сінтаксічныя адзінкі, адасабленне, тлумачэнне ды пад.

§ 19. Фанеміка (функцыйная характарыстыка гукаў мовы)

Гукі мовы вывучаюцца не толькі з артыкуляцыйнага і акустычнага боку, што з’яўляецца аб’ектам фанетыкі, але і з боку іх функцыі ў мове як сродкаў распазнавання і адрознення марфемаў і слоў, што ёсць аб’ектам асобнай галіны фаналогіі – фанемікі.

У фанеміцы гукі вывучаюцца з уласна-лінгвістычнага боку – іх ролі ў мове як матэрыяльных адзінак, з якіх складаюцца марфемы і словы і з дапамогаю якіх яны адрозніваюцца. Так, каранёвыя марфемы (а ў нашым выпадку і словы) *дом*, *дым*, *дам*, *дум* маюць розныя галосныя: [о], [ы], [а], [у], яны і адрозніваюць экспаненты (абалонкі) гэтых моўных адзінак.

Аднак не ўсе гукі, якія мы чуем у маўленні, выконваюць такую функцыю. Напрыклад, у сказе «*Зноў гры[п]*» апошняе слова мае канцавы гук [п], які няздатны тут адрозніць розныя паняцці: ‘расліна’ і ‘хвароба’. Або ў словазлучэнні «*новая ка[с]ка*», дзе гук [с] таксама не адрознівае паняцці ‘галаўны ўбор’ і ‘літаратурны твор’. Як бачым, не ўсе гукі выконваюць сэнсаадрознівальную ролю ў мове. Да таго ж у маўленні існуе вельмі шмат канкрэтных гукаў. Гэтае мноства індывідуальных гукаў узнікае і ў варунках індывідуальнасці размоўцаў паводле іх полу (мужчына і жанчына), узросту (дзіця і сталы чалавек або састарэлы), настрою (вясёлы ці сумны), стану здароўя і г.д. З улікам

згаданага будзем мець, да прыкладу, не адзін гук [а], а шмат іх. Розныя маўленчыя экзэмпляры гэтага [а] будуць выступаць і залежна ад пазіцыі яго ў словах 1) **па адносiнах да суседнiх зычных гукаў**: памiж цвёрдымi зычнымi [а] (*дам*), пасля мяккага зычнага [‘а] (*сяду*), перад мяккiм [а’] (*даме*) ці памiж мяккiмi зычнымi [ä] (*мяць*); 2) **па адносiнах да нацiску ў слове**: пад нацiскам [а] (*сад*), не пад нацiскам [ъ] (як у рускамоўным маўленнi) [*дамъ*]. Але ўсе згаданыя «а» аб’ядноўваюцца ў адзiн гукатып <а>, якi i адрознiвае гукавыя абалонкi слоў, а праз iх i самi словы.

Фанема – гэта найменшая (мiнiмальная) гукавая сэнсаадрознiвальная адзiнка, якая не можа падзяляцца на больш дробныя адзiнкі. Так, дыфтонгi, якiя складаюцца з двух гукаў у межах аднаго склада (на пiсьме гэта абазначаецца дзвюма лiтарамi), рэпрэзентуюць сабой адну фанему. Акрамя таго, нятоеснасць фанемы i гука выяўляецца i ў тым, што дзве фанемы могуць рэалiзавацца ў адным гукі. Напрыклад, <д> i <с> у слове «гарадскi» гучаць як адзiн гук [ц]: гара[ц]кi; а фанема-прыстаўка <з> i каранёвая фанема <ж> у слове «зжаць» гучаць як адзiн доўгi гук [ж]: [жац’]. Фанема можа рэалiзавацца i ў нулявым гукі, як у каранёвых марфемах словаў *сон – сну, пень – пня*.

Гэтыя тыповыя сэнсаадрознiвальныя гукi называюцца **фанемамi** (грэц. *phone’ma* – ‘гук, голас’). Фанема – гукавая моўная адзiнка, якая служыць для распазнавання i адрознення марфемаў (у склад якiх яна ўваходзiць), а праз iх i для распазнавання i адрознення слоў. Фанема сама па сабе значэння не мае i з сэнсаадрознiваннем звязваецца толькi ўскосна. Яна выконвае дзве асноўныя функцыi: 1) **перцэпцыйную** (лац. *percipio* – ‘успрыняць’) функцыю – функцыю распазнавання: успрыняцця слыхам, зрокам; 2) **сiгнiфікацыйную** (лац. *significatio* – ‘абазначэнне’) функцыю – функцыю адрознiвання марфемаў i слоў.

Кожная фанема — гэта пучок (набор) пазiцыйна незалежных адзнакаў, iнакш **канстытуцыйных** (лац. *constitutio* – ‘будова, устанаўленне’). Гэтымi адзнакамi адна фанема адрознiваецца ад iншых. Так, фанема <з> мае такiя адзнакi: **кансанантнасць** (лац. *consonans, consonantis* – ‘зычны гук’), шумнасць, звонкасць, фрыкатыўнасць, цвёрдасць, пярэднязычнасць.

Асобныя фанемы існуюць у мове толькі таму, што яны маюць свае адметныя адзнакі, якія адрозніваюць іх адна ад адной, г.зн. знаходзяцца паміж сабой у **апазіцыі** (супрацьпастаўленні). Напрыклад, <ж> і <ш> у апазіцыі «звонкасць / глухасць». Прыметы, якімі адрозніваюцца між сабою фанемы, называюцца **дыферэнцыйнымі** (лац. differentio – ‘адрозненне’). Як у згаданых <ж> і <ш> прымета «звонкасць – глухасць». Прыметы, супольныя для некалькіх фанемаў і няздатныя іх адрозніваць, называюцца **інтэгральнымі** (лац. integer – ‘цэлы, некрануты’). Як у фанемах <ж> і <ш> супольныя прыметы: кансанантнасць, цвёрдасць, шумнасць, фрыкатыўнасць, альвеаларнасць. Менавіта дыферэнцыйныя прыметы дазваляюць фанемам выконваць сігніфікацыйную функцыю – адрозніваць гукавыя абалонкі слоў, а праз іх і самі словы. Напрыклад, *кот* – *бот*, *козамі* – *косамі*, *Мінск* – *Пінск*.

Фанемы ў маўленні рэалізуюцца ў сваіх варыянтах і варыяцыях у залежнасці ад пазіцыі ў слове. Адрозніваюць дзве пазіцыі: 1) **моцная** (незалежная) пазіцыя – такая, у якой гук вымаўляецца так ці амаль так, як ізаляваная гукавая адзінка; 2) **слабая** (залежная) пазіцыя – такая, у якой адбываецца прыстасаванне гуча да іншых або замена яго іншым гучам. Для **галосных** моцная пазіцыя – націскае становішча, слабая – ненаціскае, для **зыхных** (шумных) моцная пазіцыя – становішча перад галоснымі ці санорнымі зыхнымі, слабая – становішча звонкіх у канцы слова перад паўзай і перад глухімі, для глухіх – становішча перад звонкімі. У моцнай пазіцыі фанемы выразна адрозніваюцца і здатныя адрозніваць гучавыя абалонкі марфемаў, а праз іх і словы. У слабой пазіцыі фанема губляе пэўную дыферэнцыйную адзнаку (гэтая адзнака нейтралізуецца), у выніку чаго супадае з іншай фанемай, а таму становіцца няздатнай быць сэнсаадрознівальнай моўнай адзінкай. Напрыклад, у слове *коды* (гарадоў) фанема <д> знаходзіцца ў моцнай пазіцыі (перад галосным), а ў форме адзіночнага ліку – *код* яна апынулася ў канцы слова, дзе ў беларускай мове (як і рускай і іншых мовах) не можа быць звонкіх зыхных, і звонкая фанема <д> рэалізавалася ў гучу [т]: [кот]. Узніклі амафоны двух слоў: *код* (горада) і *кот* (чорны). Значыць, фанема <д> у слабой пазіцыі страціла сваю сігніфікацыйную функцыю і ператварылася ў свой варыянт [т].

Варыянт фанемы – такое відазмяненне, пры якім фанема ў сваім гучанні супадае з іншай. **Варыяцыі** фанемы — гэта нязначныя відазмяненні, пры якіх фанема не губляе сваёй якасці, не супадае з іншай. Напрыклад, фанема «а» у каранёвай дзеяслоўнай марфеме *сад-* можа відазмяняцца ў словах *сяду, садзіць, сядзець* у [ˈa], [aˈ], [ä], але гэтыя відазмяненні не парушаюць фанемы «а», якая рэалізуецца тут у трох варыяцыях. Варыяцыі фанемы найчасцей узнікаюць у выніку акамадацыі галосных.

Гукавыя рэалізацыі фанемы называюцца **алафонамі** (грэц. allos – ‘іншы’ і phōnē – ‘гук’).

Самастойнымі фанемамі трэба лічыць тыя тыповыя гукі, якія, ужываючыся ў аднолькавай пазіцыі, змяняюць значэнне слова, а калі яны не прыводзяць да зменаў значэння, то лічыць іх самастойнымі фанемамі нельга. Напрыклад, у словах *кот, рот, год* першыя зычныя выступаюць фанемамі «к», «р», «г», бо яны адрозніваюць гукавыя абалонкі розных слоў. А вось рознае вымаўленне апошняга слова як [г]од і [g]од у рускай мове не вядзе да змены сэнсу. Значыць, выбухное і працяжнае вымаўленне першага гукa складае толькі варыянты (стылістычныя) фанемы «г». Як і ў беларускай [g]анак і [г]анак.

Розныя варыянты мае фанема «р» у французскай, нямецкай ды іншых мовах.

Фанема ў межах пэўнай марфемы (часцей караня) можа чаргавацца — як у словах *рука, ручка, (у) руцэ*; у такім разе апошняя зычная выступае ў розных сваіх відазмяненнях: *к/ч, к/ц*. Гэты шэраг чаргавальных фанемаў у складзе адной марфемы абазначаюць тэрмінам **марфанема**. Значыць, у нашым выпадку выступаюць марфанемы «к/ч» і «к/ц», або «к/ч/ц».

Для абазначэння ненаціскавой галоснай, якую нельга паставіць у моцную – націскную – пазіцыю, выкарыстоўваецца тэрмін **гіперфанема** (грэц. hūrér – ‘над, звыш’), напрыклад, галосная гіперфанема «>» ў пачатковым складзе слоў рускай мовы *собака, баран, горох*. У транскрыпцыі будзем мець

«с $\frac{0}{a}$ бака», «б $\frac{0}{a}$ ран», «г $\frac{0}{a}$ рох».

Фаналагічная сістэма мовы складаецца з сістэмы галосных – інакш **вакалізму** (лац. vocalis – ‘галосны гук’) і сістэмы зычных – **кансанантызму** (лац. consonans, consonantis – ‘зычны гук’).

Кожная мова мае сваю фанемную (фаналагічную) сістэму, што абумоўлена адметнасцю гукавога ладу канкрэтнай мовы. Пры характарыстыцы гукаў мовы адзначалася, што розныя мовы маюць свае адметнасці ў складзе гукаў, іх якасці, у зменах гукаў у маўленчай плыні. Усё гэта адлюстроўваецца і ў сістэме тыповых гукаў – фанемаў. Напрыклад у беларускай мове ёсць афрыкаты: <ц>, <ц’>, <ч>, <дз>, <дж>, а ў рускай толькі дзве фанемы: <ц>, <ч>, руская мова мае дзве фанемы – вібранты: <р> (*рад*) і <р’> (*ряд*), а беларуская – адну <р> (*рады і рад* (шэраг)); фанема <ч> у беларускай мове толькі цвёрдая [*чаго*], а ў рускай – няпарная мяккая [ч’и’во]. У беларускай мове няма рэдукаваных гукаў [ъ] і [ь], а фанема <в> у слабой пазіцыі рэалізуецца ў варыянце [ў], а ў рускай – у [ф]: тра[в]а — тра[ў] і тра[в]а — тра[ф]. Усё гэта сведчыць, што беларуская мова мае сваю адмысловую сістэму фанемаў (і іх варыянтаў).

Фаналагічныя сістэмы моваў розняцца і тым, што ў розных мовах існуюць свае дыферэнцыйныя адзнакі фанемаў, іх нейтралізацыі і супрацьпастаўленасці. Напрыклад, у беларускай, рускай, іншых славянскіх мовах зычныя (большыя іх) супрацьпастаўляюцца па цвёрдасці/мяккасці, утвараючы асобныя фанемы: белар. *стол* – *столь*, руск. *угол* – *уголь* і г.д., у той час як у нямецкай, англійскай ды інш. такой супрацьпастаўленасці няма. Таму беларускія розныя словы – *беларус* і *Беларусь* – там не адрозніваюцца: *Belarus*.

Беларуская, руская, украінская ды іншыя мовы не маюць супрацьпастаўленых галосных па працягласці, а ў нямецкай, чэшскай ды іншых мовах яны ёсць: нямецк. *Beet* [be:t] – ‘градка’ і *Bett* [bɛ:t] – ‘ложак’, чэш. *pas* – ‘талія’, *pas* – ‘пашпарт’.

Фаналагічныя сістэмы адрозніваюцца між сабою і паводле колькасці фанемаў: у беларускай і рускай мовах галосных фанемаў 6, у нямецкай – 15, французскай – 18, у абхазскай – 3, затое апошняя мае 68 зычных фанемаў (усяго – 71).

§ 20. Фанетычныя (гукавыя) законы

Змена гукаў паводле адпаведных правілаў называецца **гукавым законам**. Гукавы закон выяўляецца ў формуле гукавых пераходаў. Так, у беларускай мове галосныя [о], [э], апынуўшыся ў ненаціскных складах, пераходзяць у гук [а]: *соль* – *саліць*, *шэсць* – *шасці*, *вёсны* – *вясна*. У рускай мове гук [о] у

ненаціскай пазіцыі таксама замяняецца на [а] (фанетычна [Λ] або [ъ]: *водовоз* [вѣд Λ вѣс]). Такім чынам, гукавым законам у галіне вакалізму беларускай мовы ёсць аканне (і яканне). У галіне зычных такім рэгулярным гукавым законам выступае пераход звонкіх зычных у глухія ў абсалютным канцы слова ў беларускай, рускай, балгарскай, польскай ды іншых мовах, а таксама рэгрэсіўная асіміляцыя звонкіх і глухіх, калі звонкія зычныя, апynuўшыся перад глухімі, пераходзяць у глухія (ка[з]аць – ка[с]ка), а глухія перад звонкімі – у звонкія (ка[с]іць – ка[з']ба).

Гэтыя жывыя фанетычныя законы называюць законамi функцыянавання мовы. Акрамя іх, існуюць законы гістарычнага развіцця мовы (гл. § 56).

§ 21. Арфаэпія

Вымаўленчыя нормы мовы вывучае *арфаэпія* (грэч. *orthos* – ‘правільны’ і *epos* – ‘маўленне’). Арфаэпія абапіраецца на фанетычныя заканамернасці мовы і ўстанаўляе нормы, абавязковыя для ўсіх носьбітаў пэўнай мовы. Гэта, напрыклад, у беларускай і рускай мовах нормы вымаўлення галосных гукаў (аканне), зычных гукаў і іх спалучэнняў (напрыклад, выпаданне выбухных [д], [т] у сярэдзіне спалучэнняў зычных, захаванне аглушэння звонкіх зычных у канцы слова і перад глухімі і азванчэння глухіх перад звонкімі), межы выкарыстання асобных гукаў (напрыклад, у беларускай мове выбухнога гука [g] (у пазычаных словах *ганак*, *гонта*, *гузік* і ў спалучэнні *зг* (*мазгі*), а ў рускай мове – фрыкатыўнага [γ] у словах *господи!*, *бухгалтер*, выклічніках *ага*, *ого*).

У арфаэпіі разглядаецца і пастаноўка націску ў словах і іх формах, мажлівасць паралельных вымаўленчых варыянтаў: руск. *иначе* і *иначе*, *творог* і *творог*, белар. *пачуцце* і *пачуццё* і г.д.

У арфаэпічных даведніках падаюцца і г.зв. *правілы чытання*, калі напісанне і вымаўленне не адпавядаюць адно аднаму, як у рускай мове ў канчатку прыметнікаў – *ого* (на месцы літары *г* чытаецца гук [в]), або розначытанні літары *ч* у словах *что* і *нечто* (у першым выпадку гучыць [ш], а другім [ч’]).

Засваенне арфаэпічных нормаў спрыяе аднастайнаму разуменню вуснага маўлення ўсімі носьбітамі мовы, павышае агульную культуру чалавека.

РАЗДЗЕЛ ІІІ. МАРФЕМІКА І СЛОВАЎТВАРЭННЕ

§ 22. Марфеміка. Марфемы і іх кваліфікацыя

З фанемаў складаюцца структурныя адзінкі больш высокага яруса – **марфемы**. Галіна мовазнаўства, якая вывучае марфемы як часткі слова, структуру і тыпы марфемаў, заканамернасці іх спалучэння і функцыянавання ў мове, называецца **марфемікай** (ад *марфем(a)* + *ік-а*). Марфемікай называюць таксама і марфемны лад мовы, спалучэнне вылучаных у словах марфемаў і іх тыпы.

Марфеміку нярэдка разглядаюць як частку граматыкі ў шырокім разуменні, падставай для гэтага ёсць тое, што г.зв. граматычныя марфемы (афіксы) служаць для перадачы граматычных значэнняў. Аднак марфема – структурная адзінка мовы, таму яна мае і сваю адпаведную галіну ведаў – марфеміку.

У марфеміцы разглядаюцца найперш віды марфемаў паводле іх месца ў слове, іх функцыі, віды афіксаў, тыпы значэнняў, якія выражаюцца марфемамі, правілы вылучэння марфемаў у словах і іх аб'яднанне ў словы ды іншае.

Марфемы як моўныя адзінкі рэалізуюцца ў **морфах**. Так, каранёвая марфема ў словах *рука*, *ручны*, *на руцэ* рэалізуецца ў трох морфах: *рук-*, *руч-*, *руц-*. **Марфема** – гэта найменшая частка слова, якая мае пэўнае значэнне і гукавую форму. Напрыклад, у слове *студэнтка* тры марфемы: каранёвая марфема (корань) *студэнт-* (перадае значэнне ‘навучэнец ВНУ’), суфікс *-к-* (абазначае асобу жаночага полу) канчатак *-а* (паказвае на граматычнае значэнне назоўнага склону, адзіночнага ліку, жаночага роду назоўніка). Дзве апошнія марфемы (*-к-*, *-а*) аднафанемныя, каранёвая марфема ў сваім складзе мае шэсць фанемаў, аднак яна не падзяляецца на больш дробныя значэньвыя часткі. Таму аснову слова нельга лічыць марфемай: яна можа мець у сваім складзе не адну, а дзве і больш значэньвых частак (як у нашым прыкладзе *студэнт-к-а*). Марфемы – гэта толькі часткі слова, таму самі па сабе могуць толькі вонкава супадаць з асобнымі словамі, як каранёвыя марфемы з словамі-злучнікамі, прыназоўнікамі, часціцамі: (*і, а, бо, да, за, не*) ці з займеннікавымі прыслоўямі (*як, так, тут, там*). Нагадаем, што і асобныя фанемы могуць супадаць з пэўнымі словамі: (*і,*

а, у, з ды інш.), фанема ж – гэта будаўнічы матэрыял для слова, і толькі ў межах яго яна існуе. Вонкава паўназначныя словы таксама могуць быць роўныя караню: *сон, дом*. Але раней яны мелі па дзве марфемы – каранёвую і канчатак (*со-нь, дом-ь*); і цяпер у такіх словах, акрамя караня, ёсць нулявы канчатак: *сон-ѐ, дом-ѐ*.

Паводле сваёй ролі ў мове, значэння марфемы падзяляюцца на два тыпы: 1) каранёвыя марфемы (карані), 2) афіксы (службовыя марфемы).

Каранёвая марфема – гэта асноўная марфема слова (без караня слова не існуе), яна выступае носьбітам агульнага лексічнага значэння аднакаранёвых (роднасных) слоў. Напрыклад, у роднасных словах *рука – ручка – ручны – рукаў – ручнік* карань *рук-(руч-)* выяўляе агульнае лексічнае значэнне ‘які звязаны з паняццем «рука»’.

Нельга сцвярджаць, што карань – нязменная частка слова, бо гэтая марфема можа змяняць сваё гучанне ў выніку розных чаргаванняў гукаў. Напрыклад, у слове *жаць* карань *жа-*, у іншых роднасных словах і словаформах ён мае іншае гукавое аблічча: *жн-уць – за-жын-кі..* Або: *кав-аць – ку-юць – ку-зня*.

Карані могуць існаваць разам толькі з канчаткамі, г.зн. без спалучэння з суфіксамі ці прыстаўкамі: *хата, стол, новы*. Гэта **свабодныя карані**. Або яны існуюць у звязку з прыстаўкай ці суфіксам або з імі разам: *аб-у-ць, раз-у-ць, па-чын-а-ць, за-мык-а-ць*. Гэта **звязаныя карані**.

У мовах найбольш пашыраныя словы, якія маюць адзін карань; іх называюць **простымі**. Але ёсць і словы з двума і болей каранямі, іх называюць **складанымі**: *вадаспад, месяцад, землятрус, дабрабыт, шматзначнасць*. Асабліва шмат складаных слоў у нямецкай мове: *der Ruhetag* – ‘вольны дзень, выхадны’ (*Ruhe* – ‘адпачынак’ і *Tag* ‘дзень’), *das Wörterbuch* – ‘слоўнік’ (*Wort* – ‘слова’ і *Buch* – ‘кніга’).

Афіксы (лац. *affixus* – ‘прымацаваны’) – службовыя марфемы, якія існуюць толькі ў межах слова, разам з каранем, і выражаюць словаўтваральныя, граматычныя, фармальна-структурныя і фармальна-класіфікацыйныя значэнні. Так, у слове *чытач* суфікс *-ач* мае словаўтваральнае, або **дэрывацыйнае** (лац. *derivatio* – ‘утварэнне’), значэнне, а ў словаформе *чытачы* кан-

чатак –ы – граматычнае, або *рэляцыйнае* (лац. relatio – ‘адносіны’), значэнне: паказвае на граматычную форму слова (множны лік, назоўны склон), яго адносіны да іншых слоў.

Фармальна-структурнае значэнне маюць інтэрфіксы — злучальныя кампаненты, якія звязваюць два карані ў складанае слова: *атам-а-ход, земл-я-роб*. **Фармальна-класіфікацыйнае** значэнне — гэта паказчык фармальнага разраду слова, напрыклад тыпу спражэння дзеяслова: -у- (у канчатку 3 ас. мн.л. цяп. часу: *чыта́ў-у-(ць), -а- ([кос’-а-ц’])* або *няс-е-ш і кос-і-ш*. З улікам значэння афіксы называюцца дэрывацыйнымі, рэляцыйнымі, фармальна-структурнымі, злучальнымі і фармальна-класіфікацыйнымі.

§ 23. Афіксы і іх тыпы

Афіксы могуць займаць рознае месца ў дачыненні да кораня: знаходзіцца перад коранем ці пасля яго, абдымаць яго з абодвух бакоў ці быць усярэдзіне кораня, у адпаведнасці з чым яны падзяляюцца на прэфіксы, постфіксы, трансфіксы, амбіфіксы, конфіксы, інфіксы.

Прэфікс (лац. praefixum – ‘прымацаванае спераду’) – марфема, якая знаходзіцца перад коранем; яна ў беларускай і рускай і іншых мовах прыстаўляецца да цэлага слова, не змяняючы яго як часціну мовы, таму яе называюць **прыстаўкай**: *адысці, падысці, падклас, найвышэйшы*; руск. *переделать, подписать*, польск. *przekwitnąć* ‘адцвісці’, *przelamać* ‘пераламаць’, чэшск. *odryti* – ‘адрыць’, *ozub* – ‘зубец’, *ozvuk* – ‘водгук, рэзананс’.

Прэфіксы найчасцей утвараюць новыя словы; найбольш пашыраныя яны пры ўтварэнні дзеясловаў, радзей – прыметнікаў, назоўнікаў, прыслоўяў. Акрамя закончанага трывання дзеясловаў (*напісаць, назбіраць*), прыстаўкі выкарыстоўваюцца і для ўтварэння формы найвышэйшай ступені параўнання прыметнікаў і прыслоўяў у беларускай мове: *найлепшы, найпрыгажэйшы, найбольшы*, а ў балгарскай мове – і вышэйшай: *по-рано* — ‘раней’, *по-висок* — ‘вышэйшы’.

Постфікс (лац. postfixum, ад post – ‘пасля’ і fixum – ‘прымацаваны’) – марфема, якая знаходзіцца пасля кораня. Да постфіксаў належаць суфіксы і флексіі, а таксама асноваўтваральныя элементы (белар. *неба – няб-ёс-ы*, руск. *слово – слов-ес-ный*).

Суфікс (лац. *suffixus* – ‘прымацаваны знізу’) – марфема, якая далучаецца да кораня ці вытворнай асновы і служыць для ўтварэння новых слоў: белар. хата – хатні, слухаць – слухач, польск. papier – papiernia, pasażer – pasażerski, pasieka – pasiecznik, нямецк. Arbeiter – ‘рабочы’, англ. boldness – ‘смеласць’, татарск. bazarlar – ‘рынкі’, ‘базары’, башкірск. балыксылар – ‘рыбакі’ (ад балык – ‘рыба’).

Суфіксы могуць утвараць і формы слоў: а) форму прошлага часу дзеяслова: хадзі-д-а, чыта-ў; б) форму вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў і прыслоўяў: вясёлы – весялейшы, прыгожа – прыгажэй.

Флексія (лац. flexio – ‘згінанне, пераход’) – службовая марфема, якая «завяршае» (канчае) афармленне словазменнай частцы мовы і паказвае на сінтаксічныя адносіны гэтага слова да іншых у словазлучэнні і сказе; звычайна флексіі знаходзяцца на канцы зменнага слова, таму і атрымалі назву **канчаткі** (руск. окончание, польск. końcówka, чэшск. і славац. koncovka). Ёсць **склонавыя** канчаткі (кніг-а, кніг-і, кніг-е, кніг-у і г.д.), **асабовыя** канчаткі (піш-у, піш-аш, піш-а, піш-ам, піш-аце, піш-уць), **родавыя** канчаткі (някл-а, някл-о). Звычайна канчатак мае некалькі значэнняў (полісемічны): сцяг-а (жан.р., адз.л., наз.скл.), ідз-еш (2 ас., адз.л., цяп.час).

Рэляцыйныя значэнні слова могуць не мець свайго вонкавага матэрыяльнага паказчыка, як у словах дом, ручнік, нёс (параўн.: дам-ы, ручнік-а, нес-л-а). У форме прошлага часу дзеяслова мужчынскага роду адзіночнага ліку нёс адсутнічаюць адразу два фармальныя паказчыкі граматычных значэнняў: суфікс прошлага часу -л- (параўн. у жаночым родзе нес-л-а), а таксама паказчык мужчынскага роду – канчатак (параўн. нес-л-а). Такія матэрыяльна нявыражаныя афіксы называюць **нулявымі**. Нулявыя афіксы вылучаюцца ў словах шляхам параўнання з матэрыяльна выражанымі ў іншых словаформах гэтага слова: лесу – лесам — лес □; везлі – везла — вёзА □.

Найчасцей з афіксаў нулявым бывае канчатак (флексія). Ён выяўляецца праз параўнанне з формамі іншых склонаў назоўніка, якія маюць матэрыяльны канчатак. У беларускай мове назоўнікі ў родным склоне множнага ліку побач з рэгулярным канчаткам –аў(-яў) могуць мець і нулявы канчатак: песняў і песень, вішняў і вішань.

Нязменныя словы, напрыклад прыслоўі *тут, там, добра, весела*, не могуць мець нулявога канчатка, бо ім неўласцівая сістэма словаформаў.

Тэрмін «постфікс» выкарыстоўваецца ў мовазнаўстве і з больш вузкім значэннем – як назва **нафлексійнага** суфікса (знаходзіцца пасля флексіі). Гэта: а) **суфікс зваротнасці** *-ся/-ца, -цца*, як у словах *сустракаюся, сустракацца, сустракаецца*; б) **суфіксы няпэўнасці** (у складзе няпэўных займеннікаў): *небудзь: каму-небудзь, каго-небудзь; -сьці: камусьці, кагосьці*.

Амбіфікс – службовая марфема, якая можа знаходзіцца як перад коранем, так і пасля яго. Напрыклад, англійскі амбіфікс *out* у ролі прэфікса ў выпадках кшталту *outcome* ‘зыход’, але ў ролі постфікса ў *come-out* ‘зыход’ (ЛЭС, с. 59).

Конфікс (лац. *confixum* — ‘сумесна ўзятае’) – несузэльная службовая марфема (камбінацыя з прэфікса і постфікса), якая абдымае карань з двух бакоў і надае слову новае значэнне. Тыповымі конфіксамі лічацца афіксы нямецкай мовы *ge-...-et, ge-...-en*, якія выкарыстоўваюцца для ўтварэння дзееспрыметнікаў: *gekauft* – ‘куплены’ (ад караня *kauf-* у слове *kaufen* ‘купляць’), *gelesen* – ‘прачытаны’ (ад караня *les-(en)*). Конфікс, або **цыркумфікс** (лац. *circumfixus* – ‘прымацаванае вакол’), паводле Ю.С.Маслава, «гістарычна ёсць спалучэнне прэфікса і постфікса, злітых у сэнсавым і функцыйным дачыненні ў адно цэлае, у адну марфему». Таму ўтварэнні, у якіх прэфікс і постфікс выступаюць з раздзельнымі значэннямі, не маюць конфікса, як у руск. *Приморье, Поволжье*, дзе постфікс *-j-* мае значэнне месца, а прэфікс удакладняе прасторавую лакалізацыю (*при-‘каля, блізка’, по- ‘удоўж’*).

У навучальнай літаратуры і даследаваннях у галіне словаўтварэння тэрмін «конфікс» выкарыстоўваецца з значэннем ‘марфема, якая складаецца з прыстаўкі і суфікса, што адначасова ўжываюцца пры ўтварэнні слова’, як у прыкладах *узгорак* (ад *гара*), *пасынак* (ад *сын*), *міжлесак* (ад *лес*), *суразмоўнік* (ад *мова, мовіць*).

Інфікс (лац. *infixus* – ‘устаўлены’, *infixum* – ‘уваткнутае, прымацаванае ўсярэдзіне’) – марфема, якая ўстаўляецца («утыкаецца») ўсярэдзіну несузэльнага караня: напрыклад, інфікс цяперашняга часу *-n-* у лацінскай мове ў дзеясловах *findo* ‘рас-

колваю' і *fidi* 'я раскалоў' (корань слова *fi...d-*), *vinco* 'перамагаю' і *vici* 'перамог' (корань *vi...c-*); англ. *sta-n-d* 'стаяць' і *stood* 'стаяў'. Славянскім мовам інфіксы неўласцівыя.

Трансфікс (лац. *trans* – 'праз, цераз' і *fixus* – 'прымацаваны') – несущельная марфема з галосных гукаў, якія ўстаўляюцца ў несущельны кансанантавы корань. Трансфіксы ўласцівыя арабскай мове, дзе карані складаюцца з зычных гукаў, а трансфіксы – з галосных; галосныя ўстаўляюцца між зычных і выражаюць пэўнае значэнне. Так, у шэрагу арабскіх назоўнікаў значэнне множнага ліку выражаецца трансфіксам *-u...i*, які падзяляе корань з зычных гукаў: *g-u-s-u-m* – 'рысункі' (корань *g...s...m*), *b-u-j-ū-t* – 'дамы' (корань *b...j...t*), а адзіночны лік *bajt* 'дом' (у корань устаўлены галосны *a* і нулявы гук); а трансфікс *-a-i-* ўтварае дзеепрыметнік незалежнага стану: *k-a-ti-b-u-* (ад кораня *k...t...b* – 'пісаць'; *dars* – 'урок', *durūs* – 'урокі' (Паводле Ю.С.Маслава).

Інтэрфікс (лац. *inter* – 'паміж' і *fixus* – 'прымацаваны') – службовая марфема, якая служыць для сувязі каранёў (асноваў) у складаным слове. Інтэрфіксамі выступаюць злучальныя фанемы <о>, <е> ў славянскіх мовах: руск. *лесоруб, бурелом*, польск. *listonosz*, белар. *чаconic, землекарыстанне*; у нямецкай *-e(s), -e(n), -e-, -er-*: *Tagebuch, Arbeitstag, Klassenheft*, іспанск. *-i-*: *pel-i-rojo*. Да інтэрфіксаў часам залічваюцца і г.зв. пракладкі паміж каранем і ўтваральным суфіксам: руск. *шоссе* – *шоссе-й-ный, там* – *там-ош-ний* (ЛЭС, 59); белар. *шліфава-(ль)-шчык, гарком-(аў)-ск-(і)* (пры збор-шчык, завод-скі) (БМЭ, 517)..

Афіксы адрозніваюцца таксама паводле асаблівасцяў іх выкарыстання ў пэўны перыяд развіцця мовы: адны з іх актыўна выкарыстоўваюцца пры ўтварэнні слоў і іх формаў, іншыя – рэдка, а некаторыя зусім не ўжываюцца. З улікам гэтага іх падзяляюць на прадукцыйныя, малапрадукцыйныя і непрадукцыйныя. **Прадукцыйныя** – гэта афіксы, з дапамогаю якіх актыўна ўтвараюцца новыя словы ці формы слоў; такімі ёсць у наш час суфіксы назоўнікаў *-осць* (пры ўтварэнні назоўнікаў ад асновы прыметнікаў: *рэнтабельнасць, эфектыўнасць, унітарнасць*), *-нік* (*патэнтнік, атамнік*), *-ец/ -овец* (*бізнесовец, спартовец*), *-нн-е* (*крэдытаванне*). **Малапрадукцыйныя** афіксы рэдка выкарыстоўваюцца для ўтварэння новых слоў (*-ін(-ын), -ір...*). **Непрадукцыйныя** афіксы – тыя, якія не выкарыс-

тоўваюцца ў сучасным словаўтварэнні ці формаўтварэнні (-л-а, -тв-а, -б-а).

Афіксы бываюць рэгулярныя і нерэгулярныя. **Рэгулярныя** афіксы – тыя, што выкарыстаны ў многіх словах (канчаткі назойнікаў, прыметнікаў, дзеясловаў, прыстаўкі *за-*, *пера-*), **нерэгулярныя** – сустракаюцца ў адзінкавых словах: канчаткі *-ыма* (*вачыма, трыма*), *-м* (*дам, ем*), *-ума* (*двума*), руск. *-х* (*жених*), *-овь* (*любовь*)..

СЛОВАЎТВАРЭННЕ

§ 24. Асноўныя адзінкі словаўтварэння

З марфемаў як мінімальних значэновых структурных адзінак складаюцца больш высокія адзінкі мовы – словы. Бальшыня слоў у мове – вытворныя, г.зн. утвораныя ад вядомых у мове слоў (асноваў) з дапамогаю пэўных словаўтваральных сродкаў. Словаўтварэнне – найважнейшы і самы эфектыўны і пашыраны спосаб папаўнення слоўнікавага складу мовы. Гэтым тэрмінам называюць і пэўную галіну мовазнаўства.

Словаўтварэнне, або **дэрываталогія** (лац. *derivat* – ‘вытворнае слова’ і *logos* – ‘вучэнне’), – галіна мовазнаўства, якая вывучае спосабы і сродкі ўтварэння слоў, сэнсавыя і структурныя дачыненні паміж роднаснымі аднакаранёвымі словамі, а таксама працэсы, што адбываюцца пры іх утварэнні. Для абазначэння самога працэсу ўтварэння слоў у навуковай літаратуры выкарыстоўваецца тэрмін **дэрывацыя** (лац. *derivatio* – ‘утварэнне’). Такім чынам, двухзначнае слова «словаўтварэнне» мае ў лінгвістыцы і свае адназначныя абазначэнні: 1) **дэрывацыя** – словаўтварэнне як працэс і 2) **дэрываталогія** – галіна мовазнаўства, якая вывучае ўтварэнне слоў.

Словаўтварэнне бывае сінхранічнае і дыяхранічнае, г.зн. да структуры вытворнага слова можа быць падыход сінхранічны і дыяхранічны. **Сінхранічнае** словаўтварэнне разглядае структуру слова (адносіны паміж аднакаранёвымі словамі) на пэўным этапе развіцця мовы (найчасцей – сучасным); **дыяхранічнае** – гістарычную паслядоўнасць утварэння слоў і змены ў іх структуры ў працэсе развіцця мовы. Гістарычную структуру слова высвятляе **этымалагічны** аналіз, а сучасную – **словаўтваральны** аналіз: ён вызначае, якім словам матыву-

еще вытворные слова и с помощью их среда и в каком способе утварилась новая слова.

З боку словаўтварэння словы падзяляюцца на вытворныя і невытворныя. **Вытворныя** – гэта словы, якія фармальна і сэнсава выводзяцца з іншых аднакаранёвых слоў. Напрыклад, *брыгада* і *брыгадзір* ‘кіраўнік брыгады’; гэтыя словы маюць супольную частку ў сваёй аснове (*брыгад(дз)-*); вытворнае слова *брыгадзір* і ўзнікла ад слова *брыгада* шляхам далучэння да асновы яго суфікса *-ір*: *брыгад-ір* → *брыгадзір* (перад пярэднім галосным [і] цвёрды зычны [д] перайшоў у парны мяккі [дз’]). **Невытворныя** словы не маюць гэтага. Значэнне вытворнага слова вызначаецца спасылкай на іншае аднакаранёвае слова, як у нашым прыкладзе – *брыгадзір* ← *брыгада*. Значэнне невытворнага слова нематываванае, гэта чыста ўмоўнае (з сіхронічнага боку) абазначэнне рэчаіснасці (напрыклад, *брыгада*).

У сіхронічным словаўтварэнні цэнтральным выступае паняцце **словаўтваральнай вытворнасці**, або **матываванасці**, г.зн. вызначэнне ў пары аднакаранёвых слоў **матывавальнага** (інакш **утваральнага**) і **матываванага** (**вытворнага**) слова. Вытворнае слова ўзнікае на падставе ўтваральнага шляхам далучэння да яго ці яго асновы пэўнага словаўтваральнага сродку (фарманта). Утваральнай базай для вытворнага слова найчасцей выступае асобнае слова, але ёю можа быць і словазлучэнне. Так, гутарковае слова «залікоўка» ўзнікла на базе аналітычнай (двухслоўнай) назвы «заліковая кніжка»; да асновы першага кампанента гэтай назвы *заліков-(ая)* далучаны суфікс *-к-* (і канчатак *-а*): *заліков-к-а* → *залікоўка*.

Аснова, да якой далучаецца словаўтваральны сродак, называецца **ўтваральнай**, або **словаўтваральнай**. Словаўтваральны сродак, які прымае ўдзел у словаўтварэнні, называецца **фармантам** (лац. *formans, formantis* – ‘утваральны’).

Вытворнае слова заўсёды мае сваю словаўтваральную базу. **Словаўтваральная база** (СБ) – гэта паўназначнае слова (адно або разам з службовым) ці словазлучэнне паўназначных слоў, на аснове якога з дапамогаю фарманта ўзнікае новае слова. Калі такой СБ няма, то слова лічыцца невытворным (*пісаць, чытаць*). У пары слоў, аб’яднаных адносінамі вытворнасці, вытворным лічыцца слова, аснова якога мае боль-

шую колькасць марфемаў і больш багатую семантычную структуру. Так, вытворнае слова *грабняк* у аснове мае дзве марфемы (*граб-няк*), а ўтваральнае *граб* – адну, і семантычна *грабняк* больш складанае: яно мае тры **семы** (найменшыя семантычныя адзінкі): 1) ‘назва дрэва’ (*граб*) і 2) ‘мноства такіх прадметаў’ (*грабы*); 3) ‘прастора, дзе растуць гэтыя дрэвы’. Калі абодва словы маюць у асновах аднолькавую колькасць марфемаў, то вытворным лічыцца слова з большым абсягам значэння, з семантыкі якога выводзіцца першае – утваральнае слова. Напрыклад, словы *ніз-к-і* і *ніз-ін-а* ў аснове маюць па дзве марфемы, але другое – вытворнае слова (дэрыват) абазначае не толькі прымету, супольную з першым, але і мае дадатковае значэнне ‘месца’: *нізіна* – ‘нізкае месца’.

У парах слоў з аднолькавым сэнсам, як *сіні* – *сінь*, *чырвоны* – *чырвань*, вытворным лічыцца слова з дадатковым марфалагічным (часцінамоўным) значэннем. Так, *чырвань* – гэта ‘чырвонае’ плюс ‘прадметнасць’, бо гэта адпрыметнікавы назоўнік. На гэта паказваюць і словаўтваральныя варыянты з матэрыяльным суфіксам, які робіць вытворную аснову больш складанай у марфемных адносінах. Параўн.: *зялён-ы* → *зелень* і *зелян-ін-а*, *сіні* → *сін-ь* і *сінеча*, *выс-ок(і)* → *выш-ын(я)* і *выс-ач-ын(я)*.

Вытворнае слова ў сваю чаргу можа быць утваральным для наступнага слова, а наступнае – для новага, як у прыкладах *пісаць* – *с-пісаць* – *спіс-ва-(ць)* – *па-спісваць*. Такі шэраг аднакаранёвых слоў, што знаходзяцца ў дачыненнях паслядоўнай вытворнасці, называецца **словаўтваральным ланцужком**. Вытворнае слова матэрыяльна адрозніваецца ад утваральнага тым, што яно мае ў сваім складзе (структуры) не толькі аснову апошняга, але і словаўтваральны фармант, г.зн. вытворнае слова з боку словаўтваральнай структуры распадаецца на дзве часткі: 1) утваральную аснову і 2) фармант. **Утваральная аснова** – гэта частка вытворнага слова, супольная з асновай утваральнага слова: *ферм-(а)* → *ферм-ер*, *размов-(а)* → *размоў-ц(а)*. Яна можа супадаць з часткай вытворнага слова без фарманта (*цукар* – *цукар-ніц(а)*). Не супадае яна тады, калі пры ўтварэнні новага слова ў аснове ўтваральнага слова адбываецца адцінанне яе канцавой часткі (фіналі): *хадзі-(ць)* → *хадзь-ба*, *бялі-(ць)* → *бял-енн-е* або нарошчванне гэтай асновы: руск. *жи-ть* → *жид-ец*, *ли-ть* → *лив-ень*.

Дэрываты адной часціны мовы, якія маюць той самы фармант і дэрывацыйнае значэнне, складаюць адзін **словаўтваральны тып**. Так, назоўнікі *абаронца, выканаўца, вынаходца, вытворца, дарадца, прамойца* складаюць адзін словаўтваральны тып, бо ўсе яны ўтвораныя ад дзеяслоўнай асновы з выкарыстаннем таго самага фарманта *-ца* і маюць тое самае словаўтваральнае значэнне ‘асоба – выканаўца дзеяння’. Узор утварэння слоў адпаведнага дэрывацыйнага тыпу называецца **словаўтваральнай мадэллю**. Згаданыя словы названага тыпу маюць мадэль «аснова дзеяслова + суфікс *-ц(а)*» з значэннем суб’екта дзеяння.

Словаўтваральныя тыпы бываюць прадукцыйныя і непрадукцыйныя.

Прадукцыйнасць словаўтваральнага тыпу (СТ) – гэта здатнасць яго служыць мадэллю для ўтварэння новых лексічных адзінак. **Непрадукцыйныя** СТ – такія, паводле мадэлі якіх новыя словы не ўзнікаюць. Розныя мовы могуць мець неаднолькавую ступень прадукцыйнасці тых ці іншых дэрывацыйных тыпаў. Так, у рускай мове СТ аддзеяслоўных назоўнікаў з фармантам *-тель* высокапрадукцыйны ў розных сферах мовы («Русская грамматика» 1970, 1980 гг.), а ў беларускай мове дэрываты з *-цель* складаюць непрадукцыйны тып; гэта звычайна пазычанні ці калькі з рускай мовы, побач з якімі бытуюць свае беларускія ўтварэнні з іншымі суфіксамі. Параўн.: *дубільнік і дубіцель, збаўца і збавіцель, натхняльнік і натхніцель, выхавальнік і выхавацель, гасільнік і гасіцель* ды іншыя. (Гл.: П. У. Сцяцко. Праблемы нормы, культуры мовы. Гродна, 1998, с. 20–22).

Дэрываты таго самага словаўтваральнага тыпу маюць аднолькавае словаўтваральнае (дэрывацыйнае) значэнне. **Словаўтваральнае значэнне** – гэта семантычныя адносіны вытворнага слова да ўтваральнага, якія маюць фармальнае выяўленне ў межах слова. Найчасцей яны выяўляюцца з дапамогаю фарманта. Так, у слове *мясілка* фармант *-лка* абазначае прыладу, з дапамогаю якой мясіць: *мясі(ць) – лка → мясілка*.

Усе вытворныя словы (дэрываты), якія маюць той самы корань, складаюць **словаўтваральнае гняздо**; узначальвае яго (ёсць яго пачаткам) невытворнае слова, ад якога паралельна ці паслядоўна ўтварыліся ўсе астатнія аднакаранёвыя словы.

білет → білец-ік
білет → білец-ёр → білецёр-к-а → біліцёрч-ын
без-білет-н-ы → безбілетн-ік → безбілетн-іц-а
а-білец-і-ць → абілец-ва-ць → па-абілецваць

У шматмарфемавым слове трэба адрозніваць непасрэдную словаўтваральную структуру слова ад яе паслядоўнай дэрывацыйнай структуры. Так, слова *пераэкзаменаўка* мае непасрэдную словаўтваральную структуру *пераэкзаменаў-к-а* (ад *пераэкзаменаўваць*); утваральнае слова *пераэкзаменаўваць* — ад *пераэкзаменаваць*, якое ад *экзаменаваць*, а яно — ад *экзамен*. Такім чынам, дэрыват *пераэкзаменаўка* ўзнік на чацвёртым словаўтваральным этапе як канцавы вынік словаўтваральнага ланцужка: *экзамен* — *экзамен-ава-ць* (I этап) — *пера-экзаменаваць* (II этап) — *пераэкзаменаў-ваць* (III этап) — *пераэкзаменаў-ка* (IV этап).

Непасрэдная словаўтваральная структура слова заўсёды *бінарная*, г.зн. мае дзве часткі: матывавальнае (утваральнае) слова і фармант.

§ 25. Спосабы ўтварэння новых слоў

Новыя словы ў мовах утвараюцца рознымі спосабамі, але найчасцей шляхам афіксацыі, канверсіі і кампазіцыі (складання).

Афіксацыя — гэта далучэнне да ўтваральнай асновы ці цэлага слова тых ці іншых словаўтваральных афіксаў. У адпаведнасці з відам афікса вылучаюцца разнавіднасці афіксацыі: 1) **суфіксацыя** — далучэнне да ўтваральнай асновы суфікса (іначай **суфіксавы** спосаб); 2) **прэфіксацыя** — далучэнне да цэлага слова адпаведнага прэфікса (прыстаўкі) (інакш **прыставачны**, або **прэфіксавы**, спосаб); 3) **канфіксацыя** — далучэнне да ўтваральнай асновы конфікса (інакш **конфіксавы**, або **прыставачна-суфіксавы**, спосаб); 4) **нульсуфіксацыя** — выкарыстанне нулявога суфікса, які далучаецца да цэлай або скарачанай утваральнай асновы (інакш **бязафіксавы**, дакладней — **бяссуфіксавы** спосаб).

Афіксацыя ўласцівая індаеўрапейскім мовам. **Суфіксавыя** дэрываты складаюць прадукцыйныя тыпы ў беларускай мове з фармантамі: *-нік*, *-льнік* і інш.: *адпраўнік*, *паглыбнік*, *заяўнік*, *адборнік*, *разменнік*, *сумяшчальнік*, *выхавальнік*, *маразільнік*, *паскаральнік*; руск. з *-тель*, *-чик/-иц*: *движитель*, *ловитель*,

освежитель, аппаратчик, передатчик, зимовищик, утварэнні з суфіксавым фармантам уласцівыя і іншым мовам: англійскія дэрываты з суфіксам *-er-*: *writ-er* ‘пісьменнік’ (ад *to write* – ‘пісаць’), *teach-er* ‘настаўнік’ (ад *to teach* ‘вучыць, выкладаць’); нямецкія ўтварэнні з суфіксам *-ung*: *die Handl-ung* ‘дзеянне’ (ад *handlen* – ‘дзеяць, дзейнічаць’), *die Heiz-ung* ‘ацяпленне’ (ад *heizen* – ‘ацяпляць’). Суфіксацыяй найчасцей утвараюцца назоўнікі і прыметнікі.

Прэфіксавых дэрыватаў найбольш сярод дзеясловаў, ёсць яны і ў класе прыметнікаў і назоўнікаў: белар. *над’-ехаць, па-збіраць*, руск. *у-ехать, от-бросить*, польск. *od-czerpieć, od-czytać, od-dziękować, prze-jeździć, u-szkodzić*, чэшск. *od-lomiti, od-nesti*; ням. *be-schreiben, auf-schreiben...*

Конфіксавыя дэрываты: белар. *за-зім-ак, па-сын-ак, су-размоў-ца*, руск. *со-бесед-ник, под-окон-ник*, польск. *pod-les-ny, pod-lod-nik*, чэшск. *po-walec-n-y* ‘паваенны’, *pri-pit-ek* ‘тост’, ням. *unter-ird-isch*) ‘падземны’. Канфіксацыя – малапрадукцыйны спосаб утварэння слоў.

Нульсуфіксавы спосаб выкарыстоўваецца пры ўтварэнні: 1) назоўнікаў ад якасных прыметнікаў, прычым фінальны зычны ў дэрыватах памяткаецца: *белы – бель, чырвоны – чырвань, зялёны – зелень*; руск. *черный – чернь, бездарный – бездарь*; 2) назоўнікаў ад прыставачных дзеясловаў шляхам скарачэння ўтваральнай асновы: *пераходзіць – пераход, вылятаць – вылет, надаіць – надой, выстаіць – выстава, напіцца – напой*. Нульсуфіксавыя дэрываты ўласцівыя многім мовам: руск. *озимые – озимь, мелкий – мель*, польск. *zakupować – zakup, zakwasić – zakwas*.

Канверсія (лац. *conversio* – ‘змяненне’) – спосаб утварэння новых слоў, калі ўтваральнае слова становіцца дэрыватам без змены яго вонкавай формы; дэрыват толькі набывае новыя марфалагічныя і сінтаксічныя ўласцівасці: парадыгму (сістэму формаў) іншай часціны мовы і новую сінтаксічную функцыю. Напрыклад, прыметнік *новае* (у словазлучэнні *новае адзенне*), стаўшы назоўнікам (як у сказе «*Новае пераможна старое*»), губляе значэнне прыметы і здольнасць змяняцца ў родзе і набывае новае значэнне – прадметнасці і тыповую сінтаксічную функцыю назоўніка ў ролі дзейніка ці дапаўнен-

ня (на месцы ранейшай – азначэння). З улікам таго, што пры такім словаўтварэнні змяняюцца і марфалагічныя адзнакі (катэгорыі і формы), і сінтаксічная функцыя, гэты спосаб называюць таксама **марфалагічна-сінтаксічным**. Найчасцей шляхам канверсіі пераходзяць: 1) прыметнікі ў граматычны клас назоўнікаў; гэтую разнавіднасць канверсіі называюць **субстантывацыйй** (лац. substantivum ‘назоўнік’): *рабочы чалавек* → *рабочы, выхадны дзень* → *выхадны*; 2) дзеепрыметнікі – у прыметнікі (*колаты цукар*); гэта **ад’ектывацыя** (лац. adjectivum – ‘прыметнік’); 3) назоўнікі – у прыслоўі; гэта **адвербіялізацыя** (лац. adverbium – ‘прыслоўе’): *летам, зімою*.

Канверсію называюць таксама **транспазіцыяй** (лац. transpositio – ‘перастаноўка’).

Канверсія ўласцівая не толькі славянскім, але і германскім мовам: руск. *мороженое, заливное, учительская, трудящиеся*; ням. *lesen* ‘чытаць’ і *das Lesen* ‘чытанне’, *leben* ‘жыць’ і *das Leben* ‘жыццё’. Асабліва шмат утварылася дзеясловаў ад назоўнікаў і прыметнікаў у англійскай мове, у якой афіксацыя непашыраная: *a telephone* ‘тэлефон’ і *to telephone* ‘тэлефанаваць’, *a can* ‘кансервавая бляшанка’ і *to can* ‘кансерваваць’; *wet* ‘мокры’ і *to wet* ‘замачыць’.

Складанне, або (рэдка) **кампазіцыя** (лац. compositio – ‘складанне’), – гэта ўтварэнне новых слоў шляхам спалучэння каранёвых марфемаў. Складанне мае дзве асноўныя разнавіднасці: 1) складанне з цэлых каранёў (*атамаход, першародны*); 2) складанне, у якім адна частка – скарачаная (*маскультура, папмузыка* ‘папулярная музыка’).

Спосабы злучэння частак у складанае слова разнастайныя: з інтэрфіксам (*часаніс* і *часоніс*) і без яго (руск. *Новгород*).

Асобны тып дэрыватаў – **складанаскарачаныя словы**, або **абрэвіятуры** (італ. Abbreviatura – ‘скарачэнне’, ад лац. brevis – ‘кароткі’). Звычайна абрэвіатурамі лічацца словы, складзеныя з частак поўных слоў, што ўваходзяць у адпаведныя словазлучэнні – аналітычныя тэрміны, якія называць пэўныя ўстановы і пасады: *БелЭн* – Беларуская энцыклапедыя, *ЭлімБел* – Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі, *БНР* – Беларуская Народная Рэспубліка, *НАН РБ* – Нацыянальная акадэмія навук Рэспублікі Беларусь, *ГрДУ* – Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт.

Складанне – досыць пашыраны спосаб утварэння новых слоў у многіх мовах. Асабліва багатая на складаныя словы нямецкая мова: *Studendeplan* – ‘расклад урокаў’, *Kindergarten* – ‘дзіцячы садок’, *treisprechen* – ‘апраўдаць’, *kennenlernen* – ‘пазнаёміцца’.

У дыяхранічным словаўтварэнні вылучаюць г.зв. **семантычную дэрывацыю**, калі цягам часу слова мяняе сваю семантыку, набывае новае значэнне. Так, у рускай мове слова *вокзал* (*воксал*) у часы Пушкіна мела значэнне грамадскага будынку для танцаў і канцэртаў, а сучаснае значэнне ‘будынак для пасажыраў на чыгункавай станцыі’ замацавалася ў другой палове XIX ст.; ням. *frisch* – першапачаткова ‘адважны, смелы’, а цяпер ‘нахабны’.

Да семантычнай дэрывацыі адносяць і ўзбагачэнне слова за кошт яго новых значэнняў, г.зн. **семантычных варыянтаў** слова (СВС). Але звычайна пад снемантычнай дэрывацыяй разумеюць распад былога шматзначнага слова на словы-амонімы (*каса* → 1) ‘сельскагаспадарчая прылада для касьбы’; 2) ‘заплеценыя валасы’; 3) ‘пясчаная палоса ля ракі, мора’. У апошнім разуменні семантычная дэрывацыя – непрадукцыйны спосаб словаўтварэння.

Часам асобна вылучаюць г.зв. **лексічна-сінтаксічны спосаб** словаўтварэння – зрашчэнне кампанентаў словазлучэння ў адно цэлае – новую лексічную адзінку (*сего дня* → *сегодня*). Аднак такое сцяжэнне словазлучэння ў адно слова – гэта разнавіднасць складання ў яго дыяхраніі.

Пры аналізе слова з боку словаўтваральнай структуры трэба мець на ўвазе адрозненне словаўтваральнага аналізу ад марфемнага. Пры **марфемным** аналізе вылучаюцца ўсе марфемы, якія мае адпаведнае слова, калі вызначаюцца спачатку канчаток і аснова, а затым усе марфемы – складнікі асновы. Пры **словаўтваральным** аналізе структура дэрывата заўсёды **бінарная** (двайковая), г.зн. вытворнае слова падзяляецца толькі на дзве часткі: 1) утваральную аснову (аснову матывавальнага слова) і 2) фармант. Напрыклад, слова *пераклеіванне* мае наступную словаўтваральную структуру: *пераклеіва(ць)* + *нне*, а з марфемнага боку яно распадаецца на наступныя часткі: *пера-* (прыстаўка) – *клеі-* (корань) – *-ва-* (суфікс незак. трывання) –

нн- (суфікс аддзеяслоўнага назоўніка) -е (канчатак назоўніка ніяк.р. адз.л.), або карацей: *пера-клей-ва-нн-е*.

Слова *пераклеіванне* прайшло наступныя словаўтваральныя крокі паслядоўнага ўтварэння: *клей* → *клеіць (клей-іць)* → *пера-клеіць* → *пераклеі-ва(ць)* → *пераклеіва-нне*. Яно – вынік ланцужковага словаўтварэння на чацвёртым дэрывацыйным кроку, чацвёртай словаўтваральнай ступені.

РАЗДЗЕЛ IV. ЛЕКСІКАЛОГІЯ

§ 27. Лексікалогія як навука і яе віды

Лексікалогія (грэц. *lexikos* – ‘слова’ і *logos* – ‘вучэнне’) – галіна мовазнаўства, якая вывучае слоўнікавы склад, лексіку мовы. У склад лексічных адзінак мовы ўваходзяць не толькі асобныя словы, але і **ўстойлівыя тэрміналагічныя словаспалучэнні** (аналітычныя найменні), аднак асноўная лексічная адзінка – слова. У лексікалогіі вывучаюцца наступныя пытанні: 1) слова як асноўная адзінка мовы і яе адметнасці, тыпы лексічных адзінак, 2) структура слоўнікавага складу, 3) функцыянаванне лексічных адзінак, 4) шляхі папаўнення і развіцця слоўніка мовы; 5) семантычныя тыпы слоў (полісемія, антанімія і пад.) ды інш.

Адрозніваюць агульную, прыватную, гістарычную, параўнальную і практычную (дастасоўную) лексікалогію. **Агульная** лексікалогія ўстанаўляе агульныя заканамернасці будовы, функцыянавання і развіцця лексікі. **Прыватная** лексікалогія даследуе лексіку адной мовы (напрыклад, лексікалогія беларускай мовы). **Гістарычная** лексікалогія даследуе гісторыю слоў у адпаведнасці з абазначанымі імі прадметамі і паняццямі. **Параўнальная (супастаўляльная)** лексікалогія вывучае лексіку ў плане выяўлення генетычнай роднасці моваў, структурна-семантычнага падабенства і адрознення паміж імі (незалежна ад іх роднасці) ды інш. **Дастасоўную** лексікалогію складаюць лінгвапедагагіка і культура маўлення.

У лексікалогіі вывучаюцца розныя тыпы слоў і розныя аспекты слова, а таксама аналітычныя найменні, таму лексікалогія мае такія адгалінаванні, як: 1) **анамасіялогія** (грэц. *onoma* – ‘імя’ і *logos* – ‘паняцце, вучэнне’) – навука аб называнні словам

пэўных з’яваў і прадметаў; 2) *семасіялогія* (грэц. *semasia* – ‘значэнне’ і *logos* – ‘вучэнне’) – навука пра значэнні лексічных адзінак; 3) *анамастыка* (грэц. *onomastike (technē)* – ‘мастацтва даваць імёны’) – раздзел лексікалогіі, які даследуе ўласныя імёны; 4) *тэрміназнаўства*, 5) *фразеалогія*, 6) *лексікаграфія*, 7) *этымалогія* ды інш. (Гл. далей).

§ 28. Слова як аб’ект лексікалогіі

Слова – цэнтральная адзінка мовы, якая мае сувязі з усімі астатнімі моўнымі адзінкамі: з фанемамі – адзінкамі матэрыяльнай абалонкі слова; з марфемамі – значэневымі адзінкамі, з якіх складаецца слова; з словазлучэннем і сказам, у якіх слова выступае як абавязковы іх кампанент. Таму і разглядаецца слова ў розных галінах мовазнаўства: у фаналогіі, марфеміцы і словаўтварэнні, марфалогіі і сінтаксісе. Аднак у лексікалогіі слова – галоўны аб’ект даследавання, дзе высвятляецца адрозненне слова ад іншых моўных адзінак; вывучаюцца сістэмныя адносіны ў слоўнікавым складзе мовы; гістарычныя пласты лексікі; паходжанне слоў; шляхі папаўнення слоўнікавага складу мовы ды інш.

Нягледзячы на відавочную рэальнасць слова (словы падаюцца ў слоўніках, мы іх вылучаем у тэксце), даць бездакорнае вызначэнне слову вельмі складана. Гэта тлумачыцца тым, што нават у адной мове існуюць розныя тыпы слоў (паўназначныя, службовыя, выклічнікавыя, гукапераймальныя, агульныя і ўласныя). У вызначэнні слова як адмысловай моўнай адзінкі найперш ўлічваюцца адрозненні слова ад марфемы, словазлучэння і сказа.

Слова – гэта найменшая сэнсавая адзінка мовы, якая ўзнаўляецца ў мове і служыць для пабудовы выказвання. Ад марфемы слова адрозніваецца тым, што марфема – непадзельная моўная адзінка, а словы могуць быць як непадзельныя (аднамарфемавыя: злучнікі *і, а, бо*, прыназоўнікі *да, на, пры...*), так і падзельныя (шматмарфемавыя: *пера-крыж-ава-нне, вакон-ца, сцяг-а*). Слова адрозніваецца ад марфемы і тым, што яно свабодна мяняе месца ў сказе, а марфема, як частка слова, мае сталае месца і не можа перастаўляцца (параўн.: *стол-ік*, але не «*ік-стол*»). Слова выконвае ролю члена сказа або само можа стаць сказам, а марфема гэтай уласцівасці не мае.

Ад словазлучэння слова адрозніваецца сваёй непранікальнасцю, г.зн. усярэдзіну яго нельга ўставіць іншую адзінку мовы, а ў словазлучэнне можна; параўн.: 1) *вясновы* і 2) *вясновы дзень*; дзе ў сярэдзіну словазлучэння можна ўставіць іншыя словы: *вясновы цёплы дзень*, *вясновы радасны дзень*, *вясновы сонечны дзень* і г.д.

Слова заўсёды належыць да пэўнай часціны мовы, а марфема, словазлучэнне і сказ не маюць такой ўласцівасці. У адрозненне ад словазлучэння і сказа (іх лексічнай напоўненасці) слова не ствараецца кожны раз, а ўзнаўляецца як гатовая моўная адзінка.

Ад сказа слова адрозніваецца галоўным чынам функцыяна: слова – гэта **намінацыйная** адзінка, яна служыць для **намінацыі** (называння) рэаліяў і паняццяў: *восень, студэнт, сесія, экзамен, стыпендыя, універсітэт, дэкан*, а сказ – гэта **прэдыкацыйная** адзінка – асноўная адзінка выказвання: *Мой родны кут, як ты мне мілы, забыць цябе не маю сілы* (Якуб Колас). Словы выступаюць як будаўнічы матэрыял для словазлучэння і сказа.

Слова – **двухбаковая** адзінка мовы. Яно мае сваю **форму** (гучанне ці напісанне) і **змест** (значэнне, семантыку), толькі разам яны – форма і змест – складаюць адзінае цэлае: без формы няма слова, як і форма (гучанне ці напісанне) без сэнсу (значэння) не ёсць слова (параўн. *стол* і *лотс*). Слова называе як канкрэтны прадмет (у шырокім разуменні), так і цэлы клас аднародных прадметаў, г.зн. мае абагуленае значэнне (перадае пэўнае паняцце). Канкрэтна-прадметнае значэнне слова набывае ў маўленні, гэтаму спрыяе адпаведная сітуацыя, маўленчы кантэкст. Параўн. у прыказцы: *Жывуць як кот з сабакам*. І ў такім кантэксце: *Гэты кот не байца таго сабакі*. Толькі **канкрэтнае** значэнне маюць **уласныя імёны**. Напрыклад: *Гродна – адзін з цэнтраў навукі і культуры захаду Беларусі*.

Як ужо згадвалася, уласныя імёны вивучаюцца ў **анамас-тыцы**, якая мае свае адгалінаванні: 1) **антрапаніміку** (грэц. *antropos* – ‘чалавек’, *онума* – ‘імя’) – навуку пра антрапонімы – **асабовыя** ўласныя імёны (*Іван, Пятрусь, Купала, Мележ*); 2) **тапаніміку** (грэц. *topos* – ‘месца’ і *онума* – ‘імя’) – навуку пра тапонімы – назвы геаграфічных аб’ектаў – гарадоў, вёсак, уз-

вышшаў і г.д. (*Гомель, Слонім, Ліда, Ваўкавыск, Віцебск*); 3) **этнаніміку** (грэц. *ethnos* – ‘народ’) – навуку пра этнонімы — назвы народаў, нацыяў, народнасцяў і г.д. (*ліцвін, латыш, паляк, немец*); 4) **гідраніміку** (грэцк. *hýdōr* – ‘вада’) – навуку пра гідронімы — назвы водных аб’ектаў – мораў, азёраў, рэчак і г.д. (*Чорнае мора, Нёман, Свіслач, Буг, Дняпро*).

Тапаніміка мае і свае адгалінаванні: **мікратапаніміка** (грэц. *mikros* – ‘малы’) – вучэнне пра мікратапонімы — назвы невялікіх геаграфічных аб’ектаў (узлескаў, гаёў, палянак), **айканіміка** (грэц. *oikos* – ‘жыллё’ і *опута* – ‘імя, назва’) – вывучае **айконімы** – уласныя назвы паселішчаў (гарадоў, мястэчкаў, сёлаў, вёсак, хутароў); **урбаніміка** (лац. *urbanus* – ‘гарадскі’ і *опута* – ‘імя, назва’) – вывучае урбанімы — назвы ўнутрыгарадскіх аб’ектаў (плошчаў, вуліц, праспектаў, паркаў, тэатраў, музеяў, гатэляў, помнікаў і г.д.).

Сярод онімаў (уласных імёнаў) вылучаюць таксама **астронімы** і **касмонімы** – назвы зонаў касмічнай прасторы, галактыкаў, сузор’яў, імёны нябёсавых аб’ектаў (Мілавіца, Вялікая Мядзведзіца, Казларог, Месяц), **тэонімы** – імёны багоў, міфалагічных істотаў (*Пярун, Зеўс, Лясун*), **хранонімы** – уласныя імёны прамежкаў часу (*Новы год, Сёмуха, Вялікдзень, Пакрова, Радуніца*), **заонімы** – уласныя імёны (клічкі) свойскіх жывёлінаў (сабака *Мурза*, кот *Мурлыка*), **дрымонімы** – назвы лесу, пушчаў, алешніку, дуброваў (*Казібар, Налібоцкая пушча, Белаавежская пушча*).

Слова, як і ўсе іншыя моўныя адзінкі, выступае ў сістэме мовы як абстрактная адзінка – **інварыянт** і разам з тым, як правіла, у выглядзе набору сваіх варыянтаў. У маўленні (маўленчым акце і ў тэксце) слова рэалізуецца ў выглядзе канкрэтнага экзэмпляра – «маўленчага слова». Інварыянт слова называюць **лексемай**, а асобныя яго варыянты – **лексамі**. Устойлівыя словаспалучэнні, якія выкарыстоўваюцца ў слоўнай функцыі, называюць **аналітычнай лексмай**, напрыклад руск. *железная дорога* (параўн. белар. *чыгунка*).

Варыянты слова могуць быць **фанетычныя** (белар. *фар-тук* і *хвартук*, *востры* і *гостры*), **акцэнтавыя** (руск. *иначе* і *иначе*), **марфемныя** (белар. *вышыня* і *высачыня*, *высь* і *вышыня*), **семантычныя** (семантычныя варыянты шматзначнага

слова, наприклад *група* ‘гурт дзяцей’ і *група* ‘памяшканне ў дзіцячым садку’). Асобны від варыянтаў слова – граматычныя формы слова, або **словаформы** (*чытаю, чытаеш, чытае* і г.д.); у іх ліку і аналітычныя словаформы (*буду чытаць, чытаў бы, хай чытае*).

§ 29. Лексічнае значэнне слова

Пад **лексічным значэннем** слова разумеюць змест слова, уласцівы пэўнаму слову ў адрозненне ад іншых (напрыклад, *дом* і *трактар*). Гэта гістарычна ўсталяваная сувязь паміж гучаннем слова і адлюстраваннем прадмета ў нашай свядомасці, абазначанага адпаведным словам. Ядро значэння слова складаюць два кампаненты: дэнататыўны і сігніфікатыўны. **Дэнататыўны** (лац. *denotatum* — ‘адзначанае, абазначанае’), або **прадметны**, кампанент суадносіць слова з з’яваю рэчаіснасці: прадметамі, якасцямі, уласцівасцямі, адносінамі, дзеяннямі і г.д. (у шырокім разуменні – прадметам). Абазначаны словам прадмет называецца **дэнататам**, або **рэферэнтам** (англ. *to refer* – ‘адсылаць, мець дачыненні’, г.зн. ‘тое, з чым суадносіцца, на што паказвае слова’).

Сігніфікатыўны (лац. *significatum* – ‘абазначанае’) кампанент значэння суадносіць словы з абазначаным ім паняццем. **Сігніфікат** – гэта паняцце, увасобленае ў слоўную форму, інакш – паняццевы змест моўнага знака. **Паняцце** – думка, якая ў абагульненай форме адлюстроўвае прадметы і з’явы шляхам фіксацыі іх уласцівасцяў, адзнакаў, дачыненняў. Паняццевае мысленне здзяйсняецца з дапамогай асобных разумовых аперацыяў: аналізу, сінтэзу, атаесамлення і адрознення, абстрагавання, абагульнення, якія атрымліваюць у мове слоўную форму (*чырвань, вучэнне, гульня, экзамен*).

Акрамя дэнататыўнага і сігніфікатыўнага кампанентаў (інакш прадметна-паняццевага зместу) як асновы (ядра), у значэнне слова ўваходзіць і г.зв. **канатацыйны** (лац. *con* – ‘разам з’ і *notatio* – ‘абазначэнне’) кампанент, інакш **сузначэнні** – эмацыйныя, экспрэсійныя, стылістычныя дадаткі да асноўнага значэння, якія надаюць слову адпаведную афарбоўку.

Параўн. *танцы* – ‘танцавальны вечар’ і *танцуюлькі* — з адценнем іроніі; *вочы* і *вачаняты* — з памяншальна-ласкавым адценнем.

Паводле спосабу адлюстравання лексічных значэнні падзяляюць на **першасныя** (руск. *прямые*) і **пераносныя, свабодныя** і **звязаныя** ды інш. (Гл. далей у тэме «Полісемія»).

Тыпы слоў. Паводле функцыі ў мове словы неаднолькавыя. Сярод іх вылучаюць тры асноўныя тыпы: 1) паўназначныя, 2) непаўназначныя, 3) сітуацыйныя (замяшчальныя).

Паўназначныя, або самастойныя, словы служаць для абазначэння прадметаў (у шырокім разуменні: рэаліяў ці ўяўных прадметаў, іх якасцяў, дзеянняў і г.д.) і для выяўлення адпаведных паняццяў (*клён, русалка, тонкі, ляцець, хутка*), маюць сінтаксічную самастойнасць, выступаючы ў сказе ў ролі яго членаў ці пры пэўных варунках — і асобнага сказа: *Любы сэрцу горад мой. Цеплыня!*

Непаўназначныя словы не выступаюць назвамі рэаліяў, яны не маюць здатнасці да самастойнага выкарыстання і выканання ролі членаў сказа, некаторыя з іх ужываюцца толькі разам з самастойнымі словамі і перадаюць адпаведныя значэнні, блізкія ці аналагічныя граматычным; параўн. ням. *der Winter* і белар. *зіма*. Да непаўназначных належаць **службовыя словы** (прыназоўнікі, злучнікі, часціцы, артыклі), **мадальныя словы** (*мабыць, відаць, магчыма*), выклічнікавыя і гукаперымальныя словы (*ох! Гэй! ку-ку, бабах-х!*).

Паўназначныя словы падзяляюцца на імёны ўласныя і агульныя.

Агульныя імёны называюць рэаліі і паняцці пра іх (*зіма, ціхі, пісачь*). У слоўніках даецца апісанне адпаведных прадметаў і паняццяў, абазначаных агульнымі імёнамі. У маўленні абагульненае значэнне слова рэалізуецца ў яго канкрэтным значэнні. Напрыклад, *студэнт* мае абагульненае значэнне «навучэнец ВНУ», а ў маўленні *студэнт* абазначае канкрэтнага чалавека, асобу, як у сказе «*Гэты студэнт уважліва слухае лекцыю*».

Уласныя імёны маюць толькі канкрэтнае значэнне, напрыклад: *Янка Купала, Буг, Міхась, Мінск*. Ім неўласцівае абагульненае значэнне – значэнне класу аднародных прадметаў, бо гэта прэрэчыла б самой існасці ўласнага імені – служыць індывідуалізацыяй прадметаў, асобаў.

Асобнае месца ў мовах займаюць г.зв. **замяшчальныя словы**, да якіх належаць займеннікі і займеннікавыя прыслоўі: *я, ты,*

мы, вы, ён, яна, яно, яны мой, твой, туды, там, гэтулькі і г.д. Гэтыя словы самі па сабе не называюць рэаліяў і паняццяў, а толькі замяшчаюць тыя паўназначныя словы, што перадаюць іх. Значэнне замяшчальных слоў залежыць ад сітуацыі, моўнага кантэксту, дзе такія словы набываюць адпаведную семантыку, а часам могуць мець і супрацьлеглыя значэнні. Параўн.: *Узышло сонца. Яно асвятліла бары і палеткі, заглянула ў гушчары, якія асвятлыліся пунсовым бляскам.* Тут слова яно замяшчае *сонца*, якія – *гушчары*. Або ў дыялозе: *«Гэта – мая кніга? – спытаўся Янка. – Не, гэта мая, — адказаў Алесь».* Тут у першым выпадку займеннік *мая* мае значэнне (кніга) *Янкі*, а ў другім – (кніга) *Алесь*. Значэнне такіх слоў абумоўліваецца сітуацыяй, таму замяшчальныя словы называюць **сітуацыйнымі**.

Замяшчальныя словы супрацьстаяць імёнам уласным і агульным, як словам з намінацыйнай (называльнай) функцыяй, бо сітуацыйным словам называльная функцыя неўласцівая.

Агульныя і ўласныя імёны могуць пераходзіць з аднаго разраду ў другі: імёны ўласныя — у агульныя і наадварот. Пераходзячы ў імёны агульныя, яны набываюць лексічнае значэнне і абазначаюць адпаведныя паняцці. Звычайна гэта навуковыя тэрміны. Імі сталі прозвішчы вучоных – першаадкрывальнікаў, вынаходнікаў (*Джоўль, ом, ампер*), назвы гарадоў (*джэрсі, балоння, цыгандалі*) ды інш.

Агульныя імёны могуць выкарыстоўвацца з чыста намінацыйным значэннем – як сродак індывідуалізацыі асобы ці прадмета, губляючы сваё прадметна-паняццёвае значэнне. Параўн. беларускія прозвішчы *Мароз, Зіма, Кароткі, Сухі, Верабей, Лось, Ластаўка, Дрозд, Ліс, Бязмен*. Усе імёны ўласныя ўзніклі з агульных, адасобіўшыся ад іх паводле семантыкі. Выкарыстанне агульных імёнаў у ролі ўласных неабмежаванае; уласныя ж імёны выкарыстоўваюцца з значэннем агульных значна радзей.

Для лексікалогіі галоўны аб’ект вывучэння – паўназначныя словы, агульныя імёны, бо менавіта яны ўтвараюць лексічную сістэму, толькі ім ўласцівыя полісемія, сінанімія, антанімія, чаго не маюць уласныя імёны. Ад уласных імёнаў не ўтвараюцца дзеясловы і прыслоўі, а прыметнікі хоць і ўтвараюцца, але яны досыць спецыфічныя і граматычна, і семантычна.

§ 30. Узаемадачыненні слова і паняцця

Моўнай формай выяўлення і замацавання паняцця выступае слова. Шчыльная сувязь паняцця і слова не значыць іх тоеснасці. Слова як адзінка мовы і паняцце як катэгорыя логікі, філасофіі маюць істотныя адрозненні. Так, 1) тое самае слова (лексема) можа перадаваць некалькі паняццяў у адпаведнасці з колькасцю сваіх семантычных варыянтаў. Напрыклад, слова «зямля» абазначае: а) краіну, б) планету, в) сушу, г) глебу ды інш. 2) Адно паняцце можа быць перададзенае рознымі словамі (сінонімамі, дублетамі): *лінгвістыка* і *мовазнаўства*, *арфаграфія* і *праваніс*. 3) Паняцце можа перадавацца некалькімі словамі: *педагагічны ўніверсітэт*, *акадэмія мастацтваў*. 4) У розных мовах тыя самыя паняцці перадаюцца рознымі словамі: белар. *назоўнік* – руск. (имя) *существительное*, белар. *дзеяслоў* – польск. *czasownik*.

Слова больш шырокае сваім зместам, бо яно, апроч паняцця, абазначае і канкрэтны прадмет. Нярэдка мае і канатацыйныя значэнні эмацыйнасці, ацэнкі, стылёвай адзначанасці, як згаданыя ўжо словы *танцуюлькі*, *вачаняты*. Але з другога боку – і паняцце больш шырокае: для выяўлення яго нярэдка патрэбна не адно слова і словазлучэнне, але і сказ, і не адзін. Да таго ж не ўсе словы непасрэдна перадаюць паняцці. Выклічнікі, напрыклад, толькі сігналізуюць пра стан, пачуцці размоўцы (*ох! ой!*). Уласныя імёны толькі ўскосна звязваюцца з паняццямі. Напрыклад, *Нёман* – праз слова «рака» або «кіна-тэатр». Некаторыя даследчыкі трымаюцца думкі, што ўсе словы перадаюць паняцці. Аднак у такім разе становіцца няпэўным сам тэрмін «паняцце».

Напоўненасць слова лексічным значэннем залежыць у кожнай мове і ад лексічнай сістэмы канкрэтнай мовы. Напрыклад, слова «сала» ў беларускай мове і «сало» ў рускай неадэкватныя сваім значэннем. Беларуская мова мае шэраг адмысловых слоў для абазначэння розных відаў тлушчу, абазначанага ў рускай мове словам «сало». Так, «Русско-белорусский словарь» 1993 г. (Т. 3. С. 279) фіксуе: *Сало* I ср. (жир) *тлушч* м.; (свиное) *сáла*, ср. (нутряное свиное) *здор*, м.; (баранье, говяжье) *лой*, м.; (гусиное) *шмалец*, м.; (жидкое, топленое) *тук*, м. *Сало* II ср (на воде) *шарош*, род. *шарашу́*, с. Або: *Сарай* м. 1

(для скота) *хлеў*, м.; (для сена) *пўня*, ж.; *адрына*, ж.; (для дров) *павець*, *паветка*, ж., (для повозок) *вазоўня*, ж. 2. перен. *хлеў*, родн. *хляв́а*, м.; *пуня*, -ні ж. (с. 293).

Як відаць, лексічнае значэнне слова вызначаецца не толькі яго прадметнай і паняццёвай суадноснасцю, але і наяўнасцю ў мове іншых лексемаў, здатных дыферэнцаваць агульнае, больш шырокае сваім абсягам паняцце. У такім разе побач з тэрмінам «лексічнае значэнне слова» вылучаюць і г.зв. «значнасць слова» (=руск. «значимость»). У **значнасці** слова бачаць наяўнасць семантычных адрознівальных адзнакаў, выяўленых пры параўнанні аднаго з другім слоў, што належаць да той самай семантычнай групы ў розных мовах. Так, у названых рускіх словах «сало» і «сарай» асобныя семантычныя адзнакі – **семы** (грэц. *sēma* – ‘знак’) гэтых слоў маюць у беларускай мове асобныя слоўныя абазначэнні: *сарай* (для скота) – *хлеў*, (для сена) *пуня* ці *адрына* і г.д. Такім чынам, **сема** – гэта адзін з семантычных множнікаў, якія складаюць змест слова. У розных мовах семантычны абсяг слоў можа быць розны.

Значэнні слоў існуюць не ізалявана ў мове, а ў пэўных стасунках, дачыненнях з значэннямі іншых слоў, якія ўтвараюць г.зв. «семантычнае поле». Пад лінгвістычным тэрмінам «семантычнае поле» разумеюць большае ці меншае мноства слоў, ці дакладней – значэнняў, якія звязваюцца з тым самым фрагментам рэчаіснасці. Словы, значэнні якіх належаць да гэтага поля, утвараюць «тэматычную групу» большага ці меншага абсягу. Напрыклад, словы з значэннем **роднасці і сваяцтва**: *бацька*, *маці*, *сын*, *дачка*, *брат*, *сястра*, *унук*, *унучка*, *дзед*, *баба*, *прадзед* і г.д. Або тэматычная група слоў – **колераабазначэнняў**: *белы*, *чорны*, *чырвоны*, *сіні*, *жоўты*, *зялёны* і г.д. Словы адной тэматычнай групы паводле сваіх унутраных сэнсавых сувязяў складаюць своеасаблівую лексічную мікраструктуру. У такіх мікраструктурах існуе пэўная іх **іерархічная** (грэц. *hieros* – ‘святы’ і *arche* – ‘улада’) — сувязь па лініі *род – від*, дзе адно слова абазначае больш шырокае – родавае – паняцце (яно абазначаецца тэрмінам **гіперонім** (грэц. *hyper* – ‘большы’ і *онума* – ‘імя’), а іншае — больш вузкае – відавое, яно мае назву **гіпонім** (грэц. *huro* – ‘меншы’ і *онума* – ‘імя’). Так, гіпероніму *дрэва* падпарадкаваныя гіпонімы *бяроза*, *клён*, *дуб*, *граб*, *елка*,

хво́я і інш., якія складаюць разам «лексічную парадыгму».

Разнавіднасцямі лексічных мікрасістэмаў ёсць і антанімічныя пары (*ноч – дзень*) і сінанімічныя шэрагі (*гаварыць, казаць, мовіць, размаўляць, гутарыць*), а таксама спалучэнні слоў, аб’яднаных адносінамі «цэлае – частка» (*суткі – гадзіна – хвіліна – секунда*).

Родава-відавыя адносіны маюць супольныя рысы з мікраструктурай «цэлае – частка», дзе таксама бачыцца герархія: адно падначаленае другому. Але гэта розныя лексічныя мікраструктуры, бо ў першым выпадку магчымая замена гіпоніма гіперонімам: *дуб – гэта дрэва, ясьень – дрэва* і г.д., у дачыненнях «частка і цэлае» такая прасталінейная замена немажлівая; параўн. *«гадзіна – гэта хвіліна»*. Тут рэальна існуе: *гадзіна – гэта не хвіліна, а 60 хвілінаў*.

§ 31. Шматзначнасць слова, або полісемія

Падчас узнікнення слова заўсёды мае адно значэнне. Але ў працэсе гістарычнага развіцця мовы словы набываюць па некалькі значэнняў як вынік пераносу назвы з аднаго прадмета на іншы. Напрыклад: «*Чары*: 1) ‘магічныя прыёмы, пры дапамозе якіх нібы можна ўздзейнічаць на людзей і прыроду; чараўніцтва, вядзьмарства’: *Гіну я праз людскія чары* (Калюга); 2) ‘чароўная сіла, прывабнасць, якая захапляе’: *І ўсё тут поўна мяккіх чараў: І роўнядзь ціхая палёў, І постаць стромкіх тапалёў* (Я.Колас) (ТСБМ. Т. 5. Кн. 2. С. 303).

Уласцівасць слова мець некалькі значэнняў называецца **шматзначнасцю**, або **полісеміяй** (грэц. *poli* – ‘шмат’ і *sēma* – ‘знак’), а адно значэнне – **монасеміяй** (грэц. *monos* – ‘адзін’ і *sēma* — ‘знак’), або **адназначнасцю**, а самі словы – адпаведна **шматзначнымі** (**полісемічнымі**) і **адназначнымі** (**монасемічнымі**). Монасемія свядома падтрымліваецца ў тэрміналогіі (параўн. у мовазнаўстве: *фанема, марфема, сказ*). Але пераважная частка слоў у мове мае не адно, а некалькі значэнняў. Патэнцыйна ж кожнае ці амаль кожнае слова здатнае атрымаць новыя значэнні, калі ўжнікае патрэба ў гэтым. Так, зусім нядаўна слова «чарніла» ‘водны раствор якога-небудзь каляровага рэчыва, што ўжываецца для пісання’ набыло ў гутарковай мове новае значэнне – ‘няякаснае віно’: *У старэйшых*

класах мы ўжо добра ведалі, што **чарніла** – гэта пагане таннае віно: «Пладова-яблычнае», «Лучыстае»... (У.Арлоў). [Ткачук] – А белай няма? Цярпець не магу гэтага **чарніла**. (Быкаў). (ТСБМ. Т. 5. Кн. 2. С. 300). Асобныя значэнні шматзначнага слова ўтвараюць **семантычныя варыянты** гэтай лексемы. Варыянты ў шматзначным слове нераўназначныя: адны з іх сустракаюцца часцей і найперш узнёўляюцца ў памяці пры ізаляваным успомненні слова, іншыя ж – з’яўляюцца радзей, толькі ў пэўных сітуацыях ці ў адмысловых спалучэннях. Таму адрозніваюць свабодныя значэнні і значэнні звязаныя. **Свабоднае** значэнне (асноўнае, першаснае, намінацыйнае) – такое, якое непасрэдна называе рэалію (прадмет, з’яву і г.д.), зразумелае і без кантэксту. Так, колеравае значэнне прыметніка «зялёны» – свабоднае, яно бытуе ў розных спалучэннях: *зялёны лес, зялёны луг, зялёная рунь, зялёныя грыбы (зялёнкі)* і г.д. Разам з тым прыметнік «зялёны» мае і звязаныя значэнні: а) ‘недаспелы, няспелы’, яно рэалізуецца ў назвах садавіны і агародніны; на ім, напрыклад, пабудаваны наступны каламбур: «*Якія гэта парэчкі?*» – «*Чырвоныя*». – «*А чаму яны жоўтыя?*» – «*Таму, што зялёныя*»; б) ‘неспрактыкаваны, недарослы»; яно рэалізуецца ў спалучэннях *зялёны хлопец, зялёная змена, зялёны спецыяліст* і некаторых іншых: *Гэта быў ужо не той зялёны хлопец, які вадзіў касою з гонарам* (Мележ).

Асобныя значэнні шматзначнага слова сэнсава звязаныя між сабою, і гэтым тлумачыцца, чаму розныя прадметы, якасці і г.д. атрымалі тую самую назву. У нашым выпадку няспелы плод звычайна мае зялёны колер (як у чырвоных парэчак) і неспрактыкаваны хлопец нечым нагадвае недаспелы плод. Адно з значэнняў шматзначнага слова – **асноўнае**, яно дае падставу для ўзнёкнення іншых – звязаных. Гэтае асноўнае значэнне называюць **першасным** (руск. *прямое*), а астатнія – пераноснымі: яны ўзніклі ў выніку пераносу назвы з аднаго прадмета, з’явы, уласцівасці на іншыя, як у нашым выпадку – з колеру расліны на недаспелы плод і неспрактыкаванага хлопца.

Пераноснае значэнне абазначае прадмет (якасць, дзеянне) не непасрэдна, а праз іншае, першаснае значэнне; яно – другаснае, вытворнае, абумоўленае кантэкстам, як у прыкладах *залатая восень, залаты чалавек*. Набываючы пераноснае

значэнне, слова звычайна пераходзіць у іншае семантычнае поле, нярэдка таксама ў іншы сінанімічны шэраг і іншую антанімічную пару. Так, «зялёны» як назва колеру сонечнага спектру (сярэдні між жоўтым і блакітным) належыць да аднаго семантычнага поля («колеравая лексіка»), а з пераносным значэннем мае свае сінанімы *няспелы, недаспелы* і антонімы *спелы, даспелы*, а *зялёны* з трэцім (другім пераносным) значэннем мае сінанімы *нясталы, зусім юны* і антонімы *сталы, дарослы, дасведчаны*. Як відаць, кожнае значэнне шматзначнага слова набывае свае адмысловыя сувязі з іншымі лексічнымі адзінкамі.

Ад пераносных значэнняў як фактаў мовы, засведчаных слоўнікамі, трэба адрозніваць *маўленчыя* пераносныя значэнні – **тропы**, уласцівыя толькі для пэўнай сітуацыі, пэўнага твора ці асобнага пісьменніка, яны не агульнавядомыя, а індывідуальныя, як у Янкі Брыля: *сцюдзёная праўда, паласатая маладосць*. Пераносныя маўленчыя значэнні слоўнікамі не фіксуюцца, хоць з часам некаторыя з іх могуць стаць фактам мовы і будуць занатаваныя і ў лексікаграфічных даведніках.

Існуе некалькі тыпаў **пераносу** назваў. Асноўныя з іх два: метафара і метанімія.

Метафара (грэц. *metaphora* – ‘перанясенне’) – гэта перанос назвы з аднаго прадмета на іншы на падставе **падабенства** ў іх тых ці іншых адзнакаў – формы, колеру, якасці, функцыі, прычым гэтае падабенства можа быць не толькі вонкавым, але і ўнутраным (адчуванне, уражанне, ацэнка): *ручка чайніка, зялёныя* (‘нясмачныя’) *парэчкі, крыло самалёта, цёплая сустрэча, гарачыя пацалункі, халоднае вітанне*.

Метанімія (грэц. *metonymia* – ‘перайменаванне, пераназва’) – перанос назвы з аднаго прадмета на другі на падставе іх **сумежнасці** ў прасторы ці часе або на падставе прычынна-выніковых сувязяў: *зямля* з рознымі значэннямі – ‘глеба’, ‘суша’, ‘краіна’, ‘планета’, пераносы назваў з памяшканняў на гурты людзей: *клас слухае, аўдыторыя рэагуе, школа пайшла на спектакль*, перанос назвы з матэрыялу на прадмет, зроблены з яго, або з назвы працэсу на яго вынік (прадукт): *заваяваць золата і серабро на алімпіядзе; пераход абсталяваны, пад’езд упрыгожаны*; перанос назвы посуду на яго змесціва: *з’есці талеркі дзве, выпіць не адну шклянку*.

Да метаніміі належыць і перанос назвы з цэлага на яго частку або наадварот: *ідзе рабочы клас* замест проста *рабочы, машына* замест *аўтамабіль, немец напай* замест *немцы напалі*. Гэтую разнавіднасць метаніміі называюць **сінекдахай** (грэц. *synekdochē* – ‘суаднесенасць’).

Метафарычны і метанімічны пераносы ўласцівыя многім мовам. Асабліва часта гэта назіраецца пры найменні розных побытавых прадметаў, калі іх часткі атрымліваюць назвы частак цела чалавека (*галоўка, ножка, шыйка, вочка, ручка, носік*): *галоўка шпількі, ножка крэсла, шыйка (рыльца) бутэлькі, вочка іголки, ручка дзярэй, носік чаравіка*, ням. *die Schlange* – ‘змья’, і ‘чарга’, ‘шланг’, *der Kopf* – ‘галава’ і ‘галоўка шпількі’, ‘шапачка цвіка’, *das Bein* – ‘нага’ і ‘ножка крэсла’; англ. *the arm* — ‘рука’ і ‘ручка крэсла’, ‘галінка’, ‘сук’, ‘плячо’, ‘рычаг’; *hand* — ‘рука’ і ‘працаўнік’; польск. *szyjka* – ‘шыйка’ і ‘рыльца бутэлькі’, *główka* – ‘галоўка’ і ‘шапачка цвіка’, *uszko* – ‘вушка’ і ‘вушка іголки’.

Аднак у мовах, апроч супольнага, ёсць і свае адметнасці; параўн.: белар. *рыльца* (бутэлькі) і руск. *горлышко*, польск. *szyjka*; белар. *шапачка* (цвіка, грыба) і руск. *шляпка* (гвоздя, гриба), белар., укр., *конік, коник* і руск. *кузнечик*. Або нямецк. *Fuchs* – ‘ліса’, ‘ліс’ абазначае таксама і ‘футра’ (з ліса), і хітруна, і рыжага каня, і чалавека з рыжымі валасамі, і залатую манету, і студэнта-першакурсніка. Пераносныя значэнні могуць з часам станавіцца асноўнымі, калі губляюцца іх пераносна-вобразныя канатацыі: *ручка* (дзярэй), *крыло* (самалёта), *ножка* (стала) і г.д.

Шматзначныя словы могуць звужаць абсяг сваіх значэнняў і станавіцца нават адназначнымі. Напрыклад, слова «піва» раней мела значэнне больш шырокае, абазначала ўсякі напой; ням. *fahren* раней абазначала ‘рухацца’, а цяпер – ‘ехаць’, англ. *root* – раней ‘прастора’, а цяпер ‘пакой’.

Назіраецца і адваротны працэс. Напрыклад, слова *чай* пашырыла сваю семантыку і цяпер абазначае не толькі напой з лісця чайнага дрэва, але і з іншага, таму ўзніклі найменні *фруктовы чай, лінавы чай, сунічны чай*.

Шматзначнасць слова рэалізуецца у канкрэтным семантычным варыянце ў маўленні, таму полісемія не перашкаджае моўным кантактам, камунікацыі.

§ 32. Аманімія слоў. Амонімы і іх тыпы, шляхі ўзнікнення

Аманімія (грэц. homonimia – ‘аднайменнасць’) – гукавое супадзенне розных моўных адзінак, значэнні якіх не звязаныя адно з адным. Аманімія супрацьстаіць полісеміі, бо пры апошняй існуе адно слова з яго семантычнымі варыянтамі (напрыклад, *зямля*), а пры аманіміі – два і больш слоў з тоесным (аднолькавым) гучаннем: *ласка*¹ ‘звярок’ і *ласка*² ‘пяшчота’. Гэтыя розныя словы з аднолькавым гучаннем называюцца **амонімамі** (грэц. homos ‘той самы, аднолькавы, роўны’ і onyma – ‘імя’): *бар*¹ — ‘невялікі рэстаран (або частка яго)’; *бар*² – ‘адзінка вымярэння ціску’, *бар*³ – ‘падводная пясчаная мель’; *бар*⁴ – ‘галоўная рабочая частка горнага камбайна’. У лексікалогіі разглядаюцца **лексічныя** амонімы – словы з аднолькавым гучаннем, якія не маюць супольнай семантыкі (агульных семаў). Гэта зусім розныя словы, якія выпадкова супалі сваім гучаннем. Лексічныя амонімы ўласцівыя розным мовам: белар. *брак*¹ ‘бракаваная, з недахопамі рэч’ і *брак*² ‘не хапае’, руск. *брак*¹ ‘няякасная рэч і *брак*² ‘шлюб’, польск. *buczek*¹ ‘гудок’ і *buczek*² ‘малады бук’, *celować*¹ ‘цэліцца’, *celować*² ‘адрознівацца, пераважаць’, ням. *der Strauss*¹ ‘букет’ і *der Strauss*² ‘страўс’, *der Strauss*³ ‘паядынак’, англ. *spring*¹ ‘вясна’ і *spring*² ‘спружына’, *spring*³ ‘крыніца’.

Амонімы падзяляюцца на **поўныя**, якія супадаюць цалкам усімі сваімі словаформамі: *каса*¹ ‘прылада’ і *каса*² ‘заплеценыя валасы’, і **няпоўныя**, або **частковыя**, у якіх няма поўнага супадзення ў словаформах: *бор*¹ ‘хвойнік’ і *бор*² ‘хімічны элемент’ (другое слова, як рэчывы назоўнік, не мае формы множнага ліку). **Частковыя** амонімы называюць **амаформамі** (грэц. homos – ‘аднолькавы’ і лац. forma – ‘форма’), або **граматычнымі** амонімамі; звычайна гэта словы розных часцінаў мовы, хоць сустракаюцца і адначасцінамоўныя, якія супадаюць у асобных формах: *вусны*¹ (назоўнік) і *вусны*² (прыметнік); руск. *жась*¹ (але *жму*) і *жась*² (*жну*), *тець*¹ (назоўнік) і *тець*² (дзеяслоў).

Асобным тыпам амонімаў ёсць **амафоны** (грэц. homos – ‘аднолькавы’ і phone – ‘гук’), якія толькі гучаць аднолькава, але пішуцца па-рознаму: *род* і *рот*, *код* і *кот*, руск. *компания* і *кампания*, ням. *Lied* [li:t] ‘песня’ і *Lid* [li:t] ‘павека’, англ. *see* [si:]

‘бачыць’ і *sea* [si:] ‘мора’. Гэтыя амонімы ў слоўніках не фіксуюцца, бо яны неамаграфічныя (трапляюць у даведнікі толькі амаграфічныя — з аднолькавым напісаннем). У некаторых дапаможніках вылучаюць і яшчэ адзін тып амонімаў — г.зв. **амографы** (грэц. *homos* – ‘аднолькавы’ і *graphō* ‘пішу’), але яны прычаць самой існасці амонімаў як слоў з аднолькавым гучаннем, бо гучаць яны неаднолькава (адружваюцца націскам): *ста́лы і сталы́, му́ка і мукá*, руск. *за́мок і замóк*, англ. *row* [rou] ‘рад’ і *row* [rau] ‘скандал’. Гэтыя пары слоў называюць **графічнымі амонімамі** (яны супадаюць графічным абліччам).

Паводле паходжання амонімы падзяляюць на 2 гурты: 1) амонімы – розныя словы і 2) амонімы – былыя семантычныя варыянты шматзначнага слова. Амонімы першай групы ўзніклі ў выніку выпадковага супадзення былых розных і ў напісанні слоў: руск. *лук*¹ (цыбуля) і *лук*² (зброя), англ. *sun* [sʌn] ‘сонца’ (старое *sunne*) і *son* [sʌn] ‘сын’ (старое *sunu*).

Узнікаюць амонімы і як вынік слова- і формаўтварэння: *дажджавік*¹ (плашч) і *дажджавік*² (грыб порхаўка), *тры* (лічэбнік) і *тры* (дзеяслоў).

У англійскай мове шмат амонімаў, якія ўзніклі пры сутыкненні сваіх і пазычаных словаў, бо яна адчула моцны ўплыў на сабе французскай мовы (XII – XV стст.): *ball* (фр.) ‘баль’, *ball* ‘мяч’, *match* — ‘матч’ (англ.) і *match* ‘запалка’ (франц.).

Амонімы – былыя варыянты шматзначнага слова (*каса*¹ ‘прылада’ і *каса*² ‘прычоска’) утварыліся паступова, калі былыя асобныя значэнні шматзначнага слова далёка разышліся ў сваёй семантыцы. Але не ўсе даследчыкі лічаць такія словы амонімамі. Выклікае спрэчкі і залічэнне да амонімаў слоў розных часцінаў мовы, якія маюць энсавыя сувязі: *днём* (назоўнік) і *днём* (прыслоўе), *бег* (назоўнік) і *бег* (дзеяслоў).

Вялікую цяжкасць адчуваюць складальнікі слоўнікаў пры размежаванні амонімаў і семантычных варыянтаў шматзначнага слова. Нярэдка ў розных слоўніках гэтае пытанне вырашаецца па-рознаму.

§ 33. Сінонімы, іх тыпы і крыніцы

У мове існуюць не толькі **сугучныя** словы, якія маюць зусім рознае значэнне (амонімы), але і словы **разнагучныя** з тым

самым ці амаль тым самым значэннем. Апошнія атрымалі назву сінонімаў. **Сінонімы** (грэц. *synonymos* – ‘аднайменны’) – словы той самай часціны мовы, якія поўнаасцю ці часткова супадаюць сваім значэннем, але адрозніваюцца адценнямі значэння, сферай выкарыстання, канатацыямі, спалучальнасцю з іншымі словамі: *знаўца – спецыяліст – прафесіянал – майстра; бацькаў (дом) – бацькоўскі, прыстаўка – прэфікс, ісці – клыгаць, вядомы – славуць*. Сінанімічныя словы, абазначаючы тое самае паняцце, утвараюць групу слоў, дзе адно з іх выступае як асноўнае – семантычна найбольш простае, стылістычна нейтральнае і найбольш свабоднае ў выкарыстанні і спалучальнасці, яно ўзначальвае гэтую групу і называецца **дамінантай** (лац. *dominantis* – ‘панавальны, пераважальны’). У слоўніках яно пачынае сінанімічную групу: *рэха – водгук, водгулле, водгалас, розгалас, пошчак, рэзананс*.

Сінонімы падзяляюць на асобныя тыпы паводле: 1) **ступені сінанімічнасці**, 2) **функцыі ў мове**, 3) **структуры**. Па ступені сінанімічнасці (г.зн. тоеснасці, блізкасці значэнняў і здатнасці замяняць адно аднаго) сінонімы бываюць поўныя і частковыя. **Поўныя**, або **абсалютныя**, сінонімы — цалкам тоесныя паводле семантыкі словы, яны сустракаюцца ў тэрміналагічнай лексіцы: *арфаграфія – правапіс, лінгвістыка – мовазнаўства*, франц. *pul – аусип* (прыметнікі), ням. *Radio – Rundfunk*.

Частковыя, або **адносныя**, — сінонімы, дзе супадаюць толькі асобныя іх значэнні: белар. *лінія – рыса*, руск. *линия – черта*, ням. *schwer – kompliziert*, англ. *big – large*.

Паводле функцыі, якую выконваюць сінонімы ў мове, яны падзяляюцца на: 1) семантычныя, 2) стылістычныя, 3) семантычна-стылістычныя. **Семантычныя**, або **ідаграфічныя** (грэц. *idea* – ‘паняцце’ і *grapho* – ‘пішу’), сінонімы адлюстроўваюць розныя бакі абазначанага аб’екта, ступень выяўлення прыметы: *страх – жах, разумны – мудры*; руск. *кроткий – незлобивый – покорный – смирный*, англ. *mistake – blunder*, франц. *petit – minime*. **Стылістычныя** сінонімы даюць розную ацэнкавую характарыстыку абазначанага аб’екта: *незвычайны – экзатычны* (кніжн.), *насып – бруствер* (спец.), *бавік – добрык* (дыял.), ням. *Gesicht – Antlitz* (паэт.), франц.

visage – musée (фамільярнае). **Семантычна-стылістычныя** сінонімы спалучаюць у сабе семантычную і стылістычную функцыі: белар. *смяяцца – рагатаць – выскаляцца – хіхікаць – іржаць*; руск. *спать – почивать – дрыхнуть*; франц. *mort – trépas – décès*.

Паводле **структуры** сінонімы бываюць: а) **рознакаранёвыя**: *знакаміты – слынны – славуты, мяцеліца – завея, абрус – настольніца, руск. молодой – юный, битва – сражение, жаловаться – сетовать*; англ. *slice – piece – morsel*; б) **аднакаранёвыя**, якія адрозніваюцца між сабою пэўнымі словаўтваральнымі афіксамі: белар. *водгалас – адгалоссе – розгалас – адгалосак*; руск. *заглавие – заголовок, болезнь – заболевание, основа – основание*; ням. *Arbeitsmann – Arbeiter, fehlerlos – fehlerfrei*.

Сінонімамі могуць быць таксама **слова і словазлучэнне, фразеалагізм**: *памерці – пайсці на той свет, блізка – падаць рукой*; руск. *победить – взять верх, плохо – спустя рукава, ударить – нанести удар*.

Шматзначныя словы могуць утвараць некалькі сінанімічных шэрагаў – у адпаведнасці з колькасцю яго семантычных варыянтаў. Напрыклад, слова «свежы» мае наступныя шэрагі: 1) *свежы – халаднаваты* (ранак), 2) *свежая – новая* (газета), 3) *свежая – чыстая* (бялізна), 4) *свежая – арыгінальная* (думка), 5) *свежая – жывая* (рыба), 6) *свежая – незарубцаваная* (рана); руск. 1) *высокий – рослый* (пра чалавека), 2) *высокий – возвышенный – торжественный – патетический* (пра мову, стыль), 3) *высокий – тонкий – пискливый* (пра гук, голас).

Крыніцы, шляхі і спосабы ўзнікнення сінонімаў разнастайныя: 1) **выкарыстанне новых слоў** (побач з вядомымі) з мэтай абнавіць лексіку мовы паводле розных варункаў: адысці ад штучнай структуры нематываванах лексічных адзінак ці неабгрунтаваных пазычанняў, арыентацыя на адмысловыя словаўтваральныя мадэлі нацыянальнай мовы ды інш.: *пераследнік – праследавацель, спаішукальнік – суіскальнік – спаборнік, сумнеўны – сумніцельны, святар – свяшчэннік, вернік – веруючы, прадукцыйны – прадуктыўны* (афікс), *асіміляцыйнае – асіміляцыйнае* (аканне), *грэцкі – грэчаскі, дабрыня – дабрата, бальшыня – большасць, кіравальны – кіруючы* (апарат, орган кіравання), *вайсковец – ваеннаслужачы, службовец – слу-*

жачы, размоўца – гаворачы; суразмоўца – субяседнік, профільны – прафілюючы (экзамен), канверсаваная – канверсуючая (валюта); 2) ужыванне з стылёвай накіраванасцю свайго і пазычанага слоў: *канчатак* – *флексія*, *пасольства* – *амбасада* (польск.), *сціплы* – *скромны* (руск.), *акружэнне* – *атачэнне* (укр.); 3) выкарыстанне агульнаўжывальных (літаратурных) і дыялектных лексічных адзінак: *баравік* – *грыб* – *добрык* – *праўдзівік* – *праўдзівец*, *пажсаницца* – *пабрацца*, *даўжыня* – *дэўжар*.

Спалучэнне сінонімаў мовы называецца **сінанімікай**, а тып сінанімічных адносінаў моўных адзінак, які рэалізуецца ў поўным ці частковым супадзенні іх значэнняў, – **сінаніміяй** (грэц. *sinonimia* – ‘аднайменнасць’). Працэс набліжэння семантыкі словаў называецца **сінанімізацыяй**.

Разгалінаваная сінаніміка сведчыць пра багацце і высокую ступень развіцця мовы, здатнасць яе перадаваць самыя тонкія адценні (нюансы) думкі. .

Сінанімічнымі могуць быць не толькі словы, але і марфемы, і словазлучэнні (сінтаксічныя канструкцыі): *рыначны* і *рынкавы*, *ісці дарогаю* і *ісці па дарозе*..

§ 34. Антанімія. Антонімы і іх тыпы

Антанімія – семантычная супрацьпастаўленасць, супрацьлегласць лексічных адзінак мовы, наяўнасць у мове **антонімаў** (грэц. *anti* – ‘супраць’ і *опута* – ‘імя’, даслоўна ‘супрацьлеглае імя’). Антанімія – адна з моўных універсаліяў, уласцівых усім мовам.

Антонімы – гэта словы адной часціны мовы, якія маюць супрацьлеглае значэнне: *дзень* – *ноч*, *белы* – *чорны*, *высокі* – *нізкі*. Антонімы аб’ядноўваюцца ў **антанімічныя пары**, у якіх словы называюць суадносныя паняцці. Антанімічныя пары найчасцей складаюць словы з семантыкай якасці, уласцівасці (прыметнікі і суадносныя з імі назоўнікі і прыслоўі): *добры* – *кепскі*, *цёмны* – *светлы*, *халодны* – *гарачы*, *гарачыня* – *халад*, *цёмна* – *светла*, *далёка* – *блізка*, *ранак* – *вечар*.

Словы з прадметным значэннем не ўтвараюць антанімічных параў (*стол*, *дом*, *сцяна*, *вока*, *рука*). Антонімы бываюць,

як і сінонімы, рознакаранёвыя (*вайна – мір*) і аднакаранёвыя (*праўда – няпраўда*), падзяляюцца на поўныя і частковыя. **Поўныя** антонімы – гэта словы, якія абазначаюць палярную лімітавую семантычную супрацьлегласць; звычайна поўнымі антонімамі выступаюць рознакаранёвыя словы: *жывы – мёртвы, чорны – белы, высокі – нізкі*.

Няпоўныя антонімы не маюць такой уласцівасці, яны як бы займаюць сярэдняе месца ў антанімічнай парадыгме – паміж крайнімі яе элементамі, напрыклад *лёгкі – нецяжкі – цяжкі, свой – нясвой – чужы; кепскі – някепскі – добры, малады – немалады – стары*. Няпоўныя антонімы звычайна – аднакаранёвыя. Аднак і аднакаранёвыя дзеясловы і прыметнікі, якія абазначаюць супрацьлеглую накіраванасць дзеянняў, прыметаў і ўласцівасцяў, заснаваных на лагічна супрацьлеглых паняццях, належаць да поўных антонімаў: *увайсці – выйсці, прыехаць – ад’ехаць, маральны – амаральны, народны – антынародны*.

У адным слове могуць развіцца супрацьлеглыя значэнні, іх семантычныя варыянты: белар. *напэўна* – 1) ‘беспамылкова, без рызыкі’; 2) ‘мабыць, хутчэй за ўсё’; руск. *наверно* – 1) ‘может быть’ і 2) ‘несомненно, точно’.

Гэтая з’ява атрымала назву **энантыясемія** (грэц. *enantios* – ‘супрацьлеглы’ і *sema* – ‘знак’).

Як і сінонімы, антонімы бываюць **моўныя** (слоўнікавыя) і **маўленчыя** (кантэкставыя). Антонімы **кантэкставыя** слоўнікамі не фіксуюцца, яны сустракаюцца ў творах асобных аўтараў. Напрыклад, у М.Танка: «*І радасць – ніякая радасць, а горыч, І песня – ніякая песня, а скарга. І трава – ніякага трава, а камень, І брага – ніякая брага, а слёзы, і сонца – ніякае сонца, а крыга*, — *Калі ты на свеце ўсім гэтым Не маеш з кім падзяліцца*»; у А.Пушкіна: «... *волна і камень, стихи і проза, лед і пламень не столь различны меж собой*» (пра Анегіна і Ленскага).

Адзінкай антанімічных супрацьпастаўленняў выступае семантычны варыянт слова, таму тое самае шматзначнае слова можа ўваходзіць у розныя шэрагі антонімаў, як і сінонімаў таксама. Напрыклад, слова «свежы» ўтварае наступную антанімію сінанімічных гуртоў і сінанімію антанімічных супрацьпастаўленняў:

Слова	Сінонім	Антонім
свежы хлеб	цёплы	чэрствы
свежы гурок	толькі з градкі (несалёны)	салёны, маласольны
свежы вецер	халаднаваты	цёплы, душны
свежая думка	новая, арыгінальная	шаблонная

Антанімічныя пары ўласцівыя многім мовам: польск. *dobrze* — *zle*, *duzo* — *mało*, англ. *work* ‘праца’ — *rest* ‘адпачынак’, *old* ‘стары’ — *young* ‘малады’, ням.: *reich* ‘багаты’ — *arm* ‘бедны’, франц. *blanc* ‘белы’ — *noir* ‘чорны’.

Некаторыя даследчыкі лічаць антонімамі толькі словы з якаснай семантыкай і толькі рознакаранёвыя словы з супрацьлеглым значэннем. Аднак пры такім вузкім разуменні антонімаў не ўлічваюцца ў поўнай меры магчымасці выяўлення супрацьлегласці ў мове. Значэнне супрацьлегласці перадаецца ў мове з дапамогаю афіксаў: *падводны* — *надводны*, *памылковы* — *беспамылковы*, *прыяцель* — *непрыяцель*, *ветрык* — *вятрыска*.

§ 35. Матываванасць слова. Этымалогія

Падчас узнікнення амаль кожнае слова як назва рэаліі мае матываванасць, унутраную форму — той вобраз, які лёг у аснову назвы. Так, унутранай формай назвы раствору для пісьма — *чарніла* — стаў яго колер (чорны), а назвы сподняга нацельнага адзення *бялізны* — белы колер; і грыба *рыжык* таксама колер (рыжы).

Як узнікае назва прадмета, рэаліі, чаму яны названыя так, а не іначай — гэтыя пытанні вывучае, як ужо зазначалася раней, адмысловы раздзел лексікалогіі — *анамасіялогія*. Назва прадмету даецца на падставе выразнай адзнакі гэтага прадмета, той прыметы, якая кідаецца ў вочы чалавеку. Вобраз гэтай адзнакі кладзецца ў аснову назвы прадмета, як таго ж *чарніла*, той жа *бялізны* ці таго ж *рыжыка*. Першыя вясновыя лясныя кветкі людзі назвалі «падснежнікамі». У аснове гэтай назвы — вобраз, калі з-пад снегу відаць раннія кветкі — *падснежнікі*.

Прадмет, названы словам, мае не адну адзнаку, а некалькі выразных прыметаў, таму ў розных народаў той самы прадмет атрымлівае розныя назвы (паводле розных адзнакаў). Напрыклад, насякомае, якое скача і стракоча крыламі, беларусы

назвалі *конікам* (падабенства да каня), а расійцы – *кузнечиком* (паводле падабенства яго стракатання да стуку «кузнеца»). Найвышэйшай якасці грыб у беларусаў называецца *баравік*: унутраная форма, матывацыя – «расце ў бары», а ў расійцаў *белый гриб* – паводле колеру кораня (ножкі) грыба. Нават у адной мове ў розных яе дыялектах той самы прадмет можа мець розную назву, што адлюстроўвае розныя прыметы гэтага прадмета. Напрыклад «расліна сямейства складанакветкавых з малочным сокам, жоўтымі кветкамі і пушыстым насеннем, якое разносіцца» (Тлумачальны слоўнік беларускай мовы) у розных беларускіх гаворках называецца па-рознаму: *адунанчык* (на ўсходзе Беларусі, як і ў рускай мове) – *дзьмухавец* – *малачай*. У першых двух выпадках назвы матывуюцца дзеясловам *дзьмухаць* (руск. *одувать*), бо паспелае насенне вецер здзьмухае з кветкі; назва «малачай» матывуецца белым – малочнага колеру – сокам гэтай расліны.

Калі слова замацавалася ў мове, стала пашыраным у выкарыстанні, матываванасць яго семантыкі становіцца лішняй, нават непатрэбнай, таму яна забываецца. Так, усе невытворныя (каранёвыя) шырокаўжывальныя словы не паддаюцца сёння матываванню. Напрыклад, *стол, дом, вока, рука, нага, неба, зямля, поле* і г.д. Аднак пры вывучэнні гісторыі слова забытая ўнутраная форма слова можа быць выяўленая. Такая выяўленая ўнутраная форма называецца *этымонам* (грэц. *etymon* – ‘сапраўднасць’), а галіна мовазнаўства, якая займаецца праблемамі этымонаў, – *этымалогія* (грэц. *etymologia*, ад *etymon* – ‘сапраўднасць’ і *logos* – ‘слова, вучэнне’). Задача этымалогіі – знайсці і растлумачыць старажытныя, першасныя значэнні і формы слова. Для гэтага выкарыстоўваюцца звесткі пра гукавыя законы, якія дзейнічалі ў гістарычным мінулым, роднасныя мовы, гісторыю народа і яго мовы, законы семантычных пераходаў. Тэрмін «этымалогія» мае, апроч таго, яшчэ і наступныя значэнні: 1) ‘меркаванне (гіпотэза) пра паходжанне слова і яго першасную матывацыю’; 2) ‘само паходжанне слова, яго матываванасць’. Параўн. у сказах: 1) *Якія этымалогіі мае слова «стол»?* 2) *Этымалогію слова яшчэ не высветлілі.*

Этымалагі высветлілі, што слова «студэнт» мае першаснае значэнне ‘той, хто стараецца, старанны’ (лац. *studens*, Р.скл.

studentis – ‘старанны’, якое ад studio – ‘стараюся, ахвотна займаюся, вывучаю’).

Матываванасць захоўваюць (не страчваюць) вытворныя словы, значэнне якіх матывуецца ўтваральным словам. Напрыклад, першы працоўны дзень пасля нядзелі – *панядзелак*, г.зн. ‘той, які ідзе (наступае) пасля (*на*) нядзелі (*на-нядзел-ак*)’. Дый амаль усе назвы дзён тыдня матываваныя. Параўн. руск. *вторник* — ‘второй день’, *четверг* — ‘четвертый’, *пятница* — ‘пятый’, *среда* — ‘средний’. Толькі *субота* не мае жывой матывацыі. У беларускай мове ўсе назвы месяцаў – матываваныя прыроднымі і працоўнымі адзнакамі, прыметамі: *студзень* – «студзёны», *люты* – «злы, люты», *сакавік* – «сёкавы месяц» (цячэ бярозавы, клёнавы сок), *красавік* – «красуюць (цвітуць) кветкі», *травень* – «траўны месяц», *чэрвень* «закладаецца ў вуллях чарва ‘лічынкі пчол’», *ліпень* – «цвіце ліпа», *жнівень* – «жніўны час» (ідзе жніво), *верасень* – «цвіце верас», *кастрычнік* – «месяц кастрыцы (адыходаў пры апрацоўцы лёну)», *лістапад* — «месяц ападання лісця», *снежань* – «месяц снежны» (снег, пачатак зімы). У рускай мове замацаваліся пазычаныя назвы месяцаў, якія не маюць жывой матывацыі.

Захоўваюць матываванасць пераносныя значэнні словаў (яны матывуюцца першаснымі): *залатая восень*, *залаты чалавек*; складаныя словы: *землятрус*, *вадаспад*, *крыгаход*.

Матываванасць слова – сведчанне адметнасці, адмысловасці мовы. Так, у беларускай мове майстра шыць адзенне называюць *кравец* – ад *кроіць*, як і ў іншых заходнееўрапейскіх мовах: ням. *Schneider* (ад *schneiden* ‘кроіць, рэзаць’), фр. *tailleur* (ад *tailler* – ‘кроіць, рэзаць’), польск. *krawiec*, чэшск. *krejčí*, славацк. *krajčír*, укр. *краве́ць*, а ў рускай мове *портной* (ад *порт* ‘палатно’).

Словы страчваюць унутраную форму (матываванасць) у наступных варунках: 1) Калі страчваецца першасная адзнака той ці іншай рэаліі. Так, слова «горад» раней матывавалася дзеясловам *гарадзіць* (горад меў агароджу, быў абгароджаным). Напрыклад, горад *Гродна* меў ранейшыя назвы *Го́радня*, *Га-ро́дня* і *Го́радзень*, яго найстаражытнейшы цэнтр *Стары Замак* быў абгароджаны мурам. Сучасныя гарады ўжо не маюць такой адзнакі – (‘абгародкі’), таму і матываванасць назвы «го-

рад» страцілася. 2) Калі адыходзіць у нябыт, знікае з мовы былое ўтваральнае слова. Напрыклад, сучасная беларуская мова не мае слова «ізва», а таму слова «прызва» – нематываванае. Параўн. дэфініцыю гэтага слова ў тлумачальных слоўніках: «*Прызва*, ж. Земляны невысокі насып уздоўж знадворных сценаў хаты». А вось яго рускі эквівалент *завалинка* мае ўнутраную форму: яно матывуецца словам *завалить* (зямлёю ніжнюю частку зруба звонку). 3) Калі змяняецца фанетычнае аблічча вытворнага слова, параўнальна з утваральным, у выніку чаго словы гэтай пары не ўсведамляюцца як роднасныя. Напрыклад, белар. *зрэб’е* – ‘грубая кастрыцавая кудзеля, што аддзяляецца пры трапанні лёну, пнянкі, а таксама палатно з такой кудзелі і адзенне з такога палатна’ (ТСБМ) паходзіць ад *згрэбці* (*зграбаць*), адсюль першасным было *згрэб’е*, а потым гукавы комплекс [згр], спрасціўся (выпаў гук [г]) і стала *зрэб’е*. Або ў рускай мове *область* з былога *объвласть* → *обвласть* → *область*, дзе фанетычная форма *область* ужо не звязваецца з словам «власть»: бо ў слове «область» няма гук [в].

У выніку страты ўнутранай формы (матываванаасці) былыя роднасныя словы становяцца далёкімі (паводле гучання і значэння); страчваюцца семантычныя сувязі былой супольнасці іх семантыкі. Гэты працэс называецца ***дээтымалагізацыяй***, г.зн. разрывам этымалагічных стасункаў. Страчаныя стасункі роднасных слоў, іх першасныя форма і значэнне ўстанаўляюцца этымалогіяй.

Ад этымалогіі навуковай трэба адрозніваць г.зн. ***народную этымалогію*** – пераасэнсаванне ў народнай мове словаўтваральнай і сэнсавай структуры іншамовных слоў (незразумелых, нязвычных, рэдкаўжывальных) шляхам набліжэння іх да звычных, зразумелых — шукаецца матываванасць незразумелага слова на падставе гукавога падабенства яго з вядомым словам. Напрыклад, іншамовнае слова *бульвар* пераасэнсоўваецца як *гульвар* (утварэнне ад *гуляць*), *саліст* – як утварэнне ад *саліць* і мае значэнне ‘спецыяліст у галіне пасолу агародніны’, *тратуар* ператвараецца ў *плітуар* (выкладзены плітамі з каменя).

Часам несапраўдная форма слова, што ўзнікла ў выніку народнай этымалогіі, замацоўваецца ў літаратурнай мове,

выціскаючы этымалагічна правільную, як у рускай мове *свидетель* замест натуральнага *сведетель* – ад *ведати*, параўн. белар. *сведка*, укр. *свідок*, польск. *świadek*, чэшск. *svědek*, славацк. *svedok*. Або ў рускай мове *одинарный* ‘не падвойны, з адной часткі’ – вынік народнай этымалогіі пазычання *ординарный* ‘звычайны, просты’ (пры гэтым адбылося звужэнне семантыкі слова).

Пры забыцці ўнутранай формы слова ўзнікае гэтак званая **катахрэза** (грэц. *katachrēsis* – ‘злоўжыванне’) – ужыванне слова не ў адпаведнасці з яго этымалагічным значэннем (інакш – няправільнае паводле этымалагічнага значэння). Напрыклад, *чырвоная* (ззяёная, сіняя) *чарніла*, *фіялетава* *бялізна*, *пластмасавая шклянка*, руск. *чёрная краска* (*краска* – ад *красный*).

§ 36. Устойлівыя словазлучэнні і фразеалагізмы. Фразеалогія

У мове побач з словамі для называння (намінацыі) тых ці іншых прадметаў і паняццяў выкарыстоўваюцца і ўстойлівыя словазлучэнні, якія сваім значэннем адпавядаюць асобным словам, напрыклад: руск. *железная дорога*, параўн., чэшск. *•eleznice*, славацк. *železnica*, укр. *залізниця*, белар. *чыгунка*, польск. *kolej*. Або: даць *нырца* – ‘нырнуць’, бібікі *біць* – ‘гультаяваць’. Такія аналітычныя найменні як адэкваты слова называюць «аналітычнымі лексемамі». Сярод устойлівых словазлучэнняў найболей фразеалагізмаў. Навука, якая вывучае фразеалагізмы, называецца **фразеалогіяй** (грэц. *phrasis* – ‘спосаб выяўлення, зварот мовы’). Гэтым тэрмінам называюць таксама спалучэнне фразеалагізмаў ці наогул запас устойлівых зваротаў мовы.

Фразеалагізмы (фраземы) складаюцца з двух ці болей слоў, але яны не ствараюцца кожны раз падчас маўлення, як свабодныя (пераменныя) словазлучэнні, а бяруцца з памяці як гатовыя адзінкі мовы, гзн. *узнаўляюцца*, як і словы. Апроч таго, у пераменным словазлучэнні кожны кампанент (слова) захоўвае сваё значэнне, а значэнне ўсяго словазлучэння – гэта сума значэнняў асобных слоў, у фразеалагізме значэнне фраземы непадзельнае, яно не вынікае з значэнняў асобных слоў. Па-

раўн.: пераменныя словазлучэнні падаць мячык рукой (падаць нагой ці галавой) і фразеалагізм падаць рукой ‘блізка’ у сказе: Пры такой хуткасці паветраных лайнераў ад Мінска да Гродна – **рукой падаць** («Наша слова»). У фраземе нельга замяніць ніводнага кампанента, іначай яна разбурыцца. Як відаць, **фразема** – гэта ўстойлівае словазлучэнне, якое ўзнаўляецца як гатовая моўная адзінка з цэласнай будовай і значэннем.

Фразеалагізмы звычайна выступаюць у ролі аднаго члена сказа, а ў пераменным словазлучэнні кожны кампанент з’яўляецца асобным членам сказа. Да таго ж фразеалагізмы не толькі называюць пэўныя рэаліі, але звычайна і даюць ім ацэнку, выражаюць пэўныя пачуцці: гнуць спіну — ‘працаваць на кагосьці’ (з адценнем непашаны), сядзець на карку (непахвальна), дзяўбці носам — ‘драмаць’ (экспрэсіўна). Фразеалагізмы як непадзельныя адзінкі не перакладаюцца па кампанентах на іншыя мовы, а пры перакладзе тэксту падбіраюцца адпаведныя сэнсам, адэкватныя ім фразеалагізмы іншай мовы.. Параўн. белар. абое рабое і руск. два сапога пара; відаць пана па халявах – видно птицу по полёту; ні да бока ні да вока – ни к селу ни к городу.

Узнікаюць фразеалагізмы ў выніку пэўных зрухаў значэння аднаго або ўсіх кампанентаў словазлучэння ці ў выніку пераноснага выкарыстання адпаведнага словазлучэння: халодная зброя, халодная вайна, дзе першыя кампаненты – прыметнікі маюць зрушаную семантыку: ‘неагнястрэльная’ (зброя), ‘без узброенай барацьбы’ (вайна), белар. зубы з’есці (руск. собаку съест) – пераноснае выкарыстанне словазлучэння, якое набыло значэнне ‘быць надта спрактыкаваным у чым-небудзь’.

Крыніцы фразеалагізмаў: 1) жывая народная мова: *даць рады, няма рады, як скінуць вокам, сядзець на карку*; 2) прафесійнае маўленне: *мераць на свой капыл, даць (задаць) пытлю, пад адну калодку, быць на кані і пад канём, акунёў вудзіць, аршын з шапкаю, трапіць у нерат, скроіць порткі* (=руск. *прописать ижицу*); 3) мастацкая літаратура: *людзьмі звацца* (Я.Купала), *асады назад* (Я.Колас), 4) цытаты з Бібліі: *блудны сын, капаць другому яму ды інш.*

Тыпы фразеалагізмаў. Вылучаюцца розныя іх тыпы. Найбольш пашыраная семантычная (дакладней — структурна-се-

мантычная) класіфікацыя, якая ўлічвае ступень злітасці кампанентаў устойлівага словазлучэння. Але і тут бачым розныя падыходы. Адно лінгвісты вылучаюць два, іншыя – тры тыпы фразеалагізмаў, а часам і чатыры. Больш апраўданае вылучэнне двух асноўных тыпаў: 1) ідыёмы, 2) фразеалагічныя адзінствы. **Ідыёмы** (грэц. *idioma* – ‘адмысловы выраз’) – гэта цэласныя, непадзельныя фразеалагічныя звароты, значэнне якіх не вынікае з сямантыкі асобных кампанентаў; да таго ж у складзе ідыёмаў нярэдка выкарыстоўваюцца застарэлыя або і зусім зніклыя словы, нязвыклыя граматычныя формы слова: *з’ехаць з глузду, збіцца з панталыку, бібікі біць*; руск. *тянуть канитель, попасть впросак, турусы на колёсах*.

Фразеалагічныя адзінствы – устойлівыя словазлучэнні, у якіх сэнс матывуецца пераносным іх выкарыстаннем; параўн.: трымаць камень за пазухай – пераменнае словазлучэнне і адпаведнае ўстойлівае з значэннем ‘мець злосць на каго-небудзь’, *давесці да торбы, даць жаху, прыкусіць язык, сесці на карак, зубы на паліцу класці, сабак ганяць*.

Фразеалагічныя злучэнні – устойлівыя звароты, у якіх адзін кампанент мае незвычайную, зрушаную сямантыку: *халодная зброя, халодная вайна, браць удзел (удзельнічаць), іграць ролю ды інш.*

Вылучаюць таксама **фразеалагічныя выразы**, куды адносяць словазлучэнні з свабоднаўжываных слоў, але як устойлівыя выразы: *атэстат сталасці, педагагічны ўніверсітэт, акадэмія кіравання, чытальная зала, педагагічны каледж, універсітэт сучасных ведаў*.

Кожная нацыянальная мова мае сваю адметную фразеалогію, што выразна выяўляецца пры параўнанні беларускай і рускай моваў. Падаем прыклады з кнігі: З.Санько. Малы руска-беларускі слоўнік прыказак, прымавак і фразем (Мн., 1991)

Беларуская мова

Лынды (бібікі) біць

Хай будзе, што будзе, Бог бацька

Было не было

Дагары нагамі, дагары дном

Навылёт бачыць

Сырыцу выкручваць

Руская мова

баклуши бить

была не была

вверх тормашками

видеть насквозь

вить верёвки

<i>Конская ежа напала</i>	<i>волчий аппетит напал</i>
<i>У ласку ўбіцца</i>	<i>втереться в доверие</i>
<i>Акуляры настаўляць</i>	<i>втирать очки</i>
<i>Марны лямант</i>	<i>глас вопиющего в пустыне</i>
<i>Голы як бізун, голы як стой</i>	<i>гол как сокол</i>
<i>Гора чубатае</i>	<i>горе луковое</i>
<i>Абое рабое</i>	<i>два сапога пара</i>
<i>Да абуха дабіць</i>	<i>довести до ручки</i>
<i>Духоўны пажытак</i>	<i>духовная пища</i>
<i>У вырай збірацца</i>	<i>дышать на ладан</i>
<i>Жыць як пан (як кароль)</i>	<i>жить на широкую ногу</i>
<i>Свой розум мець</i>	<i>жить своим умом</i>
<i>Зубы замаўляць</i>	<i>заговаривать зубы</i>
<i>Словы не пазычае</i>	<i>за словом в карман не лезет</i>
<i>За бліzkім светам, За светам</i>	<i>за тридевять земель</i>
<i>Дзень пры дні, Дзень у дзень</i>	<i>изо дня в день</i>
<i>Вуха на вуха</i>	<i>из уст в уста</i>
<i>Няма дурных</i>	<i>ищи дурака</i>
<i>Як той казаў, Так бы мовіць</i>	<i>как говорится</i>

§ 37. Тэрміны і тэрміналогія. Тэрміназнаўства

У слоўнікавым складзе мовы, акрамя звычайных агульнаўжывальных лексічных адзінак з уласцівай ім шматзначнасцю, сінанімічнасцю, антанімічнасцю, эмацыянальнасцю, экспрэсіўнасцю, ёсць і немалая колькасць адмысловых адзінак (без гэтых адзнакаў), замацаваных за пэўнай галіной ведаў і дзейнасці. Гэта — тэрміналагічныя адзінкі, або тэрміны. **Тэрмін** (лац. *terminus* — ‘мяжа, абмежаванне’) – слова або словазлучэнне, якое абазначае паняцце спецыяльнай галіны ведаў або дзейнасці. Тэрмін уваходзіць у агульную лексічную сістэму мовы, але толькі праз пасярэдніцтва канкрэтнай тэрміналагічнай сістэмы. Спалучэнне тэрмінаў пэўнай галіны ведаў складае яе **тэрміналогію** (лац. *terminus* — ‘мяжа’ і *logos* — ‘слова, вучэнне’). Тэрміналогія пэўнай галіны ведаў сістэматызуецца і падаецца ў спецыяльных слоўніках. Напрыклад: О.С.Ахманова. Словарь лингвистических терминов. М., 1966; Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990; П.У.Сцяц-

ко, М.Ф.Гуліцкі, Л.А.Антанюк. Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў. Мн., 1990.

Тэрміны як адмысловыя адзінкі мовы вывучаюцца ў спецыяльнай лінгвістычнай дысцыпліне — *тэрміназнаўстве*. Тэрміназнаўства вывучае тэрміны як лексічныя адзінкі, якія маюць свае адметнасці: 1) *сістэмнасць*, 2) *наяўнасць дэфініцыі* (апісання зместу слова праз выяўленне яго адметных адзнакаў (лац. *definitio* — ‘азначэнне’); 3) *тэндэнцыі да монасемічнасці ў межах пэўнай тэрміналогіі*, 4) *адсутнасць экспрэсіі* (эмацыйна-ацэнкавых значэнняў); 5) *стылістычная нейтральнасць*.

Тэрміналогія як спецыяльная лексіка спецыяльных галінаў ведаў папайняецца рознымі шляхамі: 1) за кошт *тэрміналагізацыі* – пераходу агульнаўжывальных словаў у тэрміны, пры гэтым тэрмінаадзінкай выступае адзін з семантычных варыянтаў слова. Напрыклад, белар. *канчатка*, укр. *закінчэння*, руск. *окончание*, польск. *końcówka*, чэшск. і славацк. *kopcowka*. Памяншальна-ласкальныя формы назоўнікаў на падставе метафарычнага пераносу часта замацоўваюцца як тэрміны (страчваючы сваю канатацыю): *ручка, галоўка, носік, вочка, ножка, мушка, шыйка*; сталі тэрмінамі і звычайныя (неканатацыйныя) формы назоўнікаў як назвы частак цела чалавека і жывёліны: *калена, лапа, палец, шчака, хобат, клык, язык, кулак* ды інш. Нямала тэрміналагічных адзінак пазычана з іншых моваў, асабліва з класічных (старажытнагрэцкай і лацінскай): *філалогія, лінгвістыка, фанетыка, граматыка, лексіка, біялогія, семантыка*; шмат якія тэрміны створаныя з элементаў (каранёвых марфемаў) класічных моваў: *антонімы, сінонімы, амонімы* ды інш.

Апошнім часам тэрміны розных галінаў ведаў і дзейнасці пазычаюцца з англійскай мовы, асабліва з амерыканскага яе варыянту, або ствараецца паводле міжнародных тэрміналагічных мадэляў. Так, у лінгвістычнай тэрміналогіі для абазначэння адзінак мовы ў адрозненне ад маўленчых адзінак выкарыстоўваецца фармант – *ема*: *лексема, фанема, марфема, семема, графема, грамема, інтанема, сінсаксема* ды інш. У беларускай лінгвістычнай тэрміналогіі таксама няма пазычанняў, хоць выкарыстоўваюцца ў ёй і свае ўтварэнні; параўн. назвы часцінаў мовы: *назоўнік* (ад *назоў* і суфікса –*нік*), *прыметнік, лічэбнік* (ад *лічба*), *займеннік* (за ‘*замест*’ і *іменнік*,

дзеяслоў, прыслоўе, злучнік, прыназоўнік, выклічнік і г.д. Часам сваё і пазычанае слова бытуюць побач: прыстаўка і прэфікс, канчатак і флексія.

Тэрміны, як і звычайныя словы, падпарадкоўваюцца фанетычнаму і граматычнаму ладу мовы.

Тэрміны могуць пераходзіць з аднае галіны ведаў у іншую з поўным або частковым пераасэнсаваннем гатовага тэрміна; гэты пераход называецца **рэтэрміналагізацыяй**, напрыклад матэматычны тэрмін *дыферэнцыял* у лінгвістыцы. Такія аднолькавыя гучаннем тэрміны розных галінаў ведаў належаць да **міжгаліновых амонімаў**: *асіміляцыя* (лінгв.) – *асіміляцыя* (сацыялаг.), *операцыя* (мед.) – *операцыя* (вайск.).

Тэрмінамі нярэдка выступаюць не толькі асобныя словы, але і словазлучэнні (аналітычныя тэрміны): *пераноснае значэнне*, *намінацыйная адзінка*, *член сказа*, *даданы азначальны сказ* (*даданая азначальная частка*), *выказальнае слова*, *даўномінулы час*, *неазначаная форма дзеяслова*, *просты сказ*, *складаны сказ* ды інш.

§ 38. Храналагічныя пласты лексікі

Слоўнікавы склад мовы неаднародны: ён мае цэнтр (ядро) і перыферыю. Ядро складае лексіка, якая абазначае жыццёва неабходныя паняцці, базу актыўнага слоўніка ўсіх носьбітаў мовы, аснову для ўтварэння новых слоў. Яна змяняецца павольна і ўтварае **асноўны слоўнікавы фонд мовы**. Сюды належаць, да прыкладу, назоўнікі, якія называюць часткі цела чалавека: *вуха*, *галава*, *нага*, *нос*, *рука*; паняцці роднасці: *брат*, *дачка*, *маці*, *сын*, *сястра*, найважнейшыя касмічныя з’явы: *вада*, *дзень*, *зямля*, *месяц*, *неба*, *ноч*, *сонца*; прыметнікі: *белы*, *добры*, *моцны*, *новы*, *хітры*; лічэбнікі: *два*, *тры*, *чатыры*, *пяць*, *сто*; займеннікі: *гэты*, *той*, *ты*, *хто*, *што*, *я*; дзеясловы: *есці*, *казаць*, *ляжаць*, *скакаць*, *стаяць*, *хадзіць*; службовыя словы: *а*, *або*, *да*, *за*, *і*, *на*, *не*...

Перыферыя слоўніка, якая абслугоўвае сферу грамадскіх стасункаў, сферу культуры, побыту, навукі і тэхнікі, змяняецца амаль што паўсядзённа. Менавіта дзякуючы гэтым зменам мова і выступае паўнаўартасным сродкам камунікацыі, сумоўя між людзьмі, прыладай выяўлення іх думак і пачуццяў.

Павольная і раўнамерная змена слоўнікавага складу мовы дае мажлівасць захаваць пераемнасць у зносінах людзей розных пакаленняў. рыфэрыўныя ж звёны лексічнай сістэмы ўвесь час абнаўляюцца: змянам у тэхніцы, побыце, грамадскім жыцці, ідэалогіі, культуры спадарожнічаюць змены ў слоўніковым складзе мовы: з'яўляюцца новыя словы і значэнні ў старых словах, і наадварот, з адыходам у нябыт пэўных прыладаў працы, побытавых з'яваў, грамадскіх інстытутаў знікаюць з мовы іх найменні.

Храналагічна ў слоўніковым складзе мовы можна вылучыць словы рознай ступені старажытнасці, даўнасці іх узнікнення: самыя старажытныя словы, адзінкі пазнейшага ўтварэння, больш новыя словы і самыя новыя лексемы, якія з'явіліся ў мове на нашых вачах. Да прыкладу, лексіка ўсходнеславянскіх моваў мае наступныя храналагічныя пласты. Самы старажытны пласт складаюць *індаеўрапейскія* – словы, супольныя для індаеўрапейскай сям'і моваў (індзейскіх, германскіх, раманскіх ды іншых); гэта словы асноўнага лексічнага фонду: *маці, сын, брат, сястра, два, тры, пяць, новы* і іншыя, якія бытуюць і ў сучасных еўрапейскіх мовах (нямецкай, англійскай, французскай ды інш.).

Другі, храналагічна пазнейшы пласт – *праславянскія (агульнаславянскія)* словы, якімі карысталіся ўсе славянскія плямёны ў III–II ст. да н.э. – VI ст. н.э. Напрыклад: *адзін, белы, браць, бук, вада, воўк, жыць, зіма, золата, камень, лён, ліпа, мора, муха*. У агульнаславянскі пласт як словаўтваральная база ўвайшла, натуральна, і ранейшая – індаеўрапейская – лексіка.

Трэці храналагічны пласт складаюць *усходнеславянскія* словы; яны ўзніклі пазней – пасля адасаблення ўсходніх славянаў ад паўднёвых і заходніх (VI–XIII ст.): *грэбля, дзевяноста, прысяга, рубель, служба, сорака, сям'я* ды шмат іншых.

Пры фармаванні асобных моваў узніклі свае, уласныя лексемы, уласцівыя гэтым адметным мовам. Так, *уласнабеларускімі* можна лічыць словы, што пачалі ўзнікаць у XIV ст. падчас фармавання беларускай народнасці, а затым беларускай нацыі, і тыя, што ўтвараюцца ў наш час, да прыкладу *араты, будаваць, водгулле, вымова, выраб, жаданне, захапляцца, патрэба, пяшчотны, радовішча, свідравіна, частаваць, суразмоўца, падліковец, вайсковец*.

Разам з вядомымі ў мове словамі ўзнікаюць і новыя лексічныя адзінкі. Сярод іх – і самыя новыя (часам – адноўленыя), якія з’явіліся ў незалежнай Беларусі падчас яе нацыянальна-культурнага адраджэння (канец 80-х – 90-я гады): аповед, бізня-совец, бягунка (спарт.), вернік, вучэльніа, выведка, выстава, выступовец, вядоўца, гатэлены, дароўца, дэшыфровец, заробная плата, імпрэза, каментар, кампутар, легкавік, летнік, лецішча, маладзёвы, моўнік, мысляр, навучальня, напой, памежнік, прадукцыйны тып (афікс), пераслед (і пераследнік), пяхотнік, расповед, рынкавы, саманавучальнік, спартовец, спашукальнік, сумнеўны, сцэнар, тэлевізійнік, эмацыйны і шмат іншых.

Сярод найноўшых слоў ёсць і такія, што не сталі яшчэ набыткам мовы, хоць і актыўна выкарыстоўваюцца ў маўленчай практыцы. Такія лексічныя адзінкі, якія маюць адценне навізны і нязвыкласці, называюць неалагізмамі (грэц. *neos* – ‘новы’ і *logos* ‘слова’). Новыя словы вывучае галіна мовазнаўства неалогія (грэц. *neos* і *logos* – ‘вучэнне’).

Паняцце «неалагізм» – канкрэтна-гістарычнае, яно звязанае з пэўным (канкрэтным) часам узнікнення адпаведнага слова. Вызначэнне неалагізма як слова, не зафіксаванага слоўнікам, нельга лічыць апраўданым (ЛЭС, 331).

З’яўленне неалагізмаў – найважнейшая з’ява ў гістарычным змяненні слоўнікавага складу мовы: яна адлюстроўвае з’яўленне новага ў жыцці моўнага калектыву.

Неалагізмы ўзнікаюць рознымі шляхамі. Найгалоўнейшыя з іх – словаўтварэнне паводле прадукцыйных словаўтваральных мадэляў з выкарыстаннем суфіксаў або складання асноўаў: бізнесовец (як і ўліковец, выступовец), бягунка (як і спартсменка), маладзёвы (як і фірмовы, вясновы), саманавучальнік. Вельмі пашыраным у беларускай мове апошняга часу стаў нульсуфіксавы (бяссуфіксавы) спосаб аддзяяслоўнага ўтварэння назоўнікаў: аповед (ад апавядаць), выстава (выставіць), напой, пераслед, расповед...

Важным сродкам папаўнення слоўніка беларускай мовы *апошняга часу стала пазычэнне лексічных адзінак з народных гаворак* (нараджэнец, народзіны, пяхотнік, слухаўка), *а таксама з іншых моваў*: амбасада, амбасадар, атачэнне, узаеміны, вучэльніа, анкетаваць, аэробіка, брокер, дыскета, дэзада-

рант, імідж, імпічмент, кансэнсус, маркетынг, менеджмент, менталітэт, рэйтынг, спонсар, тэлефакс, экалаг, экстрасэнс...

Разам з узнікненнем новых слоў адбываецца і адваротны працэс — выпаданне з слоўнікавага складу мовы застарэлых слоў. Адны з іх адыходзяць разам з рэаліямі (лац. *realia* – ‘рэчыўная’) – прадметамі матэрыяльнай і з’явамі духоўнай культуры народа (*саха, матыка, кальчуга, князь, ураднік, кулак ‘заможны гаспадар’, рабфак, машынна-трактарная станцыя (МТС), саўгас, камуна*). Такія словы называюцца **гістарызмамі**. Іншыя ранейшыя словы выштурхоўваюцца новымі назвамі тых самых прадметаў або з’яваў па розных моўных прычынах; напрыклад, ранейшае *чалю* (параўн. *на чале*) новым *лоб, раць* – *войска, персі* – *грудзі, лятун і лётнік* – *лётчык, вакацыі* – *канікулы*; у рускай мове: *перст* – *палец, лик* – *лицо, вежды* – *веки, ланиты* – *щеки, сей* – *этом*; нямецк. *Muhme* – *Tante ‘цётка’, Barn* – *Kind ‘дзіця’*. Гэтыя застарэлыя назвы называюць **архаізмамі**.

Застарэлыя словы выкарыстоўваюцца ў мове з стылістычным прызначэннем: архаізмы – як сродак іроніі ці элементы высокага стылю; гістарызмы – у гістарычных тэкстах (падручніках, мастацкіх творах) дзеля стварэння гістарычнага фону, гістарычнай праўдзівасці.

Застарэлыя словы могуць адрознівацца ад новых слоў толькі афіксамі: белар. *шматпаверхны* – *шматпавярховы, лётнік* – *лётчык*; руск. *рыбарь* – *рыбак, пастырь* – *пастух*.

Асобна вылучаецца і такі працэс, як **змяненне значэння** лексічных адзінак мовы: можа знікнуць старое значэнне слова ці з’явіцца новае; слова можа пашырыць сваю семантыку або звужыць яе. Так, слова «жывот» у беларускай і рускай мовах раней мела значэнне ‘жыццё’ (яно захавалася ў іншых славянскіх мовах, да прыкладу ў славацкай і чэшскай *život*), слова пенсія ў 20-я гады ХХ ст. мела больш шырокае значэнне ў беларускай мове – адзін семантычны варыянт яго абазначаецца сёння словам «стыпендыя»; слова мешанін у рускай мове першасна мела значэнне ‘жыхар горада’, а пазней – ‘чалавек абмежаванага досведу’, якое захавалася і ў сучаснай мове; ням. *artig* ‘прыгожы’ – цяпер *artig* – ‘ветлівы’, англ. *board* ‘стол’ – *board* ‘дошка, борт’.

Слова «палец» перш мела значэнне ‘вялікі палец’, а пазней у польскай і ўсходнеславянскіх мовах стала абазначаць ‘усякі палец’.

Асобным працэсам у гісторыі развіцця слоўнікавага складу мовы ёсць г.зв. **пераназва** (перанайменне) – замена слоўнага абазначэння прадмета без змены адпаведнага дэнатата (вобраза прадмета). У гістарычным мінулым пераназвы былі звязаныя з такой з’явай, як **табу** (палінезійскае *tabu* – ‘цалкам вылучаны’) – забаронай называць пэўныя прадметы сваім імем, каб не выклікаць бяды. Таму замест гэтага імя сталі выкарыстоўвацца іншыя назвы – больш «мяккія» – г.зв. **эўфемізмы** (грэц. *euphemismos* ‘памякчальны, упрыгожвальны выраз’). **Эўфемізацыя** – працэс замены патаемных, забароненых, няветлівых слоў новымі, больш прыдатнымі ў пэўнай сітуацыі. З’явамі старажытнага табу тлумачаць, напрыклад, назвы змяі ў індаеўрапейскіх мовах; параўн. лац. *serpens*, старагерм. *slango* (сучасн. ням. *Schlange*), англ. *snake* з значэннем ‘тое, што паўзе’, руск. *змья* ад *зямля* (значыць ‘зямная’), белар. *смok* ‘вужака, змяя’ (ад *смактаць, смokча*). Першасным лічыцца лац. *anguis* ‘змья’ (паралельнае з *serpens*), літ. *angis* – ‘змья’. У беларускай, рускай і іншых славянскіх мовах ёсць словы вуж (уж) амаль з тым самым значэннем. Параўн. белар. нячысцік замест *чорт, д’ябал*.

Першапачаткова табу звязана было з верай у нячыстую сілу, магію: калі часта паўтараецца пэўнае імя, то гэтым самым як бы адбіраецца часцінка гэтага прадмета і ён змяншаецца, а то і зусім можа знікнуць. Пазней табу – гэта забарона, звязаная з этыкетам, патаемнасцю, тактам. Ёсць **цэнзурнае табу** (*Нская вайсковая частка*), **дыпламатычнае табу** (адна дзяржава), **медыцынскае табу** (лятальны зыход, канцар ‘рак’, тbc ‘туберкулёз’). У выніку табуізацыі ўзнікаюць новыя назвы: замест *стары, старэча* ўзнікла *даўгалетнік, у гадах, немалады*, руск. *почтенного возраста*. З ідэалагічных меркаванняў узніклі новыя назвы ранейшых паняццяў: *зарплата* на месцы былога *жалаванне, перыферыя* – *правінцыя, спадар – таварыш (пан)*.

Ёсць і свядомыя, афіцыйна ўсталяваныя паводле ідэалагічных матываў замены ўласных імёнаў – назваў гарадоў, вуліцаў, плошчаў. Напрыклад, галоўны праспект у Мінску перш меў назву «Праспект імя Сталіна», пасля «Ленінскі праспект», а цяпер «Праспект імя Францішка Скарыны». Або: «Плошча Незалежнасці» на месцы ранейшай «Плошчы Леніна» ў г. Мінску.

Абнаўленне слоўніка адбываецца і ў варунках эмацыйна-экспрэсійных, асабліва гэта выразна выяўляецца ў г.зв. маладзёвым слэнгу, як у рускай мове, дзе поруч з вядомымі словамі ўзнікаюць новыя: *наверняка – жэлезно, трудиться – вкалы-вать, безразлично – до лампочки.*

Шмат дублетных назваў узнікла ў беларускай мове з мэтай пазбыцця былога ўсесаюзнага стандарту, накіраванага на зліццё нацыяў, іх культуры і моваў падчас «пабудовы камунізму». Не маючы магчымасці і плошчы распавядаць пра гэта, адсылаю чытача да маіх кніжак: 1) «Праблемы нормы, культуры мовы» (Гродна, 1998) і 2) «Праблемы лексічнага нармавання беларускай мовы» (Гродна, 1999).

§ 9. Пазычанні з іншых моваў. Віды пазычанняў

Як ужо зазначалася, пазычанне – адзін з важных шляхоў ўзбагачэння мовы, бо народы, нацыі не жывуць ізалявана. Больш пазычанняў маюць мовы суседніх народаў, між якімі працяглы час былі бытавыя, культурныя і іншыя кантакты. У розныя перыяды розныя мовы ўзбагачаюць іншыя мовы сваімі словамі. Так, у сярэднявеччы найбольш ўзбагачаліся іншыя мовы за кошт лексікі антычных моваў – грэцкай і лацінскай, у ХУІІ – ХУІІІ стст. – французскай, у ХІХ – ХХ ст. – нямецкай і англійскай.

Пазычанні бываюць *в у с н ы я і п і с ь м о в ы я*. Пры вусным пазычанні (пры непасрэдным кантактаванні народаў) пазычаныя словы хутчэй і ў большай ступені засвойваюцца мовай–пазычальніцай. Пры пісьмовым пазычанні нярэдка форма пазычанага слова арыентуецца на графічную перадачу іншамоўнага слова, і засваенне яго праходзіць больш павольна і не так грунтоўна, захоўваецца пры гэтым «экзотыка» мовы–першакрыніцы (*бюро, кофе, метро, дэпо*). А некаторыя з іх нават замяняюцца сваімі (*азраплан –самалётам, гелікоптэр – верталётам*). Праз пісьмовае пазычанне трапляе найбольш тэрмінаў.

Пазычанне можа быць *б е с п а с я р э д н і м і а п а с р о д к а в а н ы м*. Пры беспасярэднім пазычанні іншамоўнае слова пераходзіць з аднае мовы ў іншую без удзелу трэцяй мовы –

мовы-пасярэдніцы. Напрыклад, у рускай мове *рейхстаг*, *бундестаг* непасрэдна з нямецкай, у беларускай *савет*, *саветнік* – з рускай. Апасродкаванае пазычанне – гэта «пазычанне пазычанага слова», г.зн. слова пазычаецца з аднае мовы ў іншую праз пасярэдніцтва трэцяй мовы. Тут мова-перадавальніца засвойвае іншамоўнае слова, прыстасоўвае яго да сваёй моўнай сістэмы і перадае іншай мове. Такую функцыю нярэдка выконвалі польская і беларуская мовы пры пазычанні нямецкіх, лацінскіх ды іншых слоў у рускую: ням. *Ring* → польск. *rynek* → старабел. *рынок* → руск. *рынок*. Праз польскую мову трапіла ў беларускую нямала германізмаў (ці слоў з іншых моваў), напрыклад з нямецкай — *ганак*, *цэгла*, *кашуля*.

Некаторыя словы прайшлі доўгі шлях, пераходзячы з аднае мовы ў іншую праз пасярэдніцтва розных моваў. Так, слова *салдат* у рускай мове лічыцца пазычаннем з нямецкай, а ў ёй – з французскай, у якой яно з італьянскай *soldato* – ‘найміт’. Пазычанае іншамоўнае слова пры засваенні мовай-пазычальніцай падпарадкоўваецца яе фанетычным і марфалагічным заканамернасцям, нярэдка змяняе форму роду, замацоўваецца толькі з адным значэннем, хоць у мове-першакрыніцы яно мела некалькі значэнняў. Напрыклад, слова *дэпо* ў французскай мове (*dépôt*) мае восем значэнняў, а ў рускай і беларускай мовах толькі адно – ‘дэпо’ (у франц. мове гэтае значэнне шырэйшае – ‘сховішча, склад, дэпо’). Або нямецкае *Stab* мае значэнні: ‘палка’, ‘жэзл’, ‘стойка’, ‘збіранне, збераганне’, ‘штаб’, а ў беларускай і рускай – толькі адно значэнне ‘штаб’ (‘кіраўнічы орган’). Пазычаныя словы часта страчваюць у мове-пазычальніцы сваю матываванасць (калі пазычанне – ізаляванае слова).

Пазычацца могуць як карані слоў (найчасцей назоўнікаў, а таксама дзеясловаў), так і словаўтваральныя афіксы: прыстаўкі: *а-*, *анты-*; суфіксы: *-ар*, *-альн-*, *-ізм*.

Звычайна слова пазычаецца цалкам – з яго гукавым абліччам і значэннем. Такое пазычанне называецца **натуральным**, або **ўласна пазычаннем**. Ад яго адрозніваецца другі від пазычання – «калькаванне», калі пазычаецца значэнне слова і ўзор структуры, а структурныя элементы пазычанага слова змяняюцца сваямоўным матэрыялам, г.зн. адбываецца капія-

ванне іншамоўнай адзінкі з дапамогай свайго, непазычанага матэрыялу. Адсюль і назва **калькаванне** (фр. *calquer* – ‘здымаю копію’, *calque* – ‘копія’). Дарэчы, у беларускай і рускай ды іншых мовах існуе слова «калька» і з падобным значэннем — ‘празрыстая папера’ і ‘копія на такой паперы’. Так, беларускае слова *цёмрашал* – копія руск. *мракобес*, дзе першая аснова *мрака-* заменена на *цёмр-*, а другая – *бес* на –*шал*, руск. *пред-мет-ф* з лац. *ob-ject-um*.

Іншамоўнае слова можа калькавацца толькі часткова, г.зн. адна частка яго не калькуецца, а бярэцца цалкам як натуральны іншамоўны кампанент, а другая перакладаецца. Напрыклад: паўкалькі (1) і калькі (2):

беларускае рускае

1) *тэле-бачанне* < *теле-видение* < *tele* (грэц.) ‘далёка’ і (лац.) *visio* ‘бачанне’

2) *света-погляд* < *миро-воззрение* < ням. *Weltanschauung*

Такое слова называецца **паўкалькай**. Паўкалькі пашыраліся ў мовах былых савецкіх рэспублік: да прыкладу, у руск. *колхоз* > белар. *калгас*, укр. *колгосп*.

Перакладацца могуць не толькі часткі слова, але і кампаненты ўстойлівых іншамоўных зваротаў: лац. *pro et contra* = руск. *за и против*; лац. *divide et impēra* = руск. *разделяй и властвуй*, ням. *aufs Haupt schlagen* = руск. *разбить наголову*, ням. *Klassenkampf* → *классовая борьба* → белар. *класавая барацьба*, *Mehrwert* → *прибавочная стоимость* → бел. *прыбавачная вартасць*.

Пераклад устойлівага словазлучэння называецца **фразеалагічнай калькай**, а памарфемны пераклад – **словаўтваральнай** калькай. Ёсць і семантычныя калькі, калі калькуецца (пазычаецца) семантыка іншамоўнага слова, эквівалентнага (адпаведнага) свайму слову. Так, беларускія філасофскія тэрміны «прастора» і «час» – былыя звычайныя беларускія агульнаўжывальныя словы (*прастора*, *час* – адпаведнікі рускіх *пространство* і *время*), набылі тэрміналагічнае значэнне пад уздзеяннем рускай мовы (у рускай мове – скальканыя з французскай мовы). Прыкладамі семантычных калькаў ёсць словы *левы* (руск. *левый*) з значэннем ‘рэвалюцыйны’ і *правы* (*пра-*

вой) ‘кансерватыўны, рэакцыйны, варожы’. Гэта калькі з адпаведных слоў французскай мовы.

Такім чынам, ёсць *натуральнае* (лексічнае, матэрыяльнае) пазычанне і *калькаванне*, а сярод калькаваных адзінак — *поўныя калькі, паўкалькі, словаўтваральныя* (памарфемныя) і *фразеалагічныя* калькі.

Сярод пазычаных слоў ёсць шмат г.зв. інтэрнацыяналізмаў (лац. *inter* – ‘паміж’ і *natio* – ‘народ’) – слоў ці словазлучэнняў, якія бытуюць у некалькіх (не менш як трох) мовах, што належаць да розных моўных гуртоў; яны маюць аднолькавае значэнне, аднолькавы або блізкі фанетычны склад: *рэспубліка* (польск. *republika*), *граматыка*, *акадэмія*, *дэмакратыя*, *космас*, *прафесар*, *канстытуцыя*, *робат*, *альтэрнатыва*. Найбольш інтэрнацыянальных слоў паходзіць ад каранёў антычных моваў. Вось некаторыя прыклады «будаўнічых элементаў» інтэрнацыянальнай лексікі: з грэцкай мовы: *тэле-* ‘далёка-’, *мікра-* ‘дробна-’, *макра-* ‘буйна-’, *дэма-* ‘народа-’, *бія-* ‘жыццё-’, *гідра-* ‘вода-’; *графія-* ‘апісанне, навука пра...’, *-логія* — ‘слоўе, навука пра...’; з лацінскай мовы: *інтэр-* ‘паміж’, *суб-* ‘пад’, *супер-* ‘над’, *ультра-* ‘звыш, надта’.

Крыніцай інтэрнацыянальнай лексікі выступаюць таксама *нацыянальныя* мовы: *італьянская* (*банк, крэдыт, баланс, балкон, салон, сола, саната, батальён*); *французская* (*мода, дама, мэбля, паліто, булён, рэвалюцыя, канстытуцыя, пралетар, патрыятызм, ідэолаг*); *англійская* (*мітынг, клуб, лідар, імпорт, экспарт, дэмпінг, чэк, спорт, бокс, трэнер, камфорт, сэрвіс, тост, флірт, джынсы, бар*). З іншых моваў: *робат* (чэшск.), *мазурка* (польск.), *саўна* (фінск.), *гарэм, алгебра, алкаголь* (арабск.), *чай і жэньшэнь* (кітайск.), *соя* (япон.). Звычайна словы пазычаюцца разам з рэаліямі, паняццямі (*камбайн, трактар, люстра, партфель, лазер, кібернетыка*). Аднак словы могуць пазычацца і як дублетныя найменні. У гэтым выпадку іншамоўнае слова мае спецыяльнае значэнне і служыць для дыферэнцыяцыі семантычных варыянтаў свайго шматзначнага слова; параўн. *напад* – *агрэсія*, *прыстаўка* – *прэфікс*, *канчатка* – *флексія*. Акрамя таго пазычаная аднаслоўная назва служыць для замены апісальнага наймення: *лагер для аў-*

татурыстаў – кемпінг, увоз тавараў з-за мяжы – імпорт, вываз тавараў за мяжу – экспарт.

§ 40. Пурызм і яго віды

Грамадская ацэнка пазычанняў можа быць неаднолькаваю — у розных народаў у розны час і пры розных абставінах. Свядомое абмежаванне пазычанняў, імкненне ачысціць мову ад іншаземнасці мае назву **пурызм** (лац. *purus* – ‘чысты’). Пурызм таксама можа быць розным. Вылучаюць прагрэсіўны (апраўданы), памяркоўны і крайні (рэакцыйны) пурызм.

Прагрэсіўным лічыцца пурызм народаў, якія змагаюцца за сваю палітычную і культурную самастойнасць, супраць гвалтоўнай асіміляцыі. Такі пурызм у свой час дапамог чэхам на чале з Янам Гусам у барацьбе з нямецкай асіміляцыяй, а таксама ісландскаму народу супраць брытанскай асіміляцыі.

«Пурызм перадавых рускіх людзей XIX века, якія змагаліся з французаманіяй тагачасных вярхоў рускага грамадства, быў прагрэсіўным, бо ён адстойваў правы рускай мовы, клапаціўся пра яе вольнае развіццё» (Паводле Л.І.Бараннікавай, с. 151).

Рэакцыйны пурызм – гэта барацьба супраць усякага іншаземнага слова толькі таму, што яно іншамоўнае.

Памяркоўны пурызм – змаганне супраць злоўжывання іншамоўнымі словамі, асабліва ў жанрах масавага карыстання (газетах, радыё, навукова-папулярных творах). Залішнія захапленне іншамоўнымі словамі, карыстанне імі без патрэбы перашкаджае свабоднаму развіццю роднай мовы, зневажае народ і яго мову, перашкаджае дакладнай перадачы інфармацыі (паведамлення). Выдатны рускі лінгвіст Ф.П.Філін пісаў: «Щеголяние модными терминами, нарочито заумный язык делают некоторые лингвистические работы (в том числе учебники) недоступными даже узкому кругу «посвящённых»» («Вопросы языкознания» 1981. № 6).

Французскі парламент у 1976 годзе прыняў закон «Аб падтрыманні чысціні французскай мовы». За засмечванне французскай мовы іншамоўнымі словамі (з англійскай мовы амерыканскага варыянту) у афіцыйных тэкстах накладваўся штраф ад 80 да 100 франкаў, а пры паўторных дзеяннях штраф

можа павышацца да 5 тысяч франкаў. Пазней гэты закон яшчэ раз быў пацверджаны парламентам. Народны паэт Беларусі, акадэмік М.Танк у 1977 годзе занатаваў: «Узяўся гартаць слоўнікі. Бясконца і бяздумная запазычанасць чужых слоў, як у нас, не можа не пагражаць дэградацыяй самой мове» («Полымя». 1997. № 7. С. 161). Пазней, у 1993 годзе, падчас адраджэння нашай культуры і мовы ў суверэннай краіне Максім Танк запісаў:» Зараз наша мова, якая доўгі час была і ў загоне і ў прыгоне, патрабуе грунтоўнай рэстаўрацыі і ачышчэння ад розных непатрэбных запазычанасцяў» (Полымя. – 1997. № 12. С. 69).

§ 41. Стылістычныя пласты лексікі

Стылістычнае размежаванне лексікі звязваецца з выкарыстаннем слоў у пэўных стылях мовы. Паняцце стылю у сучаснай лінгвістыцы няпростае, неаднастайнае, таму і **стылістычнае** (грэц. *stylos* – ‘завостраная палачка для пісьма, манера пісьма’) размежаванне лексікі асвятляецца па-рознаму. Так, вылучаюць у сучасных развітых нацыянальных мовах тры найбольш буйныя **стылі мовы**: 1) **нейтральны**, 2) больш «высокі» — **кніжны**, 3) больш «нізкі» — **размоўны** (або гутарковы). З другога боку, стылістычныя пласты лексікі стасуюцца з паняццем «функцыйныя стылі», якія ўлічваюць сферу грамадска-маўленчай практыкі людзей, функцыі мовы, віды дзейнасці і свядомасці людзей. Таму тут вылучаюць свае стылі: **агульналітаратурны, газетна-палітычны, вытворча-тэхнічны, афіцыйна-справовы і навуковы** функцыйныя стылі (Паводле ЛЭС, с. 494, 567). З улікам згаданага лексікон мовы найперш падзяляюць на два асноўныя пласты: а) агульнаўжывальная лексіка, або нейтральная, міжстылёвая, і б) стылістычна абмежаваная лексіка. **Агульнаўжывальная** лексіка – гэта словы асноўнага слоўнікавага фонду мовы ў іх першасным значэнні; яны выкарыстоўваюцца ва ўсіх сферах дзейнасці людзей, ва ўсіх стылях мовы, таму яе і называюць інакш **міжстылёваю** лексікай; яна не мае эмацыйна-экспрэсійнай афарбоўкі, адсюль і яе іншая назва — **нейтральная**. Менавіта на фоне нейтральнай лексікі выразна выяўляюцца стылістычна абмежаваныя

пласты лексікі. Да агульнаўжывальнай лексікі належаць словы, зразумелыя і карыстаныя ўсімі размоўцамі, не зважаючы на род іх дзейнасці, прафесію, побыт, сацыяльны стан, сітуацыю маўлення: *агарод, галава, вока, гаварыць, добры, дом, жыццё, зіма, зялёны, ісці, казаць, кахаць, любіць, малады, нага, нос, просты, рука, сеяць, сто, сухі, там, тут, ціха, цяжка, чуваць, і часце, я, яма, яны і інш.*

Стылістычна абмежаваная лексіка – гэта словы, выкарыстанне якіх абмежаванае формай маўлення (вуснай ці пісьмовай), сферай выкарыстання (прафесійнай або сацыяльнай) ці рэгіянальнай адметнасцю.

Вусна-гутарковая лексіка – гэта словы, уласцівыя пераважна маўленню, звязанаму з побытам, сямейнымі адносінамі, яна вылучаецца сваёй нязмушанасцю, неафіцыйнасцю, ацэнкавай, таму ў вусна-гутарковай лексіцы нямала словаў, якія ў пісьмова-кніжных стылях не выкарыстоўваюцца з прычыны сваіх эмацыйна-экспрэсіўных адзнакаў: *абібок, адзежына, акраса* ('аздоба, упрыгожанне'), *балоган* ('бязладдзе'), *балака* ('гаварун, жартаўнік'), *баланда* ('поліўка'), *балаўнік* ('свавольнік'), *балбатаць* ('казаць'), *балбатун, верхгляд, ганарліўка, мямля, заяц* ('безбілетнік'), *лапа* ('рука'), *хеўра* і інш.

Сярод гутарковых слоў часам вылучаюць г.зв. **прастамоўныя** (=руск. просторечные) словы, якія маюць адценне грубасці: *абалванець, ачумець, валацуга, дурніца, пуза, хаміць, швэндацца* ды пад. Гэтыя словы набліжаюцца да лаянкавых, якія стаяць на мяжы ці выходзяць за межы літаратурнай мовы.

Да гутарковай мовы адносяць таксама жаргонную, аргатычную і дыялектную лексіку.

Жаргонная (фр. jargon – 'умоўная гаворка') лексіка – гэта словы, якія выкарыстоўваюцца пераважна ў вусным маўленні пэўнай сацыяльнай групай людзей, аб'яднаных паводле ўзросту (школьнікі, студэнты), прафесіі, стану ў грамадстве (дэкласаваныя элементы). Так, сярод студэнтаў і школьнікаў бытуюць словы *хвост* ('няздадзены экзамен, залік'), *бомба* ('шпаргалка'), *пара* ('двойка, «нездавальняюча»), *траяк* ('адзнака «3»), *геаграфія* ('выкладчыца географіі'); сярод зладзеяў і бандытаў *акадэмія* – ('турма'), *вышка* ('смяротны вырак') ды інш.

Словы дэкласаваных элементаў называюць звычайна **аргатызмамі** (фр. *argot*). Аргатызмы – гэта пераважна патаемныя словы (з змененай семантыкай з мэтай утойвання адпаведнай інфармацыі) (ЛЭС, 43).

Дыялектная лексіка – словы абмежаванага выкарыстання, якія бытуюць у гаворках пэўнага рэгіёну. Напрыклад, у гаворках Гродзеншчыны ўжываюцца словы: *нігды* ‘ніколі’, *заўша* ‘заўсёды’, *злажыць* ‘апрануць’, *ганавіцы* ‘штаны’, *заўсюды* ‘заўсёды’ ды інш.

Пісьмова-кніжная лексіка – гэта словы, якія выкарыстоўваюцца пераважна ў пісьмовай мове, маюць адценні кніжнасці і якія недарэчна выкарыстоўваюць у гутарковай мове. Тут адрозніваюць лексіку **высокага** стылю — словы, якія маюць адценне ўзвышанасці: *айчына*, *вячысты*, *непахісны*, *непарушны*, *уганараваць*, *эліта* ды інш.

Афіцыйна-справовая лексіка — словы справавых папераў, афіцыйных дакументаў: *акт*, *дамова*, *дэкрэт*, *месцазнаходжанне*, *запатрабаванасць*, *пражываць* (нейтральнае – *жыць*), *жылыплошча*, *акадэмічная запазычанасць*, *адлічыць з ...*, *надаць званне*, *вынесці вырак (прысуд)*.

Навуковая лексіка – словы розных галінаў ведаў: *асіміляцыя*, *дэмас* ‘народ’, *ідыялект*, *кантамінацыя*, *марфанема*, *неалогія*, *неалагізм*, *пастулат*, *пурызм*, *слэнг*, *уяўляць з сябе*, *падроздзяляцца на*, *як правіла*, *неабходная і дастатковая ўмова* і г.д.

Газетна-публіцыстычная лексіка — словы і словазлучэнні з палітычнай накіраванасцю, грамадскай інфармацыйнасцю: *айчына*, *подзвіг*, *кансалідацыя*, *кліка*, *паставіць пытанне*, *рэнегат*, *у цэнтры ўвагі*, *эмбарга*, *эліта* ды інш.

Паэтычная лексіка — словы мастацкіх твораў, звычайна паэтычных, з канатацыяй эмацыйнасці, вобразнасці: *абраннік*, *лілея*, *ветразь*, *віхура*, *вяльможны*, *вячысты*, *гмах*, *ліра*, *срэбразвоны*, *чалю*, *ясноты*...

Словы стылістычна афарбаванай лексікі з часам могуць стаць нейтральнымі, а нейтральныя – набываць адпаведную канатацыю. Выразнай мяжы паміж групамі стылістычна афарбаванай лексікі няма, бо мова ўвесь час развіваецца і сціраюцца межы між вусна-гутарковаю і пісьмова-кніжнаю моваю.

РАЗДЗЕЛ V. ЛЕКСІКАГРАФІЯ

§ 42. Лексікаграфія як навукa

Лексікаграфія (грэц. lexicon – ‘слоўнік’ і grapho ‘пішу’) – галіна мовазнаўства, у якой вывучаецца тэорыя і практыка складання слоўнікаў: прынцыпы адбору слоў у слоўнікі розных тыпаў, вызначэнне будовы слоўнікаў, структуры іх слоўнікавых артыкулаў, сістэма паметаў, месца ілюстрацыйнага матэрыялу ды інш. Неабходнасць складання слоўнікаў абумоўлена як практычнымі, так і навуковымі задачамі: сабраць па магчымасці ўсю лексіку і апісаць значэнне кожнай лексічнай адзінкі, высветліць гісторыю слоў, іх словаўтваральную і марфемную структуру, ступень актыўнасці ў выкарыстанні, пазначыць нарматыўнасць гукавога і графічнага аблічча слова і г.д.

Тэрмін «лексікаграфія» выкарыстоўваецца і з значэннямі а) ‘усе наяўныя слоўнікі’. *Беларуская лексікаграфія напоўнілася новымі даведнікамі*; б) ‘сам працэс складання слоўнікаў’. *Займацца школьнай лексікаграфіяй*.

Слоўнік – гэта склад слоў пэўнай мовы ці яе адгалінаванняў (народных гаворак, мовы пісьменніка і г.д.), а таксама кніга з гэтымі словамі.

Усе слоўнікі найперш падзяляюцца на два асноўныя тыпы: 1) лінгвістычныя слоўнікі (лексіконы) і 2) нелінгвістычныя слоўнікі (энцыклапедычныя). У **лінгвістычных** слоўніках аб’ектам апісання выступае слова: яго значэнне, паходжанне, граматычныя адзнакі, утварэнне, правапіс і г.д. Таму іх называюць **лексіконамі**.

Нелінгвістычныя слоўнікі – гэта слоўнікі паняццяў, абазначаных словамі: у іх падаюцца звесткі пра тыя ці іншыя рэаліі і паняцці, гістарычныя падзеі, вучоных, дзеячоў культуры і г.д. Нелінгвістычныя слоўнікі – гэта пераважна **энцыклапедычныя** даведнікі (грэц. encyklopaideia – ‘кола ведаў’). Адрозненне лінгвістычных і энцыклапедычных слоўнікаў выразна выяўляецца пры параўнанні ў іх тых самых слоўнікавых артыкулаў, напрыклад: *Абклад, -а*, м. Аздаба пераплёту царкоўных кніг ці паверхні абразоў у сярэдневяковым мастацтве (Глумачальны слоўнік беларускай мовы. Том. 1 А — В — Мн., 1977. С. 51).

Абклад, аздоба пераплёту евангелля, кніг ці паверхні абразоў у сярэдневяковым мастацтве. Звычайна рабілася з золата або серабра, арнаментавалася чаканкай, філігранню, чарненнем па серабры, эмалямі, упрыгожвалася каштоўнымі камянямі. Вядомы беларускі сярэбраны абклад Лаўрышаўскага евангелля 14 ст. У 17 ст. абклад рабілі беларускія майстры, якія працавалі ў Залатой і Сярэбранай палатах Маскоўскага Крамля (гл. Аружэйная палата), — Максім Сямёнаў (Куцень), Фёдар Мікулаў і інш. (Беларуская Савецкая Энцыклапедыя. Т. 1. А — Афіна. Мн., 1969. С. 24).

Да гэтага артыкула падаецца і здымак з надпісам: «Абклад Лаўрышаўскага евангелля».

Як бачым, у энцыклапедычным даведніку пры слове «абклад» няма ні граматычнай, ні іншых лінгвістычных паметай, затое тут падаецца гісторыя і падрабязнае апісанне гэтай рэаліі, імёны людзей, якія рабілі гэтую рэч; даецца здымак абклада. Пры іншых артыкулах у энцыклапедыях змяшчаюцца схемы, малюнкi, табліцы, карты, якія дапамагаюць даць поўнае ўяўленне пра тую ці іншую рэалію.

У беларускай лексікаграфіі прыкладамі такіх даведнікаў ёсць 12-тамавая «Беларуская Савецкая Энцыклапедыя» (1969–1975) і новая, 18-тамавая «Беларуская Энцыклапедыя», якая выдаецца цяпер; у рускай і ўкраінскай лексікаграфіі — 30-тамавая «Большая Советская Энциклопедия» (М., 1970 — 1978, 3-е выд.), 17-тамавая «Українська Радянська Енциклопедія» (К., 1959 — 1965). Акрамя агульных энцыклапедычных даведнікаў, выдаюцца і галіновыя, прысвечаныя асобным галінам ведаў — медыцыне, літаратуразнаўству, этнаграфіі, прыродзе і г.д. У 1990 г. у Маскве выйшаў з друку «Лингвистический энциклопедический словарь». У 1994 годзе ў Мінску апублікавана «Беларуская мова: Энцыклапедыя». Выйшлі з друку таксама 5-тамавая «Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі» (Мн., 1984 — 1987), «Мысліцелі і асветнікі Беларусі: Энцыклапедычны даведнік» (Мн., 1995) ды інш.

Акрамя лінгвістычных і нелінгвістычных слоўнікаў, ёсць таксама прамежавыя, пераходныя тыпы слоўнікаў. Да іх належаць слоўнікі тэрмінаў розных галінаў навукі і тэхнікі. Напрыклад, мовазнаўчы даведнік: П.У.Сцяцко, М.Ф.Гуліцкі,

Л.А.Антанюк. Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў (Мн., 1990). Гэтыя слоўнікі могуць быць і дзвюхмоўнымі і шматмоўнымі. Напрыклад, шматмоўны «Словарь лингвистических терминов» В.С.Ахманавай (М., 1966).

Ёсць таксама ўніверсальныя слоўнікі, якія сумяшчаюць рысы і тлумачальных, і энцыклапедычных слоўнікаў. Напрыклад, слоўнікі Ляруса (імя выдаўца гэтых слоўнікаў) – Вялікі Лярус, Малы Лярус, англійскія слоўнікі Вебстэра» (імя першага складальніка гэтых слоўнікаў). (Паводле Ю.С.Маслава).

З улікам абсягу слоўнікі бываюць **вялікія** (акадэмічныя) і **малыя** (аднатомавыя, двух- ці трохтомавыя).

§ 43. Віды лінгвістычных слоўнікаў

Лінгвістычныя слоўнікі, якія выкарыстоўваюць матэрыялы адной ці некалькіх (найчасцей дзвюх) моваў, падзяляюцца на аднамоўныя і дзвюхмоўныя (радзей – шматмоўныя).

У **аднамоўных слоўніках** для характарыстыкі лексікі пэўнай мовы выкарыстоўваюцца словы той самай мовы, у **дзвюхмоўных** (шматмоўных) слоўніках — словы дзвюх (ці болей) моваў. У асноўным гэта **перакладныя** слоўнікі, дзе словы аднае мовы тлумачацца, апісваюцца шляхам перакладу на іншую мову (іншыя мовы). Напрыклад, «Русско-белорусский словарь» пад рэдакцыяй Я.Коласа, К.Крапівы, П.Глебкі (М., 1953), «Беларуска-рускі слоўнік» пад рэдакцыяй К.Крапівы (М., 1962) і двухтомавае яго перавыданне 1988 – 1989 гадоў, а таксама трохтомавае перавыданне «Русско-белорусского словаря» (1998 г.) ды іншыя.

Найбольш пашыраныя і разнастайныя аднамоўныя слоўнікі, якія паводле свайго лексічнага матэрыялу, спосабаў яго апісання і мэтанакіраванасці падзяляюцца на розныя віды: тлумачальныя, арфаграфічныя, арфаэпічныя, марфемныя, словаўтваральныя, гістарычныя, этымалагічныя, слоўнікі іншамовных слоў, фразеалагічныя, слоўнікі сінонімаў, слоўнікі антонімаў, слоўнікі паронімаў, слоўнікі дыялектнай лексікі, адваротныя (інверсійныя) слоўнікі ды іншыя.

Кожны слоўнік мае тры абавязковыя элементы: рээстр слоўніка, загаловае слова і слоўнікавы артыкул. **Рээстр** (лац.

registrum – ‘унесенае, запісанае’) – гэта спіс, пералік слоў, якія разглядаюцца ў слоўніку; ён бывае розны ў розных відах слоўніка, напрыклад, у арфаэпічным і арфаграфічным ці слоўніку сінонімаў і антонімаў. **Загалоўкавае слова** – гэта слова, якім пачынаецца слоўнікавы артыкул, яно ў лінгвістыцы называецца таксама **вакабула** (лац. vocabulum – ‘слова’). **Слоўнікавы артыкул** – гэта загалоўкавае слова разам з усімі звесткамі, якія падаюцца пра яго ў слоўніку. Ён займае асобны абзац ці некалькі абзацаў у слоўніках розных тыпаў. Самы кароткі слоўнікавы артыкул звычайна ў арфаграфічным і арфаэпічным слоўніках. Найбольш элементаў мае слоўнікавы артыкул у тлумачальным слоўніку (да сямі).

§ 44. Тлумачальны слоўнік і кампаненты яго слоўнікава артыкула

Тлумачальны слоўнік – гэта аднамоўны слоўнік, у якім даецца тлумачэнне значэнняў слоў (і ўстойлівых спалучэнняў) пэўнай мовы сродкамі той самай мовы, паказваюцца граматычныя, стылістычныя і іншыя адзнакі слова.

Разгледзім падрабязна гэтыя элементы, бо тлумачальны слоўнік – найлепшы дарадца студэнту і настаўніку, вучню і ўсім, хто цікавіцца словам, яго значэннем і выкарыстаннем у мове.

1) **Загалоўкавае слова**: першы і абавязковы элемент усякага віду слоўніка; Ён у слоўніку вылучаны тоўстым шрыфтам, мае націск (у двух- і шматскладовым слове) і падаецца з абзаца як пачатак слоўнікавага артыкула. Размяшчэнне загалоўкавых слоў звычайна ідзе паводле алфавіту слоў ці каранёў слова (**гнездавыя слоўнікі**). Найбольш пашыраныя ў наш час **алфавітныя** слоўнікі. У **адваротных (інверсійных)** слоўніках улічваецца алфавітны парадак не пачатку, а канца слова.

2) **Граматычная характарыстыка** слова: называецца часціна мовы, акрамя назоўніка (тут паказваецца яго род: м. – мужчынскі, ж. – жаночы, н. – ніякі) і дзеяслова (падаюцца абазначэнні трывання: зак. — закончанае і незак. — незакончанае); паказваюцца граматычныя формы слоў: канчаткі назоўніка ў родным склоне адзіночнага ліку (а часам і іншых), родавыя кан-

чаткі прыметнікаў і дзеепрыметнікаў, парадкавых лічэбнікаў, некаторых займеннікаў, канчаткі дзеясловаў у 1-й, 2-й і 3-й асобе адз.л., а часам і множнага.

3) *Стылістычная характарыстыка* слова: падаюцца (скарочана) паметы, якія паказваюць на сферу стылістычнага выкарыстання слова (нейтральныя словы паметаў не маюць): *разм.* (размоўнае) – слова выкарыстоўваецца ў гутарковай мове (напр. *балбатаць*); *кніжн.* (кніжнае) – слова ўласцівае кніжнаму стылю; *абл.* (абласное) – дыялектнае слова (якое выкарыстоўваецца ў мастацкай літаратуры); *высок.* (высокае) – слова з адценнем прыўзнятасці, урачыстасці; *спец.* (спецыяльнае) – слова пэўнай спецыяльнасці; *паэт.* (паэтычнае) – слова, уласцівае паэтычнай мове; *заст.* (застарэлае; праўда, у нашых слоўніках чамусьці падаюць рускае скарочанае абазначэнне «уст.»); *груб.* (грубае), *пагард.* (пагардлівае); *зневаж.* (зневажальнае); *ласк.* (ласкальнае); *экспр.* (экспрэсіўнае) ды іншыя.

4) *Сэнсавая характарыстыка* слова: паказваюцца ўсе значэнні слова (абазначаюцца арабскімі лічбамі – 1, 2, 3, 4 і г.д.) і яго семантычныя адценні (яны аддзеленыя знакам //) Амонімы падаюцца з рымскімі лічбамі (*Бор I, Бор II*). На першае месца выносіцца найбольш пашыранае значэнне, далей ідуць менш актыўныя ў выкарыстанні семантычныя варыянты.

5) *Ілюстрацыі* – тыповыя спалучэнні слоў або цытаты з твораў; яны выяўляюць тыповую спалучальнасць слоў, дапамагаюць больш поўна ўсвядоміць семантыку слова, яго нарматыўнасць (хто з аўтарытэтных майстроў слова карыстаецца гэтым словам).

6) *Тэрміналагічныя і фразеалагічныя спалучэнні*. Яны падаюцца асобным абзацам пасля знака ? і знака ромба (а). У канцы слоўнікавага артыкула пасля растлумачэння семантыкі рээстравага слова паказваецца значэнне гэтых спалучэнняў. Напрыклад:

Дошка...

О. Мемарыяльная дошка – дошка, якая служыць для ўвечавання памяці пра якую-небудзь асобу або падзею.

◊ *Ад дошкі да дошкі* – ад пачатку да канца, усё, нічога не прапускаючы (прачытаць і пад.).

7) *Этымалагічная даведка* – паказ, з якой мовы прыйшло слова, яго значэнне і матываванасць. Напрыклад:

Бельведэр...

[Іт. Belvedere – прыгожы від].

Бенефіс...

[Ад фр. *bénéfice* – прыбытак, карысць]

Разгледзім падрабязна спосабы тлумачэння лексічнага значэння слова, яго сэнсавую характарыстыку. Найбольш пашыраныя з іх наступныя: а) апісанне зместу паняцця (прадмета) праз выяўленне яго адметных рысаў, інакш *дэфініцыя* (лац. *definitio* – ‘азначэнне’). Напрыклад: *судак* – ‘каштоўная прамысловая рыба сямейства акунёвых’; *суддзя* – ‘службовая асоба ў органах суда, якая выносіць прысуд па судовай справе’; б) падбор сінонімаў, напрыклад: *суверэнны – незалежны, самастойны*; в) падбор антонімаў, напрыклад: *плыткі... супрацьлеглы, глыбокі*; г) словаўтваральнае тлумачэнне – паказваецца суаднесенасць вытворнага слова з тым, ад якога яно ўтварылася, напрыклад: *студэнтка* – ‘жаночая форма да *студэнт*’; *струганне* – ‘дзеянне паводле дзеяслова *стругаць*’; д) спасылка на іншае слова, якое ўжо тлумачылася, напрыклад: *флексія* – ‘тое, што і *канчатка*’.

Часта пры тлумачэнні значэння слова выкарыстоўваюцца адразу некалькі спосабаў, іх спалучэнне; гэта *камбінаванае тлумачэнне*. Напрыклад: *Суверэнны... 2. Які валодае суверэнітэтам, незалежны, самастойны.*

Рэгулярнымі пры тлумачэнні семантыкі слова выступаюць дэфініцыя, падбор сінонімаў і словаўтваральнае тлумачэнне.

Тлумачальныя слоўнікі падзяляюцца на аднатомавыя і шматтомавыя (акадэмічныя). Напрыклад аднатомавы «Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы» (Мн., 1996) і 5-томавы (шасцікнігавы) «Тлумачальны слоўнік беларускай мовы» (Мн., 1977 – 1984), 17-томавы «Словарь современного русского литературного языка» (1950 – 1965).

Ад нарматыўных тлумачальных слоўнікаў, дзе падаюцца словы літаратурнай мовы, адрозніваюцца *дыялектныя* слоўнікі (інакш *абласныя, краёвыя*), у якіх падаюцца рэгіянальныя словы, уласцівыя пэўнай гаворцы ці дыялекту. Нярэдка гэта

засведчана ў самой назве слоўніка. Напрыклад, «Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны» Івана Бялькевіча (1970), «Дыялектны слоўнік (з гаворак Зэльвеншчыны)» Паўла Сцяцко (1970), «Слоўнік рэгіянальнай лексікі Гродзеншчыны» (1999).

Акрамя тлумачальных (літаратурных і дыялектных) слоўнікаў, ёсць чыста дастасоўныя слоўнікі: **арфаграфічныя** – у іх падаюцца словы і словаформы, якія складаюць пэўную цяжкасць у правапісе; **арфаэпічныя** – словы і словаформы з магчымымі цяжкасцямі ў вымаўленні; **сінанімічныя** – сінанімічныя шэрагі слоў з іх адрозненнямі; **антанімічныя** – антанімічныя пары слоў; **фразеалагічныя** – тлумачацца значэнні фразеалагізмаў; **марфемныя** слоўнікі – паказваецца марфемная структура слоў; **словаўтваральныя** – падаюцца вытворныя словы, што ўваходзяць у словаўтваральнае гняздо, і паказваюцца ўсе словаўтваральныя ступені (крокі) пры ўтварэнні гэтых слоў. Напрыклад: А.М.Тихонов. «Словообразовательный словарь русского языка», яго ж «Школьный словообразовательный словарь русского языка».

Або паказваюцца спосабы і сродкі ўтварэння кожнага асобнага слова, што падаюцца ў алфавітнай паслядоўнасці ў словаўтваральным даведніку. Прыкладам яго ёсць кніга: А.М.Бардовіч, М.М.Круталевіч, А.А.Лукашанец. Словаўтваральны слоўнік беларускай мовы (2000).

Гістарычныя слоўнікі падаюць словы (і іх тлумачэнне) з пісьмовых помнікаў. **Этымалагічныя** слоўнікі высвятляюць паходжанне і першасную форму, матываванасць слоў. Напрыклад, «Этымалагічны слоўнік беларускай мовы», «Этимологический словарь русского языка» М.Фасмера ды інш.

Тапанімічныя слоўнікі сістэматызуюць і апісваюць уласныя геаграфічныя назвы. Прыкладам іх ёсць слоўнік назваў населеных пунктаў усіх вобласцяў Беларусі Я.Н.Рапановіча. Існуюць таксама слоўнікі паронімаў, паралексаў. Напрыклад, «Белорусско-русский паралексический словарь-справочник» (1985), слоўнікі пазычанай лексікі, напрыклад «Слоўнік іншамоўных слоў» А.М.Булыкі (1993) і яго 2-тамавае выданне (1999).

РАЗДЕЛ VI. ГРАМАТЫКА

§ 45. Граматыка як навука, асноўныя аб’екты яе вывучэння

Граматыка (грэц. *grammatike*, ад *gramma* – ‘літара, напісанне’) – галіна мовазнаўства, якая вывучае граматычны лад мовы, марфалагічныя катэгорыі і формы, сінтаксічныя катэгорыі і канструкцыі як сістэму. Тэрмінам «граматыка» абазначаюць і сам граматычны лад мовы, які разам з фанетыкай і лексікай складае цэласную моўную сістэму. Выкарыстоўваецца слова «граматыка» і з пераносным значэннем ‘кніга, якая апісвае граматычны лад мовы’. *Акадэмічная граматыка*.

Граматыка як лінгвістычная навука. Яна мае свае разнавіднасці найперш у залежнасці ад таго, *што* выступае галоўным аб’ектам граматычнага апісання, — *фармальны* бок граматычнага ладу мовы ці *функцыі* граматычных формаў і катэгорыяў. У адпаведнасці з гэтым вылучаюць два віды граматыкі – фармальную і функцыйную.

Фармальная граматыка дае апісанне граматычнага ладу мовы, якое ідзе ад формы да значэння. Паводле гэтага прынцыпу пабудаваныя ўсе сучасныя граматыкі (акадэмічныя і школьныя). У іх падаюцца фармальныя сродкі словаўтварэння, марфалогіі і сінтаксісу і апісваюцца граматычныя значэнні, змешчаныя ў гэтых формавых сродках. Напрыклад, суфікс *-нік* можа мець граматычныя значэнні: вытворцы дзеяння (*заяў-нік*), аб’екта дзеяння (*множ-нік*), зборнасці (*хвой-нік*) ды інш. Самастойнае слова (часціна мовы) у форме назоўнага склону мае значэнне граматычнага суб’екта (дзейніка), а ў форме вінавальнага склону (без прыназоўніка) – значэнне аб’екта (дапаўнення). Або словаформы асабовых дзеясловаў адзіночнага ліку з канчаткамі *-у, -аш, -а* ці *-у, -іш, -іць* маюць значэнне першай асобы (*пішу, кажу*), другой (*пішаш, косіш*) ці трэцяй (*піша, косіць*).

Функцыйная (функцыянальная) граматыка дае апісанне граматычнага ладу, якое ідзе ад значэння да формаў, што яго перадаюць. Напрыклад, значэнне зборнасці можа перадавацца рознымі суфіксамі: *-няк-* (*грыбняк*), *-і-о* (*звяр’ё*), *-ств-а* (*сялянства*), *в-а* (*дзятва*) ды інш. Функцыйную граматыку інакш называюць *актыўнай граматыкай*, у аснове яе — згрупава-

ныя граматычныя значэнні. Найперш тут вылучаюць прызначэнні (функцыі) мовы ў самым агульным іх выглядзе (функцыі намінацыйная, камунікацыйная, кваліфікацыйная), а затым вызначаюць іх сэнсавыя групы.

Як і іншыя галіны лінгвістыкі, граматыку падзяляюць на сінхранічную і дыяхранічную. **Сінхранічная** (апісальная) граматыка разглядае граматычны лад мовы на адным (звычайна сучасным) моўным зрэзе. **Дыяхранічная** (гістарычная) граматыка апісвае змены граматычнага ладу мовы ў яе гістарычным развіцці.

Традыцыйна граматыкі падзяляюць таксама на: 1) навуковыя і 2) практычныя, г.зн. апісальна-нарматыўныя (школьныя). **Навуковыя граматыкі** развіваюць пэўныя канцэпцыі (погляды) іх аўтараў. **Нарматыўныя граматыкі** маюць сваёю задачай – пэўныя рэкамендацыі наконт нарматыўнасці ці ненарматыўнасці формаў (забароны ненарматыўных формаў). Аднак такія падзел нельга лічыць апраўданым, бо і нарматыўныя (школьныя) граматыкі — навуковыя, (у аснове іх – пэўная навуковая лінгвістычная канцэпцыя).

Навуковая граматыка мае яшчэ два адгалінаванні: 1) параўнальна-гістарычная граматыка і 2) граматыка супастаўляльная. **Параўнальна-гістарычная граматыка** вывучае лад роднасных моваў у іх развіцці або на асобных мінулых ступенях гэтага развіцця. **Супастаўляльная граматыка** апісвае падабенства і адрозненні ў ладзе роднасных і няроднасных моваў у які-небудзь пэўны момант іх існавання. Пры апісанні такіх рысаў розных моваў граматыкі называюцца **кантрастыўнымі** (фр. *contraste*, ад лац. *contra* ‘супраць’).

Звычайным граматыкам (абстрактна-моўным) супрацьстаяць граматыкі **маўленчыя, камунікацыйныя**. Прадметам іх ёсць маўленне, маўленчая дзейнасць, сам маўленчы акт і яго адзінкі (гаварэнне і разуменне), тыпы маўленчых выказванняў. Шмат месца займае тут актуальны падзел самога выказвання, тэкст як адзінка апісання, аповеду, разважання.

Граматыка вызначае правілы пабудовы слоў і іх словаформаў і правілы пабудовы выказванняў і іх частак (словазлучэнняў і сказаў). Без граматыкі, граматычнага афармлення слоў нельга дакладна выказаць думку, адпаведнае паведамленне.

Таму ведаць толькі лексіку і фанетыку і не ведаць граматыкі – гэта яшчэ не значыць ведаць мову. У гэтым добра пераконваюцца пры вывучэнні няроднай мовы. Ды і ў роднай мове пры разуменні сэнсу асобных слоў, але без іх граматычнай арганізацыі ў пэўны сказ цяжка зразумець, пра што канкрэтна будзе ісці гаворка. Возьмем, да прыкладу, тры словы з слоўніка ў алфавітнай паслядоўнасці *брат, кніга, прадаць* і паспрабуем здагадацца пра сэнс выказвання з гэтымі лексічнымі адзінкамі. Сэнс тут можа быць розны, у залежнасці ад розных формаў слоў і парадку іх размяшчэння. Параўнайма:

- 1) *Прадаць кнігу брата.*
- 2) *Прадаць кнігу брату.*
- 3) *Кнігу брата – прадаць.*

Так, пры розных граматычных значэннях, розных склонавых формах (канчатках) выяўляецца розны сэнс, рознае выказванне: у першым выпадку — формай роднага склону (канчатак *-а*) перадаецца значэнне прыналежнасці (кніга належыць брату, гэта яго кніга), у другім – пры форме давальнага склону (канчатак *-у*) – значэнне адрасата (прызначаецца брату), у трэцім сказе пры змененым парадку слоў і актуальным падзеле сказа перадаецца іншая інфармацыя – загад аб продажы кнігі брата. Як бачым, граматычныя значэнні, арганізуючы выказванне (звязваючы паміж сабою словы), даюць мажлівасць адпаведна выявіць і перадаць думку.

Лексічнае і граматычнае значэнні цесна звязаныя між сабою, толькі іх адзінства складае слова. Што такое лексічнае значэнне, мы ўжо ведаем з лексікалогіі. Нагадаем: гэта – **змест** слова, уласцівы гэтаму слову ў адрозненне ад іншых (а больш дакладна: гістарычна ўсталяваная сувязь паміж гучаннем слова і адлюстраваннем прадмета ў нашай свядомасці, абазначанага пэўным словам).

А што такое граматычнае значэнне? **Граматычнае значэнне** – гэта абагульненае, адцягненае моўнае значэнне, якое ўласцівае шэрагу слоў, словаформаў і сінтаксічных канструкцый і мае ў мове сваё рэгулярнае выяўленне. Так, граматычнае значэнне слова *кніга* — значэнне роду (жаночы), значэнне ліку (адзіночны) і значэнне склону (назоўны). Гэтыя значэнні выяўляюцца і перадаюцца праз канчатак *-а*: *кніг-а*. А

лексічнае значэнне – праз аснову слова. Акрамя таго, канчатак – *а* паказвае на граматычны клас слоў (назоўнік), да якога належыць гэтае слова. Граматычныя значэнні жаночага роду, адзіночнага ліку, назоўнага склону ўласцівыя і іншым назоўнікам з канчаткам –*а*: *вада, нага, сцяна, краіна, арэна, маса, група*...

Граматычныя значэнні выяўляюцца ў супрацьпастаўленнях (апазіцыях). Так, множны лік супрацьпастаўляецца адзіночнаму ліку, і гэта знаходзіць сваё матэрыяльнае выяўленне (гукавое ў маўленні ці графічнае на пісьме) у канчатках: *кніг-а, кніг-і, піш-у – піш-ам, чытал-а – чытал-і*. Фармальны паказчык граматычнага значэння называецца граматычнай формай. **Граматычная форма** – моўны знак, у якім граматычнае значэнне знаходзіць сваё рэгулярнае (стандартнае) выяўленне.

Розныя словы з той самай формай маюць аднолькавыя граматычныя значэнні, як згаданыя *вада, нага, сцяна*... Але лексічнае значэнне ў іх рознае, бо яны маюць розныя асновы (*вад-а, наг-а, рак-а*). Супрацьпастаўляцца могуць граматычныя значэнні роду (мужчынскага, жаночага і ніякага), трывання (закончанага і незакончанага), ладу, склону і г.д. Гэтыя супрацьпастаўленыя граматычныя значэнні спалучаюцца ў граматычную катэгорыю – граматычную катэгорыю ліку, катэгорыю роду, трывання, ладу, склону і г.д. **Граматычную катэгорыю** можна вызначыць як сістэму (склад) супрацьпастаўленых аднародных граматычных значэнняў, выражаных фармальнымі паказчыкамі.

Граматычныя катэгорыі досыць разнастайныя як паводле колькасці супрацьпастаўленых кампанентаў, так і спосабаў іх фармальнага выяўлення, адметнасці значэнняў і іх адносінаў да рэчаіснасці. Асобныя значэнні ў межах граматычнай катэгорыі называюцца граэмамі (*граэма* – утварэнне з суфіксам абстрактнасці *-ем-а* ад скарачанай асновы слова *граматыка*).

Граэма – гэта кампанент граматычнай катэгорыі, відавочнае паняцце ў адносінах да значэння граматычнай катэгорыі як родавага паняцця. Такімі выступаюць граэмы адзіночнага і множнага ліку, граэма закончанага і незакончанага трывання і г.д.

Паводле колькасці кампанентаў ёсць катэгорыі **двухкампанентавыя**, як катэгорыя ліку ў сучаснай беларускай, рускай і іншых мовах (адзіночны – множны), **трохкампанентавыя**, як катэгорыя роду ў згаданых мовах (мужчынскі – жаночы –

ніякі), *шматкампанентавыя*, як катэгорыя склону ў беларускай, рускай, польскай і іншых мовах.

З улікам адметнасці значэнняў граматычныя катэгорыі падзяляюць на аб'ектыўныя і фармальныя. *Аб'ектыўныя* катэгорыі адлюстроўваюць факты аб'ектыўнай рэчаіснасці, напрыклад катэгорыя ліку (адзін прадмет – некалькі іх). *Фармальныя* катэгорыі не адлюстроўваюць адрозненняў у аб'ектыўнай рэчаіснасці, напрыклад граматычны род у неадусаўлёных назоўніках (*печ, стол, дом*)

Ад граматычных катэгорыяў трэба адрозніваць *граматычныя разрады* слоў. Гэтыя разрады бываюць семантычна-граматычныя і фармальныя. *Семантычна-граматычным*і разрады – гэта часціны мовы, якія адрозніваюцца сваімі семантычнымі адметнасцямі пры граматычным функцыянаванні адпаведных слоў. Часціны мовы маюць свае больш дробныя разрады: назоўнік – разрады адушаўлёных і неадусаўлёных, канкрэтных і абстрактных, прыметнікі – разрады ясных і адносных і пад.

Граматычныя значэнні і сродкі іх выяўлення (граматычныя формы), граматычныя катэгорыі вывучаюцца ў граматыцы.

Традыцыйна граматычную навуку падзяляюць на два раздзелы – марфалогію і сінтаксіс.

Марфалогія (грэц. *morphē* – ‘форма’ і *lógos* – ‘слова’) – раздзел граматыкі, які вывучае сістэму формаў слова, інакш гэта навука пра формаслоўе. *Сінтаксіс* (грэц. *syntaxis* – ‘складанне, спалучэнне, парадак’) – раздзел граматыкі, які вывучае словазлучэнні і сказы, іх структуру і ўласцівыя ім граматычныя значэнні і катэгорыі.

Паміж гэтымі двума раздзеламі граматыкі існуе шчыльная сувязь, бо канкрэтныя граматычныя значэнні і формы слова выяўляюцца толькі ў межах словазлучэння і сказа.

§46. Граматычная будова слова

Слова як асноўную адзінку мовы вывучаюць розныя галіны мовазнаўства. У лексікалогіі аб'ект апісання — лексічнае слова, інакш *лексема*, у граматыцы – граматычнае слова, або *словаформа* (форма слова). У адну лексему спалучаюцца ўсе

форми слова; *стол, стала, сталу, сталом, стале, стали, сталоў і г.д.* і ўсе семантычныя варыянты слова — *пісьмовы стол, абедны стол, дыетычны стол, нашпартны стол*. Такім чынам, лексема — гэта спалучэнне фармальных і семантычных варыянтаў слова (гл. *стол*).

Словаформа — гэта граматычнае відазмяненне таго самага слова, яго граматычны варыянт, інакш адна з граматычных формаў лексемы. Словаформы маюць рознае граматычнае значэнне, але тое самае лексічнае значэнне. Напрыклад, у выслоўі *Крумкач крумкачу вока не выдзеўбе* дзве словаформы таго самага слова «крумкач» ('груган'): форма назоўнага склону — *крумкач*, якая мае значэнне суб'екта дзеяння (у сказе — дзейнік), і форма давальнага склону — *крумкачу* — значэнне адрасата (у сказе — дапаўненне).

Кожнае слова мае сваю словаформу — адну або некалькі. Паводле колькасці словаформаў словы падзяляюцца на: 1) аднаформавыя і 2) шматформавыя. **Аднаформавыя** — словы толькі з адной формай, г.зн. нязменныя: *тут, учора, цяпер, часта*. **Шматформавыя** — зменныя словы, якія маюць некалькі словаформаў: *дом, школа, універсітэт*. Сістэму словаформаў, якія складаюць лексему, называюць **парадыгмай** (грэц. *paradeigma* — 'прыклад, узор'). Так, парадыгму слова *стол* складаюць 12 словаформаў (6 у адз.л. і 6 у мн.л.). Парадыгмай называюць і саму схему словазмянення або спалучэнне канчаткаў слова. Так, у падручніках па граматыцы нярэдка падаецца парадыгма склонавых канчаткаў замест пераліку ўсіх словаформаў слова.

Шматформавыя словы падзяляюцца на дзве часткі: 1) аснову, 2) фарматыў. **Аснова** слова — гэта сталая, нязменная частка словаформаў: *сцян-а, сцян-ы, сцян-е, сцен-ы, сцен-аў* і г.д. Пераменная частка словаформаў называецца **фарматывам**, г.зн. паказчыкам формы слова, як у нашым прыкладзе кожны з канчаткаў слова «сцяна»: *сцян-а, сцян-ы* і г.д. Спалучэнне фарматываў складае парадыгму зменнага слова — парадыгму скланення (напрыклад, слова *конь*) ці парадыгму спражэння (напрыклад, слова *пісаць*).

Аснова слова можа супадаць з каранем (*сцян-а*), а можа мець, акрамя караня, адзін ці некалькі афіксаў (*на-сцен-н-ы*). Паводле складу марфемаў асновы бываюць **непадзельныя**, што

мають тільки каранёвую марфему (*рук-а*) і **падзельныя**, у складзе якой, акрамя караня, ёсць і афіксы (адзін ці болей): *пера-казва-(ць)*, *слух-аўк-(а)*.

Непадзельная і падзельная асновы нярэдка атаясамліваюцца з невытворнаю і вытворнаю асновамі, бо невытворная аснова – гэта аснова невытворнага слова, якая звычайна мае толькі адну марфему – каранёвую, а вытворная аснова, акрамя караня, мае службовую марфему – адну (прыстаўку ці суфікс) ці болей: *рук-а*, *руч-н-ы*, *на-руч-н-ы*. Аднак невытворная аснова (аснова невытворнага слова) можа мець у сваім складзе, акрамя караня, яшчэ і службовую марфему, як у словах *чытаць*, *пісаць*: *чыт-а-(ць)*, *піс-а-(ць)*. Вытворная ж аснова можа фармальна (паводле матэрыяльна выражанай формы) супадаць з каранем: *чырвон-ы* → *чырвань*, *хадз-і-(ць)* → *хад-а*. Гэтыя вытворныя словы – *чырвань*, *хада* – утвораныя нулясуфіксавым спосабам. Дакладная словаўтваральная структура іх асновы мае выгляд: *чырван-Ø-□*, *хад-Ø-а*.

Аснова слова бывае **простая** – мае адну каранёвую марфему (*зямл-я*) і **складаная** – мае дзве каранёвыя марфемы ці болей (*вадасхоўня*, *шматмоўны*, *старажытнаверхнямецкі*).

Акрамя падзельных і непадзельных, вытворных і невытворных, простых і складаных асноваў, вылучаюць таксама асновы: 1) словазмянення і 2) формаўтварэння. **Аснова словазмянення** – гэта аснова слова, куды ўваходзяць, акрамя караня, усе афіксы – словаўтваральныя і формаўтваральныя: *прачытал-і*, *наіпрыгажэйш-ы*, *занёманск-і*. **Аснова формаўтварэння** – гэта аснова слова без формаўтваральнага афікса: *прачыта-ў*, *прыгаж-эй*.

Акрамя таго, аснова бывае **утваральная**, або **словаўтваральная** (гл. раздзел «Марфеміка і словаўтварэнне»).

Фарматывы, як паказчыкі формы слова, могуць быць **часткай** слова (канчаткі, асобныя суфіксы і прэфіксы), а могуць выступаць **асобным словам** (ці іншай моўнай адзінкай). Напрыклад, у слове *цікавей* фарматывам прыслоўя вышэйшай ступені выступае суфікс *-ей*, а ў аналітычнай форме вышэйшай ступені *больш цікава* такім фарматывам выступае асобнае слова «больш». Словаформа, утвораная з дапамогаю афікса (часткі самога слова), называецца **сінтэтычнай** (грэц. *synthesis*

– ‘злучэнне, складанне’), а словаформа, якая складаецца з паўназначнага і службовага слова - **аналітычнай** (грэц. *analytikos* – ‘падзелены’). Аналітычнымі бываюць словаформы будучага часу незакончанага трывання дзеясловаў (*буду чакаць, будзем слухаць*) і словаформы ступеняў параўнання прыметнікаў і прыслоўяў (*больш здольны, найбольш (найменш) здатны, сама нізка (ляцеў), больш упэўнена (адказваў)*) ды інш.

§47. Спосабы (сродкі) перадачы граматычных значэнняў

Граматычныя значэнні абавязкова перадаюцца з дапамогаю адпаведных моўных сродкаў. Параўнаем катэгорыю пэўнасці / няпэўнасці, якая перадаецца, напрыклад, у нямецкай мове з дапамогай артыкляў *der i ein* і г.д. і адсутнічае ў беларускай і іншых славянскіх мовах, акрамя балгарскай мовы, якая мае гэты паказчык пэўнасці – постпазіцыйны член *-ът, -та, -то*: параўн. *песен* – ‘песня’ і *песента* ‘гэтая песня’, *човек* – ‘чалавек’, *човекът* ‘гэты чалавек’.

У межах граматычнай формы сродкамі перадачы граматычных значэнняў выступаюць (у розных мовах): афіксы (у іх ліку і нулявыя), унутраная флексія (або фанемныя чаргаванні), націск, рэдуплікацыя, службовыя словы, парадак слоў, інтанацыя, а таксама суплетывізм. Яны падзяляюцца на 1) **марфалагічныя** (выражаюцца ў межах слова) і 2) **немарфалагічныя** (пазаслоўныя).

Афіксы вядомыя ўсім мовам. У большыні моваў – гэта галоўны сродак перадачы розных граматычных значэнняў. Найчасцей паказчыкам граматычных значэнняў выступаюць постфіксы, асабліва флексіі, у тым ліку і нулявыя. Яны перадаюць значэнні адпаведных склонаў, роду і ліку ў назоўніках: *дом-а, дом-у, дом-ам, дом-е, дам-ы, дам-оў...* *зім-а, зім-аў, пол-е, пал-і...*), асобы і ліку ў спрагальных формах дзеяслова: *піш-у, піш-аш, піш-а, піш-ам, піш-аце, піш-уць*. Прычым у адных мовах флексія перадае адразу некалькі значэнняў (як у згаданых прыкладах), у іншых мовах (г.зв. аглютынацыйных, гл. раздзел «Марфалагічная класіфікацыя моваў») афікс – паказчык толькі аднаго значэння, як, напрыклад, у цюркскіх мовах: татарск. *bala* ‘дзіця’, *balalar* ‘дзеці’, *balada* ‘у дзіцяці’, *balalarda* ‘у дзяцей’.

Граматычныя значэнні могуць перадаваць суфіксы і прэфіксы, напрыклад, значэнне трывання: *скакаць* – *скок-ну-ць* – *пера-скокнуць*; *пісаць* – *с-пісаць* – *спіс-ва-ць* – *па-спісваць*. Граматычныя значэнні ступеняў параўнання таксама перадаюцца шляхам афіксацыі: *цёплы* – *цяпл-ейш-ы* – *най-цяплейшы*. Часам гэтае значэнне перадаецца з дапамогаю конфікса: *новы* → *най-ноў-ш-ы*.

Унутраная флексія (або чаргаванне фанемаў у межах кораня) шырока выкарыстоўваецца ў нямецкай і англійскай мовах для перадачы значэння ліку: ням. *Bruder* ‘брат’ – *Brüder* ‘браты’, *Gast* ‘госць’ – *Gäste* ‘госці’, англ. *man* ‘чалавек’ – *men* ‘людзі’, *foot* ‘нага’ – *feet* ‘ногі’. Гэтую флексію называюць **інфлексіяй**, а таксама – **умляўтам**. Унутраная флексія выкарыстоўваецца ў гэтых мовах і пры ўтварэнні асноўных формаў моцных дзеясловаў: ням. *rufen* ‘клікаць’ – *rief* ‘клікаў’, англ. *write* ‘пісаць’ – *wrote* – *written*. Гэты від унутранай флексіі называюць **абляўтам**. У славянскіх мовах унутраная флексія — непашыраны спосаб перадачы граматычных значэнняў; ён сустракаецца пры ўтварэнні трыванняў дзеясловаў: белар. *заб-іраць* – *забраць*, *заснуць* – *засынаць*, *засылаць* – *заслаць*; руск. *послать* – *посылаць*, *подойду* – *подойти*.

Націск таксама служыць для перадачы граматычных значэнняў, напрыклад, граматычнага значэння **трывання**: белар. *насы́паць* (зак.) – *насы́паць* (незак.), *раскі́даць* (зак.) – *раскі́даць* (незак.); руск. *рассу́пать* — *рассу́пать*; граматычнага значэння **ладу**: руск. *лю́бите* (абв. лад) – *лю́бите* (заг. лад), *но́сите* (абв. лад) – *но́сите* (заг. лад); граматычных значэнняў склону і ліку: белар. *ру́кі* (мн.л., Н.склон) – *рукі́* (адз.л., Р.склон), *стру́ны* – *струны́*; руск. *города́* – *го́рода*, *но́ги* – *ноги́*.

Рэдуплікацыя (лац. reduplicatio – ‘падваенне’) – частковае ці поўнае падваенне (паўтарэнне) кораня, асновы або цэлага слова, што служыць для абазначэння граматычнага значэння: а) множнага ліку, напрыклад, у інданезійскай мове: *orang* ‘чалавек’, *orang-orang* ‘людзі’, у японскай *kuni* ‘краіна’ – *kuni-guni* ‘краіны’; б) ступені адзнакі — працягласці, інтэнсіўнасці прыметы, дзеяння: кітайскае: *хуту* ‘дурны, неразумны’ – *хухуту* ‘вельмі дурны’, руск. *большой-большой* ‘вельмі вялікі’,

старый-старый ‘вельмі стары’; белар. *доўгі-доўгі* ‘надта доўгі’, *хадзіў-хадзіў, чакаў-чакаў*.

Службовыя словы (прыназоўнікі, паслялогі, злучнікі, часціцы, артыклі, звязкі і іншыя дапаможныя словы) – пашыраны спосаб пазаслоўнай перадачы розных граматычных значэнняў. Функцыйна службовае слова тоеснае афіксу, таму гэты сродак перадачы граматычных значэнняў досыць пашыраны ў мовах, дзе афіксацыя слаба развітая, хоць выкарыстоўваюцца яны і побач з афіксацыяй для ўдакладнення граматычнай семантыкі.

Прыназоўнікі перадаюць розныя падпарадкавальныя адносіны паміж членамі сказа, удакладняюць склонавыя значэнні назоўнікаў: *пайшоў да сябра – пайшоў за сябра – пайшоў па сябра – пайшоў з сябрам*; яны выражаюць розныя граматычныя значэнні: прычынныя (*праз, з-за, дзякуючы*), мэтавыя (*для, дзеля*), часавыя (*да, перад, пасля, па*), прасторавыя (*на, пры, за, над, у*) ды іншыя. Прыназоўнікі – неабходны сродак абазначэння граматычных значэнняў у мовах, дзе назоўнікі не маюць склонавых формаў, як у англійскай, балгарскай, французскай. Напрыклад, у балгарскай мове: *пиша с молив* ‘пісаць алоўкам’, *книга на ученика* ‘кніга вучня’.

Паслялогі (калька лац. *postpositio* — ‘пасля слова’) – службовыя словы, функцыйна адэкватныя (адпаведныя) прыназоўнікам, але стаяць пасля назоўніка. Параўн. руск. *смеха ради і ради смеха* (‘для смеху’). Паслялогі выкарыстоўваюцца многімі мовамі – цюрцкімі, фінска-вугорскімі, мангольскімі, іберыйска-каўказскімі ды інш. Асноўная функцыя паслялогаў – перадаць прасторавыя і часавыя значэнні, а таксама прычыны, мэты, выніку, спосабу дзеяння і іншыя. Напрыклад, лац. *timoris causa* «страху па прычыне», г.зн. ‘з-за страху’, турэцк. *senden baska* ‘апрача цябе’, узбекк. *мактаб учун* ‘для школы’, *мактаб оддида* ‘каля школы’.

Злучнікі перадаюць злучальныя і падпарадкавальныя адносіны, прычым апошнія звычайна ў складаным сказе, бо ў простым гэтую функцыю (ролю) выконваюць прыназоўнікі і паслялогі. Напрыклад, злучальныя злучнікі (*і, а, але, ды* і інш.) паказваюць на раўнапраўнасць ці супрацьлегласць і інш., а падпарадкавальныя – на прычынныя (*бо, таму што...*), мэ-

тавыя (для таго, каб), параўнальныя (нібы, як...) ды шмат якія іншыя адносіны.

Граматычныя значэнні перадаюцца таксама **злучнікавымі словамі** (займеннікамі і прыслоўямі), якія, не губляючы ролі члена сказа, паказваюць на пэўныя граматычныя адносіны паміж даданай і галоўнай часткамі складанага сказа: *Як не любіць той край, адкуль ты родам; Хто дбае, той мае*.

Часціцы перадаюць разнастайныя мадальныя значэнні – дачыненні размоўцы да таго, што ён выказвае, і дачыненні зместу выказанага да рэчаіснасці: сцверджанне (*так, я чытаў*), адмаўленне (*не, не чытаў*), пытанне (*ці знайшоў*), запрашэнне ці загад (*зайшоў бы, хай зойдзе*). Яны могуць мець значэнне абмежавальнасці (*толькі ён ведаў*), указальнасці (*вось тут стаялі*), прыблізнасці (*амаль што сотня*) і шэраг іншых.

Артыкль (фр. article, ад лац. articulus ‘сустаў, член’) – граматычны элемент (службовае слова або афікс), які служыць для абазначэння граматычных значэнняў пэўнасці / няпэўнасці, а ў некаторых мовах – значэння роду і ліку. Так, у нямецкай мове артыклі *die, der, das*, спалучаючыся з назоўнікамі, паказваюць на род назоўніка (адпаведна жан., муж. і ніякі) і на пэўны канкрэтны прадмет, а адпаведныя ім артыклі *eine, ein, ein* – на род і няпэўны прадмет (прадмет увогуле).

Напрыклад, ням. *das Buch* ‘кніга’ (наогул). На множны лік паказвае артыкль *die*, напрыклад: *der Arbeiter* ‘рабочы’ і *die Arbeiter* ‘рабочыя’. Праўда, на множны лік часцей паказвае змена формы слова (гл. пра унутраную флексію). Акрамя таго, артыкль можа паказваць на склон назоўніка, як у ням. *der Tisch* — *dem Tisch*.

Да артыкляў належаць і гзв. **постпазіцыйныя члены** – афіксы, якія далучаюцца да назоўніка і выконваюць ролю пэўнага артыкля, уласцівага нямецкай, французскай і іншым мовам. Гэта, напрыклад, балгарскія артыклі – *-ът* (м.р.), *-та* (ж.р.) і *-то* (н.р.): *волът* ‘вол’, *кравата* ‘карова’, *морето* ‘мора’. Значэнне няпэўнасці перадаецца тут ужываннем назоўнікаў без гэтых артыкляў-членаў (*вол, крава, море*).

Да службовых слоў належыць **дапаможны дзеяслоў быць**, які паказвае на час, асобу, лік у аналітычнай форме будучага часу (*буду чытаць, будзеш чытаць, будзе чытаць, будзем чытаць, будзеце чытаць, будуць чытаць*), а ў аналітыч-

най форме прошлага часу – на мужчынскі, жаночы і ніякі род і на множны лік (*быў прыйшоў, была прыйшла, было прыйшло, былі прыйшлі*).

Да службовых слоў належыць **дзеяслоў-звязка** як элемент аналітычнай формы іменнага выказніка. Гэтая звязка перадае значэнні часу, ладу і ліку: *Дзень дажджлівы. Дзень будзе дажджлівы. Дзень быў дажджлівы. Дні былі дажджлівыя*. У цяперашнім часе звязка апускаецца ў беларускай мове, а ў польскай выступае слова *jest* ‘ёсць’. *Co to jest?* (што гэта?). Да службовых слоў-звязак адносяць і слова гэта. *Бацькаўшчына – гэта твой родны край, край бацькоў і дзядоў* («Наша слова»).

Службовымі выступаюць словы 1) *больш, болей; мени, меней*; 2) *наибольш, наимени, самы і сама*, якія паказваюць на меру (ступень) якасці ў якасных прыметніках і прыслоўях; яны адэкватныя афіксам – 1) суфіксу *-эйш(-ейш-)* у сінтэтычных (простых) формах ступеняў параўнання: *больш (болеи) светлы і мени (меней) светлы – святлейшы*; 2) прыстаўцы *най-*: *наибольш светлы ці самы светлы – найсвятлейшы*.

Парадак слоў (пэўнае размяшчэнне слоў у сказе або ў сінтаксічнай групе) у шэрагу моваў выступае важным сродкам перадачы граматычных значэнняў. Гэта ўласцівая найперш мовам, дзе паўназначныя словы (яны выступаюць членамі сказа) самі па сабе не змяняюцца (не скланяюцца, не спрагаюцца) і граматычныя формы слоў нявяяўленыя. У гэтых мовах (англійскай, французскай, кітайскай і інш.) словапарадак у сказе мае вельмі важнае граматычнае значэнне. Тут кожны член сказа мае сваю фіксаваную пазіцыю. Так, у англійскай мове на першым месцы стаіць дзейнік, на другім – выказнік, на трэцім – дапаўненне, на чацвёртым – акалічнасць. Значыць, месца слова ў сказе, яго пазіцыя вызначае сінтаксічную функцыю гэтага слова. Напрыклад, англ. *The father loves the son* («Бацька любіць сына») і *The son loves the father* («Сын любіць бацьку»). У іншых мовах, дзе на сэнс і сінтаксічную функцыю слова ў сказе паказваюць формы слоў, такога фіксаванага парадку слоў звычайна няма. Напрыклад, у нямецкай мове *Der Vater liebt den Sohn* («Бацька любіць сына») суб’ект (дзейнік) і аб’ект (дапаўненне) адрозніваюцца склонавымі формамі артыкляў. У беларускай, рускай і іншых мовах парадак слоў мае вырашальнае

значэнне толькі пры вызначэнні дзейніка і дапаўнення, калі супадаюць формы назоўнікаў назоўнага і вінавальнага склонаў (граматычная аманімія), як у сказах: *Зелле глушыць лён* і руск. *Мать любит дочь*. Як і патрабуюцца звычайным (аб'ектыўным) (руск. прямым) парадкам слоў, слова, якое стаіць перад выказнікам, лічыцца дзейнікам, а пасля яго – выказнікам. Гэтага парадку трымаюцца і ў фармулёўцы філасофскіх законаў (руск. «*Бытие определяет сознание*»).

Парадак слоў дазваляе адрозніваць тыпы сказаў, калі яны маюць аманімічныя словазлучэнні: сказ з назоўніка і прыметніка пасля яго ў функцыі выказніка – «двухсастаўны» (двухскладны): *Дорога гладкая, слізкая, бліскучая* (М.Лужанін), а сказ з прыметнікам перад назоўнікам – «аднасастаўны» (аднаскладны): *Калючыя зоры. Паўночны спакой* (А.Вялюгін). Такім чынам, сінтаксічная роля прыметніка дыктуецца тут яго пазіцыяй у дачыненні да паяснёнага слова - назоўніка: у **постпазіцый** (лац. post – ‘пасля’ і positio ‘становішча’) – выказнік, у **прэпазіцый** (лац. prae ‘уперадзе’ і positio ‘становішча’) – азначэнне. Але акрамя пазіцыі прыметнікаў, сказы тут маюць і адметную інтанацыю.

Парадак слоў цесна звязаны з тыпамі сказаў паводле мэты выказвання. Так, парадкам слоў адрозніваюцца апавядальныя і пыталыя сказы ў нямецкай, англійскай і іншых мовах: *Der Student geht in den Lesesaal* (‘Студэнт ідзе ў чытальную залу’) і *Geht der Student in den Lesesaal?*

Сінтаксічная пазіцыя слова можа вызначаць і адрозніваць часціны мовы, як у англійскай, кітайскай і іншых мовах. Напрыклад: англ. 1) *The round home* ‘круглы дом’ і 2) *The home round* ‘дамашняе кола’. У першым выпадку *round* – прыметнік, а *home* – назоўнік, у другім – *home* – прыметнік.

Парадак слоў у сказе можа мець сэнсавае і стылістычнае значэнне. Так, постпазіцыя лічэбніка перадае адценне прыблізнасці: *Прышло чалавек сто* (= ‘каля ста’) і *Прышло сто чалавек*. Разам з інтанацыяй словапарадак выконвае важную ролю пры актуальным (камунікацыйным) падзеле сказа (гл. далей).

Інтанацыя таксама выконвае важную граматычную функцыю – служыць для адрознення тыпаў сказаў паводле мэты выказвання (з тым самым наборам слоў): 1) *Ты быў у бацькоў*.

2) Ты быў у бацькоў? 3) Ты быў у бацькоў! Яна выконвае і іншыя важныя граматычныя функцыі (гл. раней).

Суплетывізм (лац. *suppleo* – ‘папаўняю, дапаўняю’) – спосаб перадачы граматычных значэнняў шляхам спалучэння ў адну граматычную пару формаў ад розных каранёў ці асноваў, напрыклад: *чалавек* (адзіночны лік) – *людзі* (множны лік), *браць* (незакончанае трыванне) – *узяць* (зак. трыванне). Як бачым, тут граматычныя формы таго самага слова ўтвараюцца ад розных каранёў. Або: *малы* – *меншы*, дзе розныя асновы (*мал-/мен-*).

Суплетывізм вядомы славянскім мовам, лацінскай, нямецкай, англійскай, французскай ды іншым індаеўрапейскім мовам. Найперш суплетыўныя формы ўласцівыя ступеням параўнання прыметнікаў і прыслоўяў з значэннем ‘добры’ і ‘кепскі’. Параўн. белар. *добры* – *лепшы*, *кепскі* (*дрэнны*) – *горшы*, руск. *хорошо* (*ий*) – *лучше*, *плохо* (*й*) – *хуже*, польск. *dobry* – *lepszy*, *zły* (*marny*, *kiepski*, *lichi*) – *gorszy*, чэшск. і славацк. *dobry* – *lepší*, *zlý* – *horši*, лац. *bonus* – *melior*, ням. *gut* – *besser*, англ. *good* – *better*, фр. *bon* – *meilleur*.

Суплетыўныя формы займеннікаў выкарыстоўваюцца з суб’ектным і аб’ектным значэннямі ва ўсіх індаеўрапейскіх мовах (а гэта – сведчанне іх роднасці): белар. *я* – *мяне*, руск. *я* – *меня*, англ. *I* – *me*, ням. *ich* – *mich*, фр. *je* – *moi*, лац. *ego* – *me*.

Суплетывізм асноваў і каранёў сустракаецца найчасцей пры скланенні асабовых займеннікаў; параўн.: *я* – *мяне* – *мне* – *мною*, *ты* – *цябе* – *табе*... *ён*, *яна*, *яно* – *яго* (*j-ago*) – *яе* (*j-ae*), *яны* – *іх* (*j-ix*) і г.д.

Зрэдку сустракаюцца суплетыўныя формы пры ўтварэнні словаформаў ліку і роду назоўніка: *чалавек* – *людзі*, *конь* – *кабыла*, дзеяслоўных формаў: *іду* – *ішоў*, *браць* – *узяць*.

§48. Сінтэтычны і аналітычны лад мовы

Усе спосабы перадачы граматычных значэнняў можна падзяліць на 2 разрады: 1) спосабы, пры якіх лексічнае і граматычнае значэнні перадаюцца ў межах таго самага слова, як бы зліта, разам; 2) спосабы, пры якіх граматычнае значэнне перадаецца асобна, па-за межамі слова. Першыя з іх называюцца **сінтэтычнымі** (грэц. *synthetikos*, *synthesis* – ‘злучаны, складзены’), а другія – **аналітычнымі** (грэц. *analitikos* ‘падзелены’).

Да сінтэтычных належаць афіксацыя, унутраная флексія, рэдуплікацыя, націск, суплетывізм, да аналітычных — службовыя словы, парадак слоў, інтанацыя.

У мовах выкарыстоўваюцца як сінтэтычныя, так і аналітычныя спосабы, але ў кожнай мове звычайна пераважаюць адны з іх, а іншыя выкарыстоўваюцца менш або і зусім неўласцівыя. З улікам гэтага адрозніваюць мовы сінтэтычнага і мовы аналітычнага ладу.

У мовах *сінтэтычнага ладу* слова паўнаwartаснае як лексічна, так і граматычна, яно мае свае граматычныя паказчыкі. Напрыклад: слова *зіма*, акрамя лексічнага значэння ‘пара года, халодны час’, мае і граматычныя паказчыкі: назоўнік жаночага роду, адзіночнага ліку, назоўнага склону. Граматычныя значэнні перадаюцца канчаткам гэтага слова: *зім-а*.

У мовах аналітычнага ладу слова мае толькі лексічнае значэнне, а яго граматычныя характарыстыкі залежаць ад пазіцыі ў сказе.

Так, у англійскай мове слова *cold* можа быць і назоўнікам ‘холад’ і прыметнікам ‘халодны’, што дыктуецца яго месцам у дачыненні да спалучэння з іншымі словамі. Як і разгледжаная раней *round* – ‘кола’ і *round* ‘круглы’ (Гл. раней — «Парадак слоў»). У сінтэтычных мовах граматычныя значэнні дублююцца - перадаюцца як у самім слове, так і ў залежных ад яго дапасаваных членах сказа. Напрыклад, у сказе *Кветкі раслі на гэтым участку* значэнне множнага ліку перадаецца канчаткам *-і* назоўніка *кветкі* і канчаткам *-і* дзеяслова *прошлага часу раслі*, а значэнне назоўніка меснага склону (*на участку*) тройчы: канчаткам назоўніка *-у* (*участк-у*), канчаткам *-ым* у дапасаваным прыметніку *гэтым*, а таксама прыназоўнікам *на*. Тое самае бачым і ў рускай мове: *Большие столы стоят*, дзе значэнне множнага ліку перадаецца тройчы: *стол-ы, больш-ие, сто-ят*. А вось у англійскай мове ў тым самым сказе – толькі адзін раз (*The great tables stand*) – у слове *table-s*.

Да сінтэтычных моваў належаць славянскія мовы (акрамя балгарскай), літоўская (летувіская), нямецкая, старажытныя мовы лацінская, санскрыт, старажытнагрэцкая, гоцкая, да аналітычных — балгарская і раманскія мовы (французская, італьянская, іспанская, румынская і інш.), англійская, дацкая, навагрэцкая, новаіндыйскія і інш.

ЧАСЦІНЫ МОВЫ І ІХ СІСТЭМА

§49. Часціны мовы і прынцыпы іх вылучэння

Слова – гэта адзінства лексічнага і граматычнага значэнняў. Лексічныя адметнасці слова і лексічна-семантычная класіфікацыя разглядаюцца ў лексікалогіі, граматычныя значэнні слоў, іх катэгорыі і класіфікацыя – у граматыцы. Граматычныя разрады слоў называюцца **часцінамі мовы**. Часціны мовы – адно з найважнейшых паняццяў граматыкі. Вывучае часціны мовы, іх сістэму адзін з асноўных раздзелаў граматыкі – марфалогія.

Часціны мовы ўласцівыя ўсім мовам, бо ўсе мовы свету маюць катэгорыі прадметнасці, дзеяння і якасці. Падзел слоў на часціны мовы вядзе свой пачатак з глыбокай старажытнасці. Яшчэ ў IV ст. да н.э. старажытныя індыйскія граматыкі вылучалі 4 класы слоў у санскрыце: імя, дзеяслоў, прыназоўнік, злучнікі. Александрыйская граматыка (II ст. да н.э.) у мове грэкаў вызначала 8 часцінаў мовы – пяць самастойных (імя, займеннік, дзеяслоў, прыслоўе, дзеепрыметнік) і тры службовыя (злучнік, прыназоўнік і член). Гэтая класіфікацыя блізкая да сучаснай (толькі замест аднаго класа «імя» маем тры часціны мовы: назоўнік, прыметнік, лічэбнік). У далейшым Александрыйская сістэма часцінаў мовы перайшла ў лацінскую граматыку, дзе «член» быў заменены «выклічнікам». Лацінская граматыка, як мова навукі ў сярэднявеччы, перадала класіфікацыю часцінаў мовы іншым мовам. Праўда, сярэднявечныя граматыкі зрабілі некаторыя ўдакладненні: вылучылі як асобную часціну мовы «прыметнік», а «дзеепрыметнік» аднеслі да дзеяслова.

Сучасныя назвы часцінаў мовы ў рускай граматыцы – гэта былыя даслоўныя стараславянскія пераклады з лацінскай мовы (паводле Ю.С.Маслава), параўн.: (імя) *существительное* і лац. *(nomen) substantivum* (ад *substantio* ‘сущность’), (імя) *прилагательное* і лац. *(nomen) adjectivum*, (імя) *числительное* і лац. *(nomen) numerale* (*numerus* – ‘число’), *местоимение* і лац. *pronomen* (*pro* ‘вместо’ + *nomen* ‘імя’), *глагол* і лац. *verbum*, *наречие* і *adverbium* ды інш. А пераход слоў іншых часцінаў мовы ў названыя абазначаецца тымі ж тэрмінамі лацінскага паходжання – *субстантывацыя*, *ад’ектывацыя*, *адвербіялізацыя* ды інш.

Вучэнне пра часціны мовы як граматычныя класы слоў мае працяглую традыцыю, але і сёння праблема сутнасці часцінаў мовы і прынцыпаў іх вылучэння ў розных мовах свету – адна з найбольш дыскусійных праблемаў агульнага мовазнаўства. Адно даследчыкі схільныя бачыць толькі два вялікія граматычныя класы слоў – *імя* і *дзеяслоў* (Ж.Вандрыес). Іншыя (А.А.Шахматаў) вылучаюць 14 часцінаў мовы (у школьных граматыках – 10 часцінаў мовы). Гэтая разбежнасць вынікае не толькі з розных навуковых падыходаў да класіфікацыі часцінаў мовы, але тлумачыцца і неаднастайнасцю структуры саміх моваў.

У аснову класіфікацыі слоў па часцінах мовы найчасцей кладуць тры асноўныя прынцыпы: семантычны, марфалагічны і сінтаксічны. **Семантычны** прынцып улічвае асноўную граматычную семантыку. Такой агульнай граматычнай семантыкай можа быць прадметнасць, дзеянне, прымета. З улікам семантычнага прынцыпу вылучаюцца часціны мовы: 1) **назоўнік** – клас слоў, якія маюць агульнае граматычнае значэнне **прадметнасці**: *стол, школа, навучанне, чырвань, град, бітва* і г.д. 2) **прыметнік** – клас слоў, якія абазначаюць **прымету** прадмета: *новы стол, сярэдняя школа, платнае навучанне, ранняя чырвань, буйны град, зацятая бітва*; 3) **дзеяслоў** – клас слоў, якія маюць агульную граматычную семантыку **дзеяння**: *працаваць, вучыцца, хадзіць, думаць, спадзявацца, чырванець*. 4) **прыслоўе** – клас слоў, якія абазначаюць **прымету дзеяння** (ці прымету якасці ды розныя акалічнасці дзеяння): *хутка ісці, добра вучыцца, старанна працаваць, рана ўставаць, капаць зверху, з’явіцца падвечар*.

Менавіта гэтае агульнае граматычнае значэнне слоў таго ці іншага граматычнага класу стала падставай для ўзнікнення назвы адпаведнай часціны мовы ў беларускай мове. Параўн.: ‘абазначэнне прыметы’ → **прыметнік**, ‘словы з значэннем дзеяння’ – **дзеясловы**, словы з значэннем ліку (лічбы) → **лічэбнікі**, словы, якія злучаюць (члены сказа і сказы) → **злучнікі**, словы, якія стаяць пры назоўніку (выкарыстоўваюцца з ім) → **прыназоўнікі**. Імя класу слоў з прадметным значэннем першапачатковым было **прадметнік** (параўн. тоесную назву ў польскай мове *rzeczownik*), потым заменена на **назоўнік** – клас слоў, якія **назваваюць** (прадметы), маюць назы-

вальную функцыю (*назоўнік* ад *назоў* + *-нік* → *назоўнік*). Тэрміны «дзеепрыметнік» і «дзеепрыслоўе» досыць выразныя паводле сваёй структуры і матываванасці: дзеяслоўны прыметнік → **дзеепрыметнік** (мае і іншую матывацыю: дзеяслоў і прыметнік адначасна), дзеяслоўнае прыслоўе → **дзеепрыслоўе** (дзеяслоў і прыслоўе адначасна). Тэрмін «прыслоўе», відаць, скалькаваны з польскага *przysłówek*, якое ад ранейшага *słowo* ‘дзеяслоў’ (цяпер *czasownik*).

Асноўнае граматычнае значэнне слоў адпаведнай часціны мовы выяўляецца ў іх марфалагічных катэгорыях і сінтаксічных уласцівасцях. Так, значэнне прадметнасці рэалізуецца ў катэгорыях склону, ліку і роду назоўнікаў і тыповай сінтаксічнай функцыі – дзейніка і дапаўнення: *Шуміць і гамоніць беларускае Палессе* (Я. Колас). *Люблю наш край, старонку гэту, дзе я радзілася, расла* (К. Буйло).

Для дзеяслова асноўныя марфалагічныя адзнакі – катэгорыі часу, трывання, ладу, асобы і сінтаксічная функцыя выказніка.

Прыметніку ўласцівая граматычная катэгорыя ступеняў параўнання, якая паказвае на выяўленне прыметы ў большай ці меншай ступені, а таксама дапасаваныя катэгорыі роду, ліку і склону, якія (пры скланенні) паказваюць на сінтаксічную залежнасць прыметніка ад назоўніка: *ранняя кветка, светлы пакой, позняя каханне*.

Прыслоўе вылучаецца сваёй нязменнасцю (адсутнасцю скланення і спражэння) і вытворнасцю будовы слоў, якая паказвае на дачыненні прыслоўяў да назоўніка і прыметніка: *зранку, паціху, здалёк*. Акрамя сінтаксічнай функцыі, кожная часціна мовы мае сваю адметную **спалучальнасць** з словамі іншых часцінаў мовы. Так, назоўнік падпарадкуе сабе дзеясловы і прыметнікі. Дзеяслоў кіруе назоўнікамі ўскосных склонаў (гл. пададзеныя сказы). Прыслоўе прымыкае да дзеяслова: *ляцець высока, бачыць далёка, слухаць уважліва, пісаць прыгожа*.

Вызначальнымі прынцыпамі пры класіфікацыі часцінаў мовы лічацца семантычны і сінтаксічны. Яны ўласцівыя многім мовам і выкарыстоўваюцца ў мовах розных сем’яў. Марфалагічны прынцып абмежаваны тымі мовамі, якім уласцівае выразнае марфалагічнае афармленне. У мовах, якія не маюць гэтага, вызначальным выступае сінтаксічны прынцып. Так, у

залежнасці ад сінтаксічнай ролі слова ў сказе і яго размяшчэння ў дачыненні да іншых слоў у сказе тое ці іншае слова можа належаць да розных часцінаў мовы, як у англійскай, кітайскай і іншых мовах. (Прыклады гл. «Парадак слоў»). Дый у славянскіх мовах сінтаксічная функцыя слова дае мажлівасць размежаваць часціны мовы. Напрыклад: 1) *Гэтай ноччу, ціхай, цёплай, як не любавалася!* 2) *Страшны выбух адбыўся ноччу, напярэдадні свята.* У першым сказе слова «ноччу» – назоўнік: яно мае значэнне прадметнасці (адказвае на пытанне *чым?*) і з’яўляецца аб’ектам дзеяння, абазначанага дзеясловам «любавацца»; да яго дапасуюцца азначэнні *ціхай, цёплай, гэтай*. У другім сказе слова «ноччу» – прыслоўе, яно прымыкае да дзеяслова «адбыўся» і паказвае на час дзеяння.

Ідэнтычнасць (аднолькавасць, тоеснасць) сінтаксічнай функцыі дзеясловаў і прыметнікаў (роля выказніка) у кітайскай мове паяднала іх у адну часціну мовы – *прэдыкатыў* (утварэнне ад *прэдыкат* ‘выказнік’).

Марфалагічныя адзнакі (катэгорыі) у розных мовах выразна адрозніваюцца як сваёй колькасцю, так і абсягам значэнняў. Напрыклад, у балгарскай мове няма формаў склону, таму склонавыя значэнні перадаюцца з дапамогай прыназоўнікаў і парадку слоў. Затое ёсць тут катэгорыя пэўнасці-няпэўнасці, якая перадаецца постпазіцыйным членам. Таму кожны назоўнік жыве ў святасці балгарына ў дзвюх формах – няпэўнай і пэўнай: *жэна* (‘жонка наогул, невядомая’) *жэната* (‘пэўная жонка, свая, вядомая’). Катэгорыя множнага ліку мае два паказчыкі пэўнасці: член –*те* для жаночага і мужчынскага роду і –*та* для ніякага: *книгите, синове,те, селата*. Мае балгарская мова і клічны склон у адушаўлёных назоўніках. Дзеяслову як часціне мовы ў балгарскай мове ўласцівыя восем формаў часу. А паказчыкам незакончанага трывання дзеясловаў выступае суфікс –*ва-* (як і ў беларускай мове): *изсуша* – *изсушавам* ‘высушваць’. Балгарская мова мае тры спражэнні (у беларускай – два); будучы час утвараецца з выкарыстаннем часціцы *ще*: *ще пиша, ще пишеи, ще пише, ще пишем, ще пишете, ще пишат*. Часціца *се* у балгарскай мове выступае як асобнае рухомае слова.

Ёсць свае адметнасці ў марфалагічных катэгорыях і іншых моваў. Напрыклад, у англійскай, грузінскай і армянскай, вен-

герскай мовах няма катэгорыі роду. Армянская мова мае 8 тыпаў скланення, прыметнік не дапасуецца да назоўніка. Грузінскай мове ўласцівае толькі адно скланенне, яна не мае інфінітыва.

Колькасць склонаў у мовах свету таксама розная: у беларускай, рускай і інш. – 6, нямецкай – 4, у англійскай – 2, у балгарскай – ніводнага, а ў венгерскай – 20.

Розная і катэгорыя часу дзеяслова, формы яе перадачы. Так, у англійскай мове выкарыстоўваецца 26 часавых формаў, якія перадаюць розныя адценні граматычнага значэння часу, кампенсуючы тым самым значэнне адсутнай у англійскай мове катэгорыі трывання.

§50. Сістэма часцінаў мовы

Паводле значэння і сінтаксічнай ролі часціны мовы падзяляюць на дзве асноўныя групы: паўназначныя (самастойныя) часціны мовы і непаўназначныя. **Паўназначныя** часціны мовы – гэта граматычныя класы слоў, якія маюць лексічныя і граматычныя значэнні, выконваюць намінацыйную (называльную) функцыю і ў сказе – ролю яго членаў. Уласна намінацыйную функцыю выконваюць назоўнікі, прыметнікі, дзеясловы, прыслоўі, а таксама прэдыкатывы (гл. пра іх далей).

Лічэбнікі маюць адметную семантыку – абазначаюць лік, колькасць і меру прадметаў (*пяць, сем дзён, шмат будынкаў*). Парадкавыя лічэбнікі складаюць разнавіднасць прыметнікаў, паказваючы на прымету прадмета ў дачыненні да ліку (*трэці*, як і *драўляны* — дачыненне да іншага прадмета (*дрэва*)).

Займеннікі – указальныя словы, якія выступаюць як паралельныя словы да называльных часцінаў мовы: 1) **назоўнікаў** (*я, ты, ён, яно, яны, сябе, хто, што, нехта, нешта, ніхто, нішто*), 2) **прыметнікаў** (*мой, наш, твой, свой, усякі, ніякі, нічый, ...*), 3) **лічэбнікаў** (*столькі, гэтулькі, колькі, ніколькі*). Такую ж функцыю выконваюць указальна-замышчальныя прыслоўі: *тут, там, туды, сюды, так, дзе, куды, кудысьці, нікуды, нідзе* і пад. Усе гэтыя словы, замышчаючы адпаведныя называльныя часціны мовы, маюць і аналагічныя граматычныя значэнні і сінтаксічную функцыю. Вылучэнне іх у асобную часціну мовы звязана з адметнасцю іх значэння, а менавіта: надзвычайная абстрактнасць у сістэме мовы

(«я»— гэта любы суб’ект дзеяння, «свой»— ‘які належыць любой асобе’) і надзвычайная канкрэтнасць у маўленні; параўн.: — *Гэта мой аловак?—спытай Міхась.—Не, гэта мой,— адказаў Алесь.*

Прэдыкатыў (недзеяслоўны прэдыкатыў) – клас нязменных слоў, якія абазначаюць стан (асобы, асяроддзя) і выкарыстоўваюцца ў функцыі выказніка ў безасабовым сказе: *Вось улетку дык раздольна, цёпла ўсюды і прывольна.* (Я.Колас). Прэдыкатывы маюць аналітычныя формы часу і ладу, якія перадаюцца дзеясловамі-звязкамі *было, будзе* і словам *ёсць*, якое звычайна не выкарыстоўваецца (нулявая звязка, якая сведчыць пра цяперашні час, як у згаданым сказе): *Было ўжо цёмна. Будзе весела і ў нашай кампаніі.*

У беларускай мове (як і рускай) найбольш прэдыкатываў (іх называюць таксама «словы катэгорыі стану», «безасабова-прэдыкатыўныя словы»), аманімічных прыслоўям (*сумна, весела, цесна, раздольна, холодна, гарача, душына* і пад.), аманімічных назоўнікам (*пара, час, грэх*). Ёсць і словы, несудадносныя з іншымі часцінамі мовы (*трэба, можна, шкада*). У школьных падручніках прэдыкатывы залічваюць да прыслоўяў, вылучаючы ў асобны разрад «прэдыкатыўныя прыслоўі» ці прасцей – «прыслоўі ў ролі выказніка». Але ў гэтым выпадку касуецца само паняцце прыслоўя як залежнай ад дзеяслова (зрэдку – ад прыметніка і назоўніка) часціны мовы.

Да паўназначных часцінаў мовы належаць назоўнік, прыметнік, лічэбнік, займеннік, дзеяслоў, прэдыкатыў. Асобныя аўтары (напрыклад Ю.С.Маслаў), далучаюць да гэтых часцінаў мовы і **выклічнікі** – словы, якія служаць для перадачы эмоцыяў (*ай, ой, цьфу, ура, дудкі*, руск. *ба* і яго беларускі эквівалент *ага*) або волевыяўленняў (*эй, алё, цыц, ціха, стоп, псік* (*apsik*)). Выклічнікі вылучаюцца сваёй сінтаксічнай адасобленасцю, не маюць фармальнай сувязі з іншымі часткамі маўленчай плыні. Руская назва гэтай часціны мовы «междометие» (калька лац. *interjectio* ‘устаўка’) пацвярджае адметнасць слоў гэтай часціны мовы.

Аднак часцей выклічнік не адносяць ні да паўназначных, ні да службовых часцінаў мовы, а вылучаюць як асобны клас нязменных слоў. (Паводле ЛЭС).

Непаўназначныя словы супрацьпастаўляюцца паўназначным паводле ўсіх іх адзнакаў: яны не маюць намінацыйнай функцыі, ім неўласцівыя граматычныя катэгорыі, яны не выконваюць ролі членаў сказа. Да непаўназначных належаць **службовыя часціны мовы і неслужбовыя**. Службовыя часціны мовы: прыназоўнікі, злучнікі, часціцы, артыклі і члены, словы-звязкі; неслужбовыя часціны мовы: выклічнікі і мадальныя словы.

Службовыя часціны мовы можна падзяліць на «марфалагічныя» і «сінтаксічныя». **Марфалагічныя** службовыя словы выступаюць кампанентамі аналітычных формаў, перадаючы граматычныя значэнні роду, ліку і склону (напрыклад, артыклі ў нямецкай мове), катэгорыі ладу (часціца *бы* (*б*) – умоўны лад, *няхай* (*хай*) – загадны лад), прыназоўнікі і паслялогі (значэнні склонавых формаў), члены (значэнні пэўнасці-няпэўнасці), часціца *се* (балг.) і *się* (польск.). **Сінтаксічныя** службовыя словы выкарыстоўваюцца ў складзе словазлучэння і сказа (напрыклад, дзеяслоўныя звязкі, злучнікі).

Мадальныя словы (лац. *modus* – ‘спосаб’) – клас нязменных слоў, якія перадаюць ацэнку верагоднасці фактаў (*напэўна, магчыма, відаць, здаецца* і г.д.), ацэнку пажаданасці ці непажаданасці з гледзішча размоўцы (*на жаль, на шчасце* і пад.). Мадальныя словы займаюць прамежкавае месца між паўназначнымі і службовымі словамі. У сказе яны выступаюць у ролі пабочных кампанентаў сказа. З дапамогаю мадальных слоў узнікае своеасаблівы, ацэнкавы варыянт выказвання.

Часам як асобныя часціны мовы разглядаюць дзеепрыметнік і дзеепрыслоўе. Але часцей іх лічаць формамі дзеяслова, якія сумяшчаюць рысы дзвюх часцінаў мовы, што выразна матывуецца самімі назвамі гэтай катэгорыі слоў.

СІНТАКСІС

§51. Сінтаксіс як раздел граматыкі

Сінтаксіс (грэц. *syntaxis* ‘спалучэнне, пабудова, парадак’) як лінгвістычны тэрмін выкарыстоўваецца з двума значэннямі: 1) ‘сродкі і правілы стварэння маўленчых адзінак, характэр-

ных для канкрэтных моваў'; 2) 'раздзел граматыкі, які вивучае працэсы спараджэння маўлення – камбінацыю лексічных адзінак, словазлучэнні і сказы, іх функцыю і структурныя тыпы, сродкі з'яднання кампанентаў у адно цэлае'.

У сінтаксісе вылучаюць тры раздзелы: 1) **сінтаксіс часцінаў мовы**, у якім вивучаюцца спалучальныя магчымасці слова, спосабы іх рэалізацыі (віды сінтаксічнай сувязі паміж словамі) і адносіны між кампанентамі. Інакш кажучы, гэта раздзел «Словазлучэнне»; 2) **сінтаксіс сказа**, у якім апісваюцца структура сказа, яго асноўныя адзнакі, тыпы сказаў і г.д.; 3) **актуальны сінтаксіс**, сінтаксіс тэксту, дзе разглядаецца актуалізацыя сказа (актуальны падзел сказа і інш.).

У сінтаксічнай канструкцыі яе элементы з'ядноўваюцца з дапамогаю пэўных відаў сувязі.

§52. Сінтаксічныя сувязі і спосабы іх фармальнай перадачы

Сінтаксічная сувязь – гэта ўсякая фармальна выражаная сэнсавая сувязь паміж лексічнымі адзінкамі ў маўленні, у акце камунікацыі. Яна мае два галоўныя тыпы – злучальная сувязь і падпарадкавальная сувязь. **Злучальная сувязь** – сувязь паміж сінтаксічна раўнапраўнымі, раўназначнымі адзінкамі (словамі або часткамі складаных сказаў): *гімназіі і каледжы, студэнты і выкладчыкі; стомленыя, але задаволеныя; Вільготны змрок спаўзае на лугі, і гасне захаду журботная ўсмішка* (Я.Колас). Граматычныя сродкі злучальнай сувязі – злучальныя злучнікі і інтанацыя.

Падпарадкавальная сувязь – сувязь граматычна нераўнапраўных адзінак (слоў, частак складаных сказаў), дзе адна адзінка выступае як галоўная (асноўная), а іншая – як залежная (падпарадкаваная): *запісаць лекцыю, даклад незвычайны, адказваць паспяхова; Толькі душою і можна пачуць, колькі багацця даў табе край* (К.Кірэнка). Залежная адзінка характарызуе галоўную ў розных адносінах, удакладняючы ці азначаючы галоўную адзінку. Падпарадкавальная сувязь мае некалькі тыпаў, асноўныя з якіх дапасаванне, кіраванне і прымыканне.

Дапасаванне – такая сувязь, пры якой формы залежнага слова прыпадабняюцца да формаў галоўнага слова, г.зн. залежнае слова паўтарае формы галоўнага; напрыклад, форма роду, ліку і склону назоўніка паўтараецца ў дапасаваным прыметніку: *цікавы раман*, але *цікавая паэма* і *цікавае выданне*.

Кіраванне – такая сувязь, пры якой залежнае слова (назоўнік, займеннік) ставіцца ў пэўнай склонавай форме ў адпаведнасці з лексічна-граматычным значэннем галоўнага слова. Так, пераходны дзеяслоў патрабуе, каб дапаўненне стаяла ў форме вінавальнага склону (*пішу паэму, чытаю газету*), іншыя дзеясловы кіруюць іншымі склонамі (як без прыназоўнікаў, так і з прыназоўнікамі): *дапамагаю бацькам* (Д.скл.), *пішу алоўкам* (Т.скл.), *удзельнічаць у канцэрце* (М.скл.). Патрабуюць пэўнага склону ад залежнага слова і іншыя часціны мовы: назоўнікі (*загадчык кафедры, выняткі з правілаў*), прыметнікі (*прыдатны для карыстання*), прыслоўі (*пароўну з сябрам*).

Прымыканне – такая сувязь, пры якой залежнае слова мае нязменную форму і падпарадкоўецца галоўнаму толькі паводле сэнсу: *ахвота вучыцца, даўно знаёмыя, жылі па-сяброўску, ішлі не спяшаючыся*.

Словы могуць звязвацца **камбінаванай сувяззю** – спалучэннем дапасавання і кіравання. Такую сувязь маюць словазлучэнні «лічэбнік + назоўнік» у беларускай, рускай і іншых мовах: *сем дзён і сямю днямі, трое сутак і трыма суткамі*; руск. *пять домов і пятью домами*.

Часам вылучаюць яшчэ такія віды сувязі, як каардынаванне, замыканне, ізафет, інкарпараванне.

Каардынаванне, або **каардынацыя** (лац. со(n) – ‘разам’ і ordinatio – ‘размяшчэнне ў парадку’), – сувязь галоўных членаў сказа, пры якой адбываецца ўзаемнае ўзгадненне, супадпарадкаванне дзейніка і выказніка (тут пытанне можна паставіць як ад дзейніка да выказніка, так і наадварот). Напрыклад, у сказе *Данік быў сірата* (Я.Брыль). Тут можна спытаць: *Данік быў* (хто?) *сірата*, а таксама: *сірата быў* (хто?) *Данік*. Або: *Ён даражыў даверам* (В.Адамчык): *ён* (што рабіў?) *даражыў даверам*, а таксама: *даражыў даверам* (хто?) *ён*. Ка-

ардынаванне – гэта *прэдыкатыўная* (лац. preadicatum – ‘сказанае, выказнік’) *сувязь* — сувязь паміж дзейнікам і выказнікам як асноўны від сінтаксічнай сувязі, у выніку якой словазлучэнне ператвараецца ў сказ.

Замыканне – від падпарадкавальнай сувязі, калі залежнае слова ставіцца паміж часткамі аналітычнай формы слова, якія замыкаюць яго; звычайна такое залежнае слова ставіцца паміж прыназоўнікам і назоўнікам: *за далёкімі лясамі, на высокай гары*; паміж артыклем і назоўнікам: англ. *the large room* ‘вялікі пакой’, ням. *eine breite Strasse* — ‘шырокая вуліца’, а таксама паміж дапаможным і асноўным дзеясловам: ням. *habe ihn gesehen* ‘бачыў яго’.

Да замыкання належаць у славянскіх мовах (беларускай, рускай і інш.) і сінтаксічныя канструкцыі з колькаснымі лічэбнікамі, дзе прыметнікі-азначэнні замыкаюцца ўсярэдзіне колькасна-іменнага словазлучэння: *тры новыя песні, чатыры цікавыя кнігі, дзве старанныя вучаніцы, два новых дома*.

Ізафет – від падпарадкавальнай сувязі ў некаторых іранскіх і цюркскіх мовах, калі галоўнае слова звязваецца з постпазіцыйным азначэннем з дапамогаю энклітычнага паказчыка, які далучаецца да галоўнага слова і паходзіць з былога адноснага займенніка «які». Напрыклад, тадж. –и: *китоб-и хуб* ‘добрая кніга’, *китобхо-и хоб* ‘добрыя кнігі’.

Інкарпараванне, або *інкарпарацыя* (познелац. incorporatio – ‘улучэнне ў свой склад’, ад лац. in – ‘у’ і corpus — ‘цела’, ‘адзінае цэлае’) – спосаб сінтаксічнай сувязі кампанентаў словазлучэння (частковае інкарпараванне) або ўсіх членаў сказа (поўнае інкарпараванне), пры якім кампаненты злучаюцца ў адно цэлае без фармальных паказчыкаў у кожнага з іх. Пры гэтым колькасць і парадак гэтых кампанентаў з адасобленымі лексічнымі значэннямі кожны раз залежаць ад зместу выказвання, а стасункі між імі адпавядаюць сінтаксічным адносінам. (Паводле ЛЭС). Напрыклад, у чукоцкай мове: *га-цэран-тормэлгар-ма* ‘з дзвюма новымі стрэльбамі’, або: *мыт-тур-купрэ-гынgrid-ыркын* ‘новыя сеткі ахоўваем’. Інкарпараванне ўласцівае палеаазіяцкім мовам (ніўхскай, чукоцкай і інш.) і некаторым мовам індзейцаў паўночнай Амерыкі.

§53. Словазлучэнне і яго віды

Словазлучэнне – сінтаксічная канструкцыя, якая ўтвараецца спалучэннем двух ці большай колькасці паўназначных слоў, звязаных паміж сабою фармальна выражанай сэнсавай сувяззю: *дні і ночы; малы, але дужы; таленавіты даследчык, пытанні з залы, адпачынак на лецішчы*. Словазлучэнні з улікам сродкаў сувязі і адносінаў паміж кампанентамі падзяляюцца на злучальныя і падпарадкавальныя.

Злучальныя словазлучэнні складаюцца з граматычна раўнапраўных кампанентаў, аб'яднаных злучальнай сувяззю; у іх кампанентамі выступаюць словы той самай часціны мовы: *слухаў і разважаў, тройка і двойка, ранак і вечар; доўгі, але просты*.

Падпарадкавальныя словазлучэнні – словазлучэнні, у якіх кампаненты граматычна нераўнапраўныя і звязваюцца падпарадкавальнай сувяззю – дапасаваннем, кіраваннем, прымыканнем і інш. У такім словазлучэнні ёсць **галоўны** (асноўны) кампанент і **залежны** (падпарадкавальны): *думаць пра абавязкі, развітальны вечар, слухаць уважліва, вывучаць дасканалы, гераічны ўчынак*.

Паводле будовы словазлучэнні падзяляюцца на простыя, складаныя і камбінаваныя. **Простыя** словазлучэнні складаюцца з двух ці больш кампанентаў, звязаных адным тыпам сувязі; яны могуць быць двухкампанентавымі, трохкампанентавымі і г.д.: *чытаць кнігу, перадаць кнігу суседу, новая кніга, перакласці кнігу з беларускай на англійскую*.

Складаныя словазлучэнні ўтвараюцца рознымі відамі сувязі галоўнага слова з залежным, напрыклад кіраваннем і прымыканнем: *хутка напісаць даклад, правільна перакласці тэкст*; дапасаваннем і прымыканнем: *новае заданне дадому, нечаканы напад спадцішка, моцны выбух знізу*.

Камбінаванае словазлучэнне – гэта спалучэнне словазлучэнняў, якія маюць свае галоўныя словы. Напрыклад: *уважліва слухаць цікавы даклад*. Тут тры простыя словазлучэнні: *уважліва слухаць, слухаць даклад, цікавы даклад*.

Паводле граматычных адносінаў паміж кампанентамі словазлучэнні падзяляюцца на атрыбутыўныя, аб'ектныя (або аб'ектыўныя) і рэляцыйныя (акалічнасныя). **Атрыбутыўныя**

(лац. *attributum* – ‘дадаванне, далучэнне’) словазлучэнні – такія, у якіх залежнае слова паказвае на прымету, уласцівасць галоўнага слова: *наш корпус, мая настаўніца, раман Адамчыка, пеўчыя птушкі, ежавыя грыбы, падрыхтаваны даклад*.

Аб’ектныя (лац. *objectum* – ‘прадмет’) словазлучэнні – такія, у якіх залежнае слова абазначае аб’ект таго, што названа галоўным словам: *зарука перамогі, чытаць ліст, выкладаць мову, пісаць вершы*.

Рэляцыйныя (лац. *relatios* – ‘адносіны’) словазлучэнні маюць галоўным словам дзеяслоў (а гэта – працэсавая прымета прадмета), а залежным – прыслоўе (а гэта – прымета дзеяслова): *чытае гучна, пішуць акуратна, слухаюць уважліва*. Такія словазлучэнні ў практыцы выкладання мовы называюць **акалічнаснымі**: у іх выражаюцца акалічнасныя адносіны (а ў атрыбутыўных – азначальныя).

Часам вылучаюць толькі два тыпы словазлучэнняў – **азначальныя** (атрыбутыўныя) і **камплетыўныя**. Камплетыўныя словазлучэнні маюць залежным кампанентам дапаўненне ці акалічнасць: *малаціў збожжжа, чытаў выразна*.

Апошнім часам, акрамя атрыбутыўных і камплетыўных словазлучэнняў як непрэдыкатыўных, вылучаюць і **прэдыкатыўныя** словазлучэнні (лац. *praedicatum* – ‘выказнік’) – словазлучэнні з галоўных членаў сказа – дзейніка і выказніка: *Вецер гуляе на голым полі. Дождж ідзе дзень і ноч*. Спалучэнне дзейніка і выказніка ў разгорнутых (развітых) сказах не мае інтанацыі завершанасці і таму сказам не можа быць.

З улікам таго, якой часцінай мовы выступае галоўнае слова, словазлучэнні падзяляюць на іменныя, дзеяслоўныя і прыслоўныя (адвербіяльныя).

Іменныя словазлучэнні маюць свае падтыпы з улікам таго, якая гэта іменная часціна мовы – назоўнік, прыметнік, лічэбнік, займеннік. Таму тут выступаюць словазлучэнні **субстантыўныя** (лац. *substantivum* – ‘назоўнік’): *горад герояў, падарунак бацьку*; **ад’ектыўныя** (лац. *adjectivum* – ‘прыметнік’): *роўны з бацькам, большы за яго, дрыготкі ад ветру*; **нумерацыйныя** (лац. *numeratio* – ‘лічэнне’): *пяцёра з нас, адзін з выдатнікаў, сорок дзён*; **пранамінальныя** (лац.

pronomen – ‘займеннік’): *хтосьці з хлопцаў, нехта з сябро-
вак, нешта шкоднае*.

Дзеяслоўныя словазлучэнні – словазлучэнні з галоўным
словам - дзеясловам: *зычыць здароўя, хадзіць хутка, ехаць
навольна, развівацца імкліва*.

Адвербіяльныя (лац. adverbium – ‘прыслоўе’) – словазлу-
чэнні з галоўным словам - прыслоўем: *надта выразна, над-
звычай рухавы, вельмі паспяхова*.

СКАЗ. ПАНЯЦЦЕ СКАЗА. ТЫПЫ СКАЗАЎ

§54. Сказ і яго асноўныя адзнакі. Аспекты вывучэння сказа. Віды сказаў.

Сказ – цэнтральнае паняцце сінтаксісу, сказ – гэта асноў-
ная адзінка, з дапамогаю якой складаецца і выражаецца чала-
вечая думка, адбываецца сумоўе людзей, іх моўныя стасункі.
Размоўцы перадаюць свае думкі, пачуцці, волевыяўленні праз
сказ. У адрозненне ад словазлучэння, як намінацыйнай (на-
зывальнай) адзінкі, сказ – гэта камунікацыйная адзінка, гэта
выказванне, якое суадносіцца з рэчаіснасцю, з пэўнай сітуа-
цыяй і мае на мэце цвердзіць ці адмовіць што-небудзь; задаць
пытанне ці змусіць да пэўнага дзеяння.

Асноўнай адзнакай сказа, якая адрознівае яго ад слова і
словазлучэння, лічыцца **прэдыкацыйнасць** (ад *прэдыкацыя* <
лац. praedicatio – ‘выказванне’). Прэдыкацыйнасць (паводле
ЛЭС) — гэта сінтаксічная катэгорыя, якая вызначае функцый-
ную спецыфіку сказа як асноўнай адзінкі сінтаксісу, гэта ключ-
вая адзнака сказа, што адносіць інфармацыю да рэчаіснасці і
тым самым фармуе адзінку, прызначаную для зносінаў, камуні-
кацыі. Выражаючы актуалізаваную аднесенасць да рэчаіснасці,
прэдыкацыйнасць адрознівае сказ ад слова; параўн. сказ
«Снег!» з адмысловай інтанацыяй (г.зн. «Снег ідзе») і слова
«снег» як намінацыйную адзінку.

Прэдыкацыйнасць рэалізуецца ў катэгорыях мадальнасці
і часу. **Мадальнасць** – сінтаксічная катэгорыя, якая паказвае на
адносіны размоўцы да зместу выказвання, выражаныя катэ-
горыяй ладу дзеяслова. Змест выказвання можа ўсведамляц-

ца як рэальная існасць (*Лабановіч – настайнік; Мы вучыліся і працавалі*) або як нерэальная, а толькі меркаваная, пажаданая і г.д. (*Відаць, хутка пацяплее; Хай бы трохі пацяплела; Ацяпляйце кватэры!*). На рэальную існасць паказвае абвесны лад, на нерэальную – умоўны і загадны лады. Акрамя таго, тут выкарыстоўваюцца лексічныя сродкі – мадальныя словы і часціцы, выклічнікі (*мабыць, відаць, напэўна, можа, нельга, няхай (хай), маўляў, наўрад ці* ды інш.) і адпаведнае інтанацыйнае афармленне.

Час – катэгорыя, што служыць для часавай лакалізацыі з’явы ці стану, пра якія паведамляецца ў сказе: гэта абазначэнне адначасовасці іх з момантам гутаркі (*Мы слухаем музыку*) ці неадначасовасці, калі з’ява ці стан папярэднічалі моманту гутаркі (*Мы слухалі музыку*) або адбудуцца пазней, пасля моманту гутаркі (*Мы паслухаем (будзем слухаць) музыку*). Суаднеснасць зместу сказа з пэўнымі значэннямі часу можа выражацца не толькі часавымі формамі дзеяслова, але і нулявой звязкай для перадачы цяперашняга часу (*Цёпла. Вясна.*) параўнальна з звязкамі ў формах прошлага ці будучага часу (*Было цёпла. Была вясна. Будзе цёпла. Будзе вясна.*).

Лакалізацыя, якая даецца катэгорыяй часу, можа спалучацца з больш дэталёвым абазначэннем часу пры дапамозе лексічных і сінтаксічных сродкаў (акалічнасцяў часу, адпаведных злучнікаў і злучнікавых слоў і г.д.): *Ужо стала цёпла. Хутка будзе вясна.*

Акрамя прэдыкацыйнасці, важнай адзнакай сказа ёсць **інтанацыя**. Яна ператварае сінтаксічную канструкцыю ці асобнае слова (яго словаформу) у сказ, які вымаўляецца з апавядальнай інтанацыяй (*Вясновы дзень. Восень. Пахаладнела.*) або пытальнай (*Вясновы дзень? Восень? Пахаладнела?*). Інтанацыя не толькі размяжоўвае віды сказаў паводле мадальнасці, але паказвае на асобныя часткі сказа, на іх адносіны, на межы частак у складаным сказе ды інш.

Акрамя інтанацыі, у арганізацыі сказа бяруць удзел і іншыя граматычныя сродкі – парадак слоў, службовыя словы, афіксацыя. Такім чынам, сказ афармляецца інтанацыйна і граматычна.

Сказ вызначаецца як мінімальная граматычна і інтанацыйна аформленая адзінка мовы – сродак фармавання, выяўлення і паведамлення думкі, волевыяўлення і пачуцця чалавека. Сказу ўласцівая камунікацыйная самастойнасць, прэдыкацыйнасць і інтанацыйная завершанасць.

Сказу як камунікацыйнай адзінцы ўласцівая і пэўная структура. Таму сказ як сінтаксічная адзінка вывучаецца з двух бакоў – камунікацыйнага і канструкцыйнага.

Канструкцыйны аспект — гэта вывучэнне сказа як сінтаксічнай канструкцыі і яе асноўных мадэляў і тыпаў, семантычнай структуры, парадку слоў і інтанацыі, членаў сказа як кампанентаў структурнага ядра сказа ці яго разгортвання. У семантычную структуру сказа ўваходзіць характарыстыка семантыкі структурных тыпаў сказа. Напрыклад, сказ *Мастак малюе* мае граматычную семантыку ‘суб’ект і яго актыўнае дзеянне’, *Дождж ідзе* – семантыку ‘суб’ект і яго наяўнасць, існасць’, *Вечарэ* – існасць бессуб’ектавага стану.

Камунікацыйны аспект – гэта вывучэнне **функцыйнага значэння**, размеркаванага паміж членамі сказа; гэтае значэнне перадаецца актуальным падзелам сказа і інтанацыяй. **Актуальны падзел** – падзел сказа ў кантэксце на дзве часткі: 1) *тэму* (вядомае) і 2) *рэму* (новае). **Тэма** – гэта вядомае з папярэдняга кантэксту, яно выступае толькі фонам (тэмай) для выказвання; **рэма** – гэта тое новае, на чым акцэнтуюцца ўвага, цэнтральная частка выказвання, актуальная для паведамлення.

Рэма вылучаецца лагічным націскам, абмежавальна-вылучальнымі часціцамі і адпаведным кантэкстам; яна выступае як бы адказам на пытанне ці супрацьпастаўленне іншаму («а не»). Напрыклад, у сказе *Да нас прыйшлі госці* любы з трох членаў сказа можа быць рэмай: 1) (Да каго?) *Да нас* (а не да вас) *прыйшлі госці*. 2) *Да нас* (што зрабілі?) *прыйшлі* (а не прыехалі) *госці*. 3) *Да нас прыйшлі* (хто?) *госці* (а не хто іншы). Або ў сказе *Толькі змаганне прыносіць поспех!* Рэма мае свой паказчык – слова «толькі».

Тэрмін «сказ» больш прыдатны для абазначэння моўнай адзінкі (структурны аспект сказа), а канкрэтная напоў-

ненасць гэтай структуры ў маўленні, яе індывідуальна-канкрэтны змест як маўленчай адзінкі абазначаецца тэрмінам «выказванне». Так, тая самая структура сказа можа мець розны сэнс, быць розным выказваннем. Параўн. 1) *Мы працуем* (суб'ект і яго дзеянне) і 2) *Мы адначываем* (суб'ект і яго дзеянне).

§ 55. Члены сказа

Члены сказа – гэта структурна-семантычныя кампаненты сказа: паўназначныя словы ці словазлучэнні з адпаведнай сінтаксічнай функцыяй. Яны звязваюцца паміж сабой сінтаксічнай сувяззю (каардынацыя, дапасаванне, кіраванне, прымыканне) і выражаюць прэдыкатыўныя (паміж дзейнікам і выказнікам), атрыбутыўныя (азначальныя), акалічнасныя і аб'ектныя адносіны. Граматычна адрозніваюць галоўныя і дадачныя члены сказа.

Галоўныя члены сказа складаюць граматычную (структурную) аснову сказа. Без галоўных членаў сказа (ці аднаго з іх) не можа быць сказа, таму яны і атрымалі назву «галоўныя члены сказа». **Даданыя члены сказа** не могуць утвараць граматычнай асновы сказа, яны толькі разгортваюць змест сказа, выражаны галоўнымі членамі, змяшчаюць дадатковы сэнс, таму і атрымалі назву «даданыя члены сказа».

Від члена сказа вызначаецца яго сінтаксічнай пазіцыяй. **Сінтаксічная пазіцыя** – гэта месца ў сказе, якое характарызуецца тымі ці іншымі сінтаксічнымі ўласцівасцямі.

Дзейнік – галоўны член сказа, які займае пазіцыю суб'екта (прадмета) думкі, **выказнік** – пазіцыю прэдыката (лац. *predicatum* – 'сказанае, выяўленае'), **азначэнне** – даданы член сказа з значэннем прыметы, які займае залежную сінтаксічную пазіцыю ў складзе субстантыўнага словазлучэння, **дапаўненне** – член сказа (выражаны назоўнікам) у пазіцыі аб'екта дзеяння; **акалічнасць** – словаформа ў залежнай сінтаксічнай пазіцыі з значэннем прыметы дзеяння. *Беларус любіць здаўна задушэўныя песні.*

Паводле таго, якой формай – спецыялізаванай ці неспецыялізаванай – перадаецца член сказа, вылучаюць марфалагі-

заваня і немарфалагізаваня члены сказа. **Марфалагізаваны** член сказа перадаецца тыповай, спецыялізаванай часцінай мовы: дзейнік – назоўнікам, выказнік – дзеясловам, азначэнне – прыметнікам, акалічнасць – прыслоўем, дапаўненне – ускоснымі склонамі назоўніка. **Немарфалагізаваны** член сказа перадаецца нетыповай, неспецыялізаванай формай. Напрыклад, азначэнне – ускосным склонам назоўніка (*ліст бацькі*, параўн. спецыялізаваную форму *бацькаў ліст*), прыслоўем (*чытанне ўголас*). Неспецыялізаваныя формы, немарфалагізаваныя члены сказа могуць спалучаць розныя сінтаксічныя значэнні: прасторавыя і азначальныя (*хатка над балотцам*), азначальныя і прычынныя (*спазмы ад холоду*), аб’ектныя і акалічнасныя (*ісці да нас*) ды інш.

Сказы падзяляюцца на простыя і складаныя. Гэты падзел заснаваны на тым, колькі прэдыкацыйных цэнтраў мае тая ці іншая сінтаксічная канструкцыя. **Просты** сказ мае адзін такі цэнтр, і яго нельга падзяліць на часткі, якія могуць стаць асобным выказваннем: *Ляцяць жураўлі*. **Складаны** сказ падзяляецца на часткі, кожная з якіх здатная стаць асобным выказваннем: *Стаіць маўкліва сонны гай, і хмара сонца заступіла* (М.Чарот). Але ў складаным сказе яго часткі ў пэўнай ступені страчваюць сваю камунікацыйную асобнасць і структурную завершанасць. Таму простыя сказы, уваходзячы ў складаны, атрымліваюць абгрунтаваную назву «частка сказа» (а не асобны сказ), а складаны сказ падзяляецца на дзве (ці болей) прэдыкацыйныя адзінкі (а не «сказы»).

Сказы, у якіх граматычная аснова (прэдыкацыйны цэнтр) разгорнутая даданымі членамі (адным ці некалькімі), называецца **развітым**, ці **разгорнутым** (=руск. *распространенным*) сказам. Акрамя таго, сказы падзяляюцца на розныя структурныя тыпы (вядомыя з школьнай граматыкі): простыя – на **поўныя** і **няпоўныя**, **аднасастаўныя** і **двухсастаўныя**, **непадзельныя** сказы (=руск. нечленимые, нерасчленённые) і інш., складаныя – на складаназлучаныя і складаназалежныя, камбінаваныя і інш.

РАЗДЕЛ VII. ГІСТАРЫЧНЫЯ ЗМЭНЫ Ў ФАНЕТЫЧНАЙ І ГРАМАТЫЧНАЙ СТРУКТУРЫ МОВЫ

§ 56. Гістарычныя змены ў фанетычным ладзе мовы

Фанетычны лад мовы з часам змяняецца, хоць і надта павольна. Змяненням падлягаюць як фанемны склад слоў і словаформаў, так і націск, складападзел, а таксама сама сістэма фанемаў мовы, іх дыферэнцыйныя адзнакі. У стараславянскай мове сучасныя словы «дом», «пень» былі двухскладовыя, мелі па чатыры фанемы: *до-мъ, пе-нь*. Пасля страты рэдукаваных галосных (XI – XII стст.) Ъ (ѣр) і Ь (ер) яны сталі аднаскладовымі і трохфанемавымі: <дом>, <п'эн>.

Усходнеславянская мова мела спалучэнні *гы, кы, хы*, а пазней (XII – XIII стст.) на іх месцы ўзніклі *гі, кі, хі*: *ногы* → *ногі*, *рукы* → *рукі*, *сохы* → *сохі*. Аднак украінская мова захавала ранейшыя спалучэнні заднеязычных з гукам [ы]; параўн.: *Kuiv* [кы'фіў] і белар. [к'і'фэў].

Сучасныя заходнеславянскія мовы – польская, славацкая і чэшская маюць звязаны (фіксаваны, несвабодны) націск: у польскай – на прадапошнім складзе, славацкай і чэшскай – на першым складзе словаў, а ў агульнаславянскі перыяд існаваў свабодны (нязвязаны) слоўны націск.

У праславянскай мове дзейнічаў закон адкрытага складу, таму спалучэнні галосных з насавамі зычнымі пераходзілі ў назальныя (насавыя) галосныя; параўн. лац. *sēten* → ст.-слав. *сѣмѣ* ‘семя’, літ. *ranka* > ст.-слав. *рѣка* ‘рука’.

Пазней гэты закон перастаў дзейнічаць (паспрыяла страата рэдукаваных галосных), і сёння славянскія мовы маюць і закрытыя склады (*стол, дом, пень, сон*).

Гукавыя змены ў гісторыі мовы падзяляюць на рэгулярныя і спарадычныя.

Спарадычныя (грэц. *sporadikos* – ‘рассеяны, асобны’) гукавыя змены – гэта адзінкавыя, выпадковыя, якія сустракаюцца толькі ў асобных словах або словаформах і залежаць ад своеасаблівых варункаў іх функцыянавання. Да спарадычных зменаў належаць некаторыя выпадкі дысіміляцыі, як руск.

февраль < *февварь*, і метатэзы: белар. нар. *вядзьмедзь* з *мядзьведзь*, як і ўкр. *ведмідь* з *медвѣдь*.

Рэгулярныя (лац. *regularis*) фанетычныя змены раўнамерныя, падпарадкаваныя пэўнаму правілу, яны адбываюцца ва ўсіх ці амаль ва ўсіх выпадках у адпаведных фанетычных пазіцыях. Рэгулярныя змены называюцца **гукавымі (фанетычнымі) законамі**. Такімі рэгулярнымі зменамі былі, да прыкладу: а) змены спалучэнняў *гы, кы, хы* ў *гі, кі, хі* (гл. вышэй); б) пераход ўсходнеславянскага націсканога [э] у [о] пасля мяккага зычнага перад цвёрдым: *вель* [в'эл] > *вёл* [в'ол], *несль* > *нёс* [н'ос], *везти* – *воз* [в'ос]; в) страта насавых галосных у славянскіх мовах (акрамя польскай мовы) ці, наадварот, з'яўленне насавых галосных у французскай мове; г) чаргаванне заднеязычных з шыпячымі *к/ч, г/ж, х/ш*: *рака* – *рэчка, дарога* – *дарожны, саха* – *сошка*.

Пры змене фанетычнага ладу мовы адбываюцца фанетычныя працэсы канвергенцыі і дывергенцыі фанемаў. **Канвергенцыя** (лац. *convergere* — ‘набліжацца, супадаць, злівацца’) – гістарычнае зліццё спрадвечна розных фанемаў, якія страцілі свае артыкуляцыйна-акустычныя ці функцыйныя адрозненні. У выніку канвергенцыі колькасць фанемаў скарачаецца. Так, ва ўсходнеславянскіх мовах яшчэ ў дапісьмовы перыяд насавыя галосныя [э] і [о] зліліся з чыстымі галоснымі [а], [у]. Параўн. стараславянскія *дѣбѣ* і белар., руск. *дуб, рѣка* і *рука, жѣтѣ* і *жаць, пѣтѣ* і *пязь*.

Пасля страты рэдукаваных [ѣ] [ь], якія ў слабой пазіцыі перасталі вымаўляцца, а ў моцнай супалі з гукамі [о], [э] (параўн. *псѣнь* → *сон*, *пѣнь* → *пень* [п'эн'], колькасць галосных фанемаў скарацілася яшчэ на дзве (<ѣ>, <ь>). Пазней фанема, што абазначалася літарай «ѣ» (яць), злілася з фанемай <э>: *дѣдѣ* > *дэд* (дзед), *хлѣбѣ* > *хлеб*. Вакалізм, такім чынам, зменшыўся на пяць галосных, і цяпер беларуская і руская мовы маюць па шэсць галосных фанемаў (з былых адзінаццаці).

Дывергенцыя (лац. *divergere* – ‘разыходзіцца’) – расшчапленне адной фанемы на дзве самастойныя фанемы як вынік таго, што варыяцыі той самай фанемы сталі выконваць самастойныя адрознівальныя функцыі ў той самай фанетычнай па-

зіцці. Так узніклі мяккія зычныя фанемы. У старажытнай мове, як сведчаць пісьмовыя помнікі, падзелу зычных на цвёрдыя і мяккія не было, бо апошнія ў мове не існавалі. Былі г.зв. *паў-мяккія зычныя* ў пазіцыі перад прырэднымі галоснымі. Пасля страты рэдукаваных былыя паўмяккія варыяцыі ператварыліся ў парныя мяккія гукі, якія сталі адрозніваць розныя словы. Напрыклад, у словах *дань* і *дань* да страты рэдукаваных канцавыя склады *нѣ* і *нѣ* адрозніваліся найперш галоснымі [ѣ] і [ѣ], а таксама зычным «н», які ў другім выпадку перад галосным прырэдняга раду [ѣ] быў палаталізаваным. Пасля страты рэдукаваных для адрознення гукавых абалонак (экспанентаў) розных слоў былы палаталізаваны [н] ператварыўся ў парны мяккі гук [н'], і ранейшыя гукаспалучэнні сталі па-рознаму гучаць ([дан] і [дан']) і перадаваць розны сэнс: *дан* — ‘дадзены’ і *да[н']* — ‘даніна’. Так, былыя палаталізаваныя варыянты зычных фанемаў ператварыліся ў самастойныя фанемы, і кансанантызм папоўніўся парнымі мяккімі фанемамі.

Гукавыя змены, гукавыя законы ў адрозненне ад прыродных законаў не маюць універсальнай уласцівасці – «незалежнасці ад месца і часу». Наадварот, гукавыя законы звычайна дзейнічаюць у пэўны час, у пэўнай мове і на пэўнай тэрыторыі. Так, закон адкрытага складу быў дзейным у агульнаславянскі перыяд, а потым страціў сваю сілу: у стараславянскай мове ўжо з’яўляюцца закрытыя склады. Закон аглушэння звонкіх зычных у абсалютным канцы слова дзейнічае ў беларускай, рускай, польскай, нямецкай і іншых мовах, але яго няма ў украінскай, англійскай і французскай мовах. Закон акання дзейнічае ў беларускай літаратурнай мове, а ў гаворках паўднёвага захаду Беларусі (палескія гаворкі) яго няма. Або ў рускай дыялектнай мове поўначы краіны няма акання (а ёсць оканне), а на поўдні Расіі – аканне, як і ў літаратурнай мове. Дый аканню ў рускай літаратурнай мове падлягае толькі [о] у ненаціскных складах, а ў беларускай — [о] і [э].

Гукавыя законы, якія дзейнічаюць толькі ў пэўны гістарычны час, называюцца *гістарычнымі*.

Гукавыя законы могуць парушацца дзеяннем закону *аналогіі* (грэц. *analogia* – ‘адпаведнасць’) – уплывам больш пашы-

раных з’яваў, формаў на звязаныя з імі менш пашыраныя. Напрыклад руск. былыя формы давальнага і меснага склону *руцѣ, нозѣ* пад уплывам большасці формаў з асновамі на –«к», «г» набылі форму *руке, ноге*.

Дзеянне моўных законаў можа залежаць ад розных варункаў: ад кантактавання моваў, ад закону эканоміі моўных сродкаў ды іншых. Выяўленне гукавых законаў вельмі істотнае для этымалагічных даследаванняў, для параўнальна-гістарычнага вывучэння моваў і вытлумачэння жывых працэсаў у сучасных нацыянальных мовах.

§ 57. Гістарычныя змены ў граматычным ладзе мовы

Граматычны лад мовы таксама на працягу гісторыі змяняецца, каб больш дасканалая перадаць складаныя ўзаемадачынненні паміж людзьмі ў іх грамадска-працоўнай дзейнасці.

У пачатковы перыяд развіцця мовы не было граматычных катэгорыяў; слова і сказ супадалі. Пра гэта ў пэўнай ступені можа сведчыць дзіцячае маўленне, у якім слова «мама» можа абазначаць розныя выказванні: ‘мама прыйшла’, ‘вазьмі мяне, мама, на рукі’, ‘я хачу есці (піць)’ ды іншае.

З асобных непадзельных слоў-сказаў пры іх спалучэнні ўзнікаюць сказы з асобнымі членамі сказа. Для падачы больш складаных стасункаў паміж членамі калектыву патрэбным стала і больш дакладнае афармленне думкі, таму цягам часу развіцця марфалагічная структура слова, узнікаюць адпаведныя граматычныя катэгорыі і формы, склонавыя і асабовыя канчаткі (кшталту *рыба брата і рыба брату, іду і ідуць*).

Маўленне спачатку было арганічна звязанае з працэсам практычнай дзейнасці людзей. Кантэкст рэальнага жыцця вызначаў як канкрэтны сэнс, так і сінтаксічныя функцыі слова. Мяркуюць, што самым старажытным тыпам сказа быў аднасастаўны (аднаскладны) безасабовы сказ, які змушаў да працоўнага дзеяння. Потым двухчленны сказ стаў абазначаць назву аб’екта працоўнага дзеяння плюс назву гэтага дзеяння, нешта накшталт *рыб-лав(іць)*, г.зн. «рыбалоўства», ці *ален-бі(ць)*, г.зн. ‘аленезабойства’. А пазней – двухсастаўны сказ, у якім абазначаўся суб’ект дзеяння і само непрацоўнае дзеянне,

нешта кшталтам «*я сядз(ець), я хадз(іць)*», г.зн. ‘я сядзенне’, ‘я хаджэнне’ ці ‘мая хада’.

Пры дасканаленні граматычнага ладу мовы з былых архаічных структурных тыпаў сказа вылучаюцца асобна эргатыўны лад сказа і намінатыўны тып дзеяслоўных сказаў. *Эргатыўны* тып сказа меў структуру: назва суб’екта дзеяння ў форме эргатыўнага (творнага) склону плюс назва пераходнага дзеяслова плюс назва аб’екта ў форме вінавальнага склону. Нешта кшталту *Чалавекам забівае алень*. Гэты тып сказа захаваўся ў іберыйска-каўказскіх, асобных індзейскіх, палеаазіяцкіх і іншых мовах. Пазней назоўны склон замацаваўся як адзінае абазначэнне дзейніка – цэнтра сказа. Так узнік іншы тып сказа – *намінатыўны*, з галоўным членам – дзейнікам у форме намінатыва (назоўнага склону): *Чалавек ловіць рыбу. Алень есць траву*.

Побач з дзеяслоўнымі тыпамі сказаў развіваецца *іменны* сказ, які спачатку складаўся з двух імёнаў, суразмяшчэнне якіх з пэўнай інтанацыяй перадавала значэнне дзейніка і выказніка (апошні займаў месца пасля першага імя), нешта кшталтам *снег бел* → *снег белы*. Іменны аднаслоўны выказнік пад уплывам дзеяслоўнага замяняецца аналітычнай формай з дзеяслоўнай звязкай. Нешта кшталтам *Трава стала жоўтая*.

З тыпаў сінтаксічнай сувязі найстаражытнейшым — прымыканне (без формаў слова), пасля ўзнікае дапасаванне і нарэшце кіраванне – спачатку беспрыназоўнікавае, а потым і прыназоўнікавае.

Складаны сказ узнік у выніку нанізвання простых сказаў; спачатку бяззлучнікавы, потым складаназлучаны і нарэшце складаназалежны.

Развіццё розных тыпаў сказаў і марфалагічнай структуры слова прывяло да фармавання часцінаў мовы. Гістарычна яны ўзніклі з членаў сказа шляхам іх марфалагізавання: дзейнік → назоўнік, выказнік → дзеяслоў, азначэнне → прыметнік...

Самыя старажытныя часціны мовы – *дзеяслоў і імя*. Яны адрозніваліся толькі сінтаксічнай функцыяй (імя – суб’ект, дзеяслоў – дзеянне), бо голыя карані (без канчаткаў) не маглі фармальна іх адрозніць (параўн.: *бег* – назоўнік і *бег* – дзеяслоў або руск. *знать* і *знать* ‘знать знала’). З нераскладальнага імя

найперш вылучыўся назоўнік як абазначэнне суб’екта дзеяння (дзеяніка), потым – прыметнік як яго азначэнне. Ём стала імя, размешчанае перад іншым імем (назоўнікам). Параўнайма нераскладальныя імёны *жар-птушка* ‘агністая птушка’, *дзівак-чалавек* ‘дзіўны чалавек’, руск. *бой баба* ‘баявая баба’ ды інш. Спачатку прыметнік і назоўнік мелі тыя самыя словаформы (бель – бель). Канчаткова прыметнік як асобная часціна мовы склаўся пры ўзнікненні поўных прыметнікаў у выніку зліцця кароткіх прыметнікаў з указальнымі займеннікамі *и, е, я*: *бель + и* → *белыи*, *бела + я* → *белая*, *бело + е* → *белое*.

Лічэбнікі вылучаліся з агульнай катэгорыі імёнаў як адмысловыя падліковыя назоўнікі. Так, лічэбнік «пяць» звязваюць з назоўнікам «пясць». А магчыма, ранейшыя *пять* і *пядь* былі тым самым словам (*пядь* → *пять* як вынік аглушэння канцаваго [д]. У старажытнасці падлікі ішлі на пальцах. Так, у знакамітай «Арыфметыцы» Магніцкага лічэбнікі першай дзесяткі называліся «перстамі». У некаторых аўстралійскіх плямёнаў паняцце «пяць» адпавядае паняццю «рука», «дзесяць» – «дзе рукі», «дваццаць» – «чалавек».

Маладзейшай лічыцца часціна мовы «прыслоўе». Яна і ў наш час папаўняецца за кошт іменных формаў без прыназоўнікаў (*нізка*, *ранкам*) і з прыназоўнікамі (*знізу*, *уніз*, *зранку*, *удзень*). А самая маладая часціна мовы – «прэдыкатыў» (інакш «безасабова-прэдыкатыўныя словы», або «словы катэгорыі стану»), якая адасобілася ад аманімічных прыслоўяў, прыметнікаў і назоўнікаў сваімі сінтаксічнымі адметнасцямі – функцыяй выказніка ў безасабовым сказе і сінтаксічнай незалежнасцю ад іншых слоў у сказе: *Нам прыемна*. *На вуліцы холадна*. *На душы маркотна*. *Ём было шкада свайго скарбу*.

Службовыя словы ўзніклі з самастойных (паўназначных). Параўн. руск. *под-’ніз’*: (*под печи*) і *под чердаком*. Прыназоўнікі ўзніклі з прыслоўяў і склонавых формаў імёнаў: *акрамя*, *апрача*, *насустрэч*, *каля* <кол ‘участак поля’ (параўн. у выслоўі: *Ні кала ні двара*). Злучнікі *хоць*, *хаця* – ад дзеяслова *хацець*, руск. *если* ад *есть* + *ли*. Часціца *бы* – ад дзеяслова *быць*, *-ся* – з займенніка *сябе*.

Працэс утварэння службовых часцінаў мовы бярэ пачатак з глыбокай даўніны, але ён актыўны і ў наш час, таму ў

граматыках службовыя словы паводле паходжання падзяляюцца на першапачатковыя (найбольш старажытныя) і вытворныя (другасныя), што з’явіліся пазней і ўзнікаюць і ў наш час. Параўн.: *Ішоў да мэты не простым шляхам* (шляхам – назоўнік) і *Задача развязаецца шляхам параўнання* (шляхам – прыназоўнік, яго можна замяніць прыназоўнікам «праз»).

Граматычныя катэгорыі з’явіліся пры афармленні часцінаў мовы. Так, граматычная катэгорыя роду, відаць, узнікла, каб размежаваць прадметы паводле іх функцыі. У праіндаеўрапейскі перыяд усе імёны падзяляліся на два вялікія класы: 1) адушаўлёныя, якія абазначалі *суб’ект* актыўнага дзеяння, 2) неадушаўлёныя – *аб’ект* актыўнага дзеяння. Пазней «адушаўлёны клас» падзяліўся на мужчынскі (сацыяльна-актыўны) і жаночы (сацыяльна-пасіўны), а «неадушаўлёны» стаў усведамляцца як ніякі род. Сувязь граматычнай катэгорыі роду з біялагічным полам выяўляецца і ў самой назве класіфікацыі роду на «мужчынскі» і «жаночы». Неадушаўлёныя імёны, не маючы гэтай уласцівасці, атрымалі назву «ніякі род».

Пазней некаторыя мовы страцілі катэгорыю роду (англійская, армянская і інш.), а некаторыя з трохродавых сталі двухродавымі (раманскія мовы). Назіраецца і адваротны працэс – узнікненне новых граматычных катэгорыяў і іх асобных грамаў. Прыкладам можа служыць катэгорыя пэўнасці/няпэўнасці ў германскіх і раманскіх мовах (іх носьбіт – фарматыў-артыкль). Узнікненне асобнага значэння (граемы) можна праілюстраваць на будучым часу. Так, былая форма цяперашняга часу закончанага трывання кшталту *кончу, намалюю* набыла значэнне будучага часу.

З ранейшых трох формаў *ліку* (адзіночнага, парнага і множнага) у беларускай мове засталіся дзве – формы адзіночнага і множнага, а парны лік знік, зліўшыся з множным. Так, у старажытны перыяд славянскія мовы мелі парны лік (ён абазначаў парныя прадметы – *уши, очи, ногы, рукы*). У сучаснай беларускай, рускай і іншых мовах парнага ліку няма, але народныя гаворкі захавалі некаторыя іх формы: *дзве сцяне, дзве руцэ*, або форма *вачыма, дзвярыма* (на месцы новых *вачамі, дзвярамі*).

Граматычную катэгорыю трывання дзеясловаў лічаць больш старажытнай, чым час. Так, у праіндаеўрапейскі перы-

яд дзеяслоў не меў катэгорыі часу, але была багатая сістэма трывальных формаў.

Гістарычныя змены закранулі і марфалагічную структуру слова і яго формаў, дзе адбыліся розныя працэсы, у іх ліку зліццё і расшчапленне марфемаў, пераразмеркаванне кампанентаў паміж марфемамі ў складзе слова.

Спачатку словы былі чыста каранёвыя, не мелі афіксаў, шматмарфемавыя словы ўзніклі з старажытных кампазітаў (складанняў), адзін з членаў якога стаў афіksam. Так, многія нашыя прэфіксы – гэта былыя прыназоўнікі, параўн. *Да хаты даехаў, прысеў пры сцяне*. Або лацінскія: *ab urbe* ‘ад горада’ і *abducere* ‘адводзіць’, *in urben* ‘у горад’ і *inferre* ‘уносіць’.

Суфіксы паводле паходжання – гэта былыя кампаненты складаных слоў. Да прыкладу, нямецкі суфікс – *lich* раней быў самастойным словам з значэннем ‘цела, выгляд, вобраз’. Цяпер гэты суфікс утварае абстрактныя назоўнікі ад іменных і дзеяслоўных асноваў: *weiblich* — ‘жаночы, жаночкі’, *täglich* — ‘штодзённы’, *herzlich* — ‘сэрцавы’.

Канчаткі – гэта этымалагічна былыя самастойныя словы – займеннікі і прыслоўі. Да прыкладу, канчаткі поўных прыметнікаў – былыя ўказальныя займеннікі *и, е, я*, якія дадаваліся да кароткіх прыметнікаў: *бела+я* → *белая*, *сін+и* → *сини*, давальны склон: *синю+ему* → *синему*. У беларускіх народных гаворках формы будучага часу дзеясловаў незакончанага трывання *рабіціму, рабіцімеш...* (зэльвенскія гаворкі) утварылася з двух слоў: *рабіць іму, рабіць імеш*, параўн. у украінскай мове *ти знатимеш < знати имеш*.

Адбываліся у гістарычным развіцці мовы і працэсы перараскладання і спрашчэння марфемнага складу слова. Іх упершыню апісаў знаны расійскі навуковец В.А.Багародзіцкі (1857 – 1941).

Перараскладанне – змена марфемнай будовы слова, калі мяжа паміж марфемамі праходзіць па-іншаму, чым раней, г.зн. адбываецца новае раскладанне слова на марфемы, зрушваецца марфемная мяжа. Напрыклад, у слове *ўнушыць* раней вылучалася прыстаўка *ун-* (<вн <вън) і корань *-уш-* (параўн. *увесці ў вушы* і *ўнушыць* як тоесныя сэнсам адзінкі). Пазней замест *вн-уш-и-ть* стала іншае раскладанне на марфемы гэтага слова:

у-нуш-ы-ць. Зрушвалася марфемная мяжа і на стыку асновы і канчаткаў назоўнікаў ды асабовых формаў дзеясловаў, калі галосны асновы назоўніка адышоў да канчатка: *нага-мі* → *наг-амі*, *дама-мі* → *дам-амі*. Былыя тэматычныя галосныя ў асабовых формах дзеяслова адышлі ад асновы і сталі часткай канчатка: *нес-е-ши* → *няс-еш*. Як бачым, адбылося скарачэнне асновы на карысць канчатка. У выніку перараскладання былыя дзве прыстаўкі (*не-* + *да-*) ператварыліся у адну: *недавыканаць* і *выканаць*, дзе ў першым слове прыстаўка *неда-* мае значэнне ‘не да канца’ (выканаць). Перараскладанне прывяло і да з’яднання двух суфіксаў у адзін: *вея-л(а)* + *к-а* → *вея-лк-а*.

Спрашчэнне (руск. опрощение) – гістарычны пераход вытворнай асновы ў невытворную, спрашчэнне колькасці марфемаў у аснове да адной: *жи-в-от(ъ)* → *живот*, *да-рѣ* → *дар*, *жи-т-(о)* → *жыт-а*, *з-дор* (параўн. *драць*) → *здор*, *при-изб(а)* > *прызб(а)*.

Спрашчэнню супрацьстаіць **ускладненне** – пераход раней невытворнай асновы ў вытворную (раскладальную). Напрыклад, нераскладальнае польскае слова *flaszka* перайшло ў рускую мову, набыўшы ў ёй форму *фляжка* (па аналогіі з *ножка*, *дужка* (ад *дуга*), і аснова стала падзяляцца на дзве марфемы: *фляж-к-(а)*. На базе яго шляхам адваротнага ўтварэння ўзнікла *фляга*.

Працэсы гістарычных зменаў у марфалагічнай структуры слова адбываюцца павольна, таму нямала тут пераходных з’яваў, напрыклад **паўспрашчэнне**, калі структура слова дае мажлівасць дваякай кваліфікацыі яе марфемнага складу: *перамог-а* і *пера-мог-а* (параўн.: *ён змог свайго супраціўніка і ён перамог яго*), руск. *пет-ух* і *петух*, *в-кус* і *вкус*, *по-двиг* і *подвиг*.

РАЗДЗЕЛ VIII. ПІСЬМО

§ 58. Письмо і яго роля ў мове

Пісьмо – гэта сістэма графічных знакаў для перадачы вуснай мовы на адлегласці і замацавання яе ў часе. Пісьмо дапамагае чалавецтву захаваць досвед, перадаць яго ад пакалення да пакалення, ад аднаго народу да іншага. Яно – другі паводле значнасці (пасля гукавой мовы) сродак сумоўя людзей. Узнікла пісьмо прыкладна 3000 гадоў таму ў раннекласавым гра-

мадстве з мэтай фіксацыі пэўнай інфармацыі для захавання яе ў часе і перадачы на адлегласці.

Папярэднікам пісьма была прадметная перадача інфармацыі – г.зв. **прадметнае «пісьмо»** – пасланні, якія складаліся з набору прадметаў з сімвалічным значэннем. Так, на Суматры пасылка солі была знакам дружбы і міру, пасылка перцу – знакам варожасці і вайны. Такім было сімвалічнае пасланне скіфаў персідскаму цару Дарыю, якое апісаў старажытнагрэцкі гісторык Герадот (V ст. да н.э.). Пасланне складалася з жабы, мышы, птушкі і пяці стрэлаў. Сэнс яго быў такі: «Калі вы, персы, не ўмеете скакаць у балоце, як жабы, хавацца ў зямлю, як мышы ў норы, і лятаць, як птушкі, то вы загінеце ад нашых стрэлаў, як толькі ступіце на нашу зямлю».

Побач з сімвалічным прадметным «пісьмом» выкарыстоўваліся і г.зв. умоўныя сігналацыі, калі прадметы выступалі ўмоўнымі знакамі. Напрыклад, перуанскае пісьмо *кіну* (палачка з завязанымі на ёй рознаколернымі шнуркамі і вузламі), іракезскае «пісьмо» *вámпум* (вяроўка з замацаванымі на ёй ракавінкамі рознага колеру і памераў). Каб ведаць сэнс гэтых шнуркоў і ракавінак, трэба было дамовіцца пасланнікам з іх атрымальнікам пра значэнне сімвалаў. Такія «прадметныя запіскі» маглі перадаць толькі элементарную інфармацыю – пэўныя папярэджанні, сігналы пра небяспеку і г.д. Больш дакладную інфармацыю стала перадаваць **знакавае** пісьмо – выкарыстанне разнастайных **знакаў** на тым ці іншым матэрыяле: каменных і гліняных табліцах, воскавых дошчачках, папірусе, пергаменце, бяросце, а пазней – паперы (упершыню яна з’явілася ў кітайцаў каля 2 тысячаў гадоў таму). Такое пісьмо (з выкарыстаннем знакаў) называецца **графічным пісьмом**.

§ 59. Інвентар пісьма

Ім выступаюць графічныя знакі – літары, лічбы, знакі прыпынку і розныя іншыя фігуры і абазначэнні (схемы, матэматычныя і хімічныя сімвалы ды пад.). Пісьмовы знак называецца **графемай** (грэц. grapho – ‘пішу’ + суфікс –*ем-а*, як і ў словах *фанема*, *марфема* і інш.).

Асноўныя графемы сучаснага пісьма – літары. Яны могуць адрознівацца сваім малюнкам (А, О, К, Ж) ці асобнымі дэталямі (у – ў, е – ё, и – й). Графемы бываюць складанымі (дз, дж, ch, tsch, cz, sz). Яны могуць мець свае варыянты (алаграфемы): друкаваныя і рукапісныя, вялікія (загалоўныя) і малыя (радковыя), факультатыўныя (g — d, т — m).

З улікам таго, якога роду моўная адзінка абазначаецца пісьмовым знакам, вылучаюць два віды пісьма – **фанаграфію** («запіс гукаў») і **ідэаграфію** («запіс ідэяў») і ў адпаведнасці з гэтым два галоўныя тыпы графемаў – фанаграмы і ідэаграмы.

Фанаграмы – (грэц. *phōnē* — ‘гук’ і *gramma* ‘літара’) — пісьмовыя знакі, якія абазначаюць гукавыя адзінкі ці гукавыя асаблівасці мовы. Фанаграмы ў сваю чаргу падзяляюцца на: 1) **фанемаграмы**, якія адпавядаюць асобным фанемам (як усе літары ў слове *мука*), 2) **сілабаграмы** (грэц. *syllabe* – ‘склад’), якія абазначаюць склады (спалучэнне зычнага [j] і галоснага ў межах склада, як літары беларускага алфавіта *е, ё, ю, я* ў становішчы не пасля зычных: *яна* [jana], *яе* [ja-jэ]); 3) знакі для адрознення фанемаў, як лацінскае *x* [ks]; 4) знакі для адрознення дыферэнцыйных прыметаў фанемы, напрыклад «ь» для абазначэння палаталізаванай фанемы: *сто́ль*, *ко́нь*, або надрадковы знак (Ф у польскім пісьме над зычнай літарай: *dzień*, а таксама надрадковы знак над галоснай літарай у чэшскай мове, які паказвае на працягласць галоснага: *pás* — ‘пояс’; 5) прасадэмы – знакі націску: *ста́лы* і *ста́лы*Ф.

Выкарыстоўваюцца і **змешаныя** (двухзначныя) тыпы фанаграмаў, як ётаваныя літары *е, ё, ю, я* (пасля зычных яны абазначаюць галосныя фанемы <э>, <о>, <у>, <а> і палаталізаванасць зычнай: *зя́мля* <з’эмл’а>).

Ідэаграмы (грэц. *idea* – ‘ідэя’ і *gramma* — ‘літара, пісьмовы знак’) – пісьмовыя знакі, якія перадаюць значэньевыя адзінкі мовы – без перадачы гучання гэтых адзінак, а толькі зрокава. Ідэаграмы маюць рознае гучанне ў розных мовах, але тоесны сэнс. Гэта найперш лічбы, матэматычныя знакі: 3 (тры, *trzy*, *dreі*), +, –, =, 0, % і інш.

Ідэаграмы маюць два галоўныя падтыпы: 1) **лагаграмы** (грэц. *logos* – ‘слова’ і *gramma* ‘пісьмовы знак, літара’), або **лексемагра-**

Матэрыялам для пісьма былі камень, кара, косць, шкура. Піктаграмы перадаюць змест цэлай фразы, але яны не звязаныя з гукавым маўленнем. Элементы піктаграфіі – піктаграмы сустракаюцца і ў наш час: рысункі на шыльдах крамаў, майстэрняў, цырульняў (боты, чаравікі, акуляры, гарнітуры, малюнак пастрыжанага чалавека ды інш.).

Аднак піктаграмы няздатныя дакладна перадаць інфармацыю, іх можна па-рознаму расшыфроўваць. Да таго ж з іх дапамогай цяжка было перадаць абстрактныя ідэі. Таму піктаграфія паступова ператвараецца ў новы від пісьма — **ідэаграфію** (грэц. *idea* – ‘ідэя, паняцце’ і *grapho* – ‘пішу’), або **ідэаграфічнае пісьмо**. Адметнасць ідэаграфіі ў тым, што тут паведамленне падзяляецца **на часткі**, і кожная частка абазначае пэўнае паняцце, адпаведнае значэнню асобнага слова. Таму ідэаграмы іначай называюць **лагаграмамі** (грэц. *logos* — ‘слова’), а ідэаграфію – **лагаграфіяй**. Паступова піктаграмы набываюць пераносныя значэнні. Так, нарысаванае вока абазначае не толькі орган зроку, але і перадае значэнне ‘зоркасць, пільнасць’, нага – паняцце ‘хадзіць, стаяць’. Павялічваецца колькасць знакаў, змяняецца іх форма ў кірунку ўмоўнасці; становіцца абавязковай дакладная перадача формы знака. Ідэаграфічнае пісьмо было запатрабаванае ў перыяд утварэння старажытных дзяржаваў (Егіпет, Кітай, Шумер), развіцця гандлю, дыпламатыі, неабходнасцю стварэння законаў. Усё гэта вымагала мець спарадкаванае і дакладнае пісьмо.

Ідэаграма (лагаграма) перадае пэўнае значэнне, не звязанае з гучаннем, таму з дапамогаю тых самых ідэаграмаў могуць абменьвацца думкамі людзі, якія размаўляюць на розных мовах ці дыялектах. Да прыкладу, у Кітаі ідэаграму ‘чалавек’ пекінец вымаўляе *жэнь*, катонец – *янь*, а шанхаец – *нінг*, а на пісьме яно абазначаецца адным знакам (人), і ўсе разумеюць гэты знак-слова аднолькава — ‘чалавек’.

Тыповымі і найбольш старажытнымі сістэмамі ідэаграфічнага пісьма лічацца старажытнаегіпецкая герагліфічная (з канца IV тысячагоддзя да н.э.), шумерская (з пачатку III тысячагоддзя да н.э.) і старажытнакітайская (з II тысячагоддзя да н.э.).

Іерагліфічнае (дакладней: герагліфічнае, ад грэц. *hieros* — ‘святы’ і *glyphe* – ‘выдаўблены відарыс’) **пісьмо** як самы пер-

шы, старажытны від ідэаграфічнага пісьма, меў яшчэ шмат агульнага ў форме знакаў з прадметамі, але абазначаў не сам прадмет, а адпаведнае паняцце на аснове асацыяцыі з ім. Паступова знакі змяняюць свае абрысы і становяцца непадобнымі на контуры былых прадметаў. Гэта выклікана неабходнасцю зрабіць больш хуткім працэс пісьма. А каб не ствараць безлічы новых знакаў (для кожнай лексемы – новы знак), сталі ўскладняць ранейшыя знакі – іх паўтарэннем ці дадатковымі значкамі. Перанос знака на цэлыя шэрагі звязаных сэнсавымі асацыяцыямі слоў стваралі полісемію знакаў лагаграфічнага (ідэаграфічнага) пісьма. Напрыклад, «вока» → ‘бачыць’, ‘глядзець’, ‘увага’, ‘зоркасць’. Для размежавання розных значэнняў выкарыстоўваўся дадатковы значок, які паказваў на адмысловасць лагаграмы, абумоўленай адметнасцю яе гучання. А гэта дазваляла перадаваць парознаму і часткі слоў, якія мелі супольнае гучанне, — склады, марфемы. Гэта быў крок да пераходу ідэаграмы ў фанаграму, калі асобны іерогліф ці яго частка сталі абазначаць той гук, якім пачыналася слова, абазначанае асобным іерогліфам. Гэтым самым падрыхтоўваўся пераход да гукавога пісьма (літарна-гукавога).

Разнавіднасцю ідэаграфічнага пісьма быў *клінапіс*. Ён узнік з піктаграмаў у шумераў (3 тысячы гадоў да н.э.), знакі мелі клінападобную форму, іх было некалькі сотняў. Клінапісныя ідэаграмы, якія выкарыстоўваліся для перадачы аднолькавых слоў, потым пераносіліся і ў шматскладовыя словы для абазначэння гэтых складоў і граматычных формаў. Так пачынае ўзнікаць *складовае пісьмо*. Найбольш старажытнае складовае пісьмо – шумерскае.

Іераліфічнае пісьмо захавалася да нашых дзён у Кітаі. У ім больш за 40 тысяч іерогліфаў. Для свабоднага чытання трэба ведаць 6-7 тысяч знакаў, для адаптаванай літаратуры – больш за тысячу знакаў. Імкненне кітайцаў перайсці на алфавітна-гукавое пісьмо не мела поспеху, бо ў краіне больш за 50 дыялектаў (раней іх лічылі асобнымі мовамі), і гэта выклікае вялікія цяжкасці пры фанетызацыі пісьма. А так прадстаўнікі розных дыялектаў (моваў) лёгка кантактуюць, выкарыстоўваючы супольныя іерогліфы. Да таго ж, гэта добра стасуецца з тыпам самой кітайскай мовы – каранёвай, дзе мала граматычных паказчыкаў, дзе словы – аднаскладовыя, а шматскладовыя (складаныя)

утвараюцца шляхам з’яднання іх у адно цэлае. Так, слова *fuma* «бацькі» складаецца з двух складоў-слоў: *fu* – ‘бацька’ + *ma* — ‘маці’, а *kanshu* — ‘чытаць’ – з *kan* — ‘глядзець’ + *shu* — ‘кніга’.

Ідэаграфічны тып пісьма ў большасці народаў быў заменены на **фанаграфічны** (грэц. *phōnē* – ‘гук’ і *grapho* – ‘пішу’), што дыктавалася значнымі недахопамі ідэаграфіі: шматлікасцю знакаў, цяжкасцю перадаваць словы з абстрактным значэннем і розныя граматычныя формы слова, неадпаведнасцю кансерватыўнага пісьма развіццю мовы, яе бесперапынным зменам і ўдасканаленню.

Трэці этап у развіцці пісьма – **фанаграфія**, або **фанаграфічнае пісьмо**. Фанаграмы абазначаюць гукавыя элементы слова – склады і гукі. З улікам гэтага фанаграфія мае дзве разнавіднасці: складовае пісьмо і літарнае пісьмо.

Складовае, інакш **сілабічнае** (грэц. *syllabé* — ‘склад’), **пісьмо** – гэта пісьмо, у якім графічны знак абазначае склад у слове. Тыповым прыкладам можа служыць індыйскае пісьмо *дэванагары*. Тут асноўныя графемы абазначаюць склады, куды ўваходзяць зычны і галосны гук, напрыклад санскрыцкае *ḍama* — ‘дом’. Дасканалым складовым пісьмом лічыцца і сучаснае японскае пісьмо *кана*, якое мае 45 асноўных знакаў. Складовае пісьмо бярэ свой пачатак у II тысячагоддзі да н.э. (шумерскае пісьмо). Знакі для складоў развіліся з ідэаграмаў, якія абазначалі аднаскладовыя словы. Напрыклад, ідэаграма слова *страла* (у шумерскай мове *ti*) стала абазначаць склад [ti].

Першымі чыста фанаграфічнымі сістэмамі прызнаюцца старажытныя заходнесеміцкія, у прыватнасці фінікійская. У гэтай сістэме пісьма абазначаліся толькі зычныя гукі (бо карань слова складаецца з зычных), а галосныя ўстаўляліся ў несусцэльны карань у функцыі трансфікса і не былі сталым элементам, выконваючы чыста граматычную функцыю. Такое пісьмо называецца **кансанантавым**. Кансанантавае пісьмо паступова перарастае ў **поўную фанемаграфію**, дзе абазначаюцца ўсе гукі (фанемы) – як зычныя, так і галосныя. Тыповы прыклад — грэцкае пісьмо (VIII ст. да н.э.). Яно створана на падставе фінікійскага. Для абазначэння галосных грэкі выкарысталі як фінікійскія літары, так і вынайшлі свае. У гэтым пісьме было 24 літары (17 зычных і 7 галосных). На аснове старажытнага грэц-

кага ўзнiкла лацiнскае пiсьмо (VIII—VII ст. да н.э.), а таксама славянскае (кiрылiца) i iншыя.

Латiнскае пiсьмо вылучалася плаўнасцю i акругленнем абрысаў у лiтарах. На аснове грэцкага пiсьма з улiкам абрысаў лацiнскiх лiтараў была створана *славянская сiстэма пiсьма* ў другой палове IX ст. Яна мела два варыянты – глалолiца i кiрылiца. Стваральнiкамі iх былі знакамітыя славянскiя асветнiкi браты Кiрыла i Мяфодзь. Спачатку ўзнiкла *глаголiца*. Але яна хутка выйшла з ужытку, вiдаць, таму, што лiтары яе былі складанай формы (мелi шмат кручкоў i кружочкаў) i стваралi пэўную цяжкасць для напiсання. *Кiрылiца* (назва ад iмя стваральнiка яе – Кiрылы) мела лiтары больш протай формы i выразнасцi i была больш прыдатнай для засваення. Лiтары кiрылiцы, як мяркуюць даследчыкi, у большай частцы ўзнаўляюць абрысы лiтараў грэцкага «унцыяльнага» (устаўнага) пiсьма, якое выкарыстоўвалася ў набажэнскай лiтаратуры i мела строгi i выразна перпендыкулярны абрыс лiтараў. Кiрылаўскае пiсьмо было прыстасаванае для перадачы фанемаў стараславянскай мовы, таму ў iм (параўнальна з грэцкiм пiсьмом) былі дадатковыя лiтары – Б, Ц, Ш, Ч, Ж, Ъ, Ы, Ь, Ю, @, ады некаторыя iншыя.

Кiрылiца	Грэцкае
Лiтары i iх назвы	ўстаўное пiс
À – аз	Α
Á – букi	
Â – ведзi	Α̂
Ã – глаголь	Α̃
Ä – дабро	Ᾱ
Å – есць	Α̅
Æ -- жывеце	
½ -- зяло	Ç
Z -- зямля	Z
I – i	I
H -- iжэ	H
Ê -- кака	K
Ë – людзi	Ë

Кірыліца	Грэцкае
Літары і іх назвы	ўстаўное піс
Ì – мыслеце	ì
Í – наш	í
Î – он	î
Ï – пакой	ï
Ð – рцы	Ð
Ñ – слова	Ñ
Ò – тверда	Ò
Q -- ук	
Ô – ферт	Ô
Õ – хер	Õ
W – амега	W
Ö – цы	
Y -- чэрв	
Ø – ша	
М -- шта	
Ú – ёр	
Р – еры	
Ü – ер	
Һ – яць	
Р – ю	
" – я	
˘ -- е	
а -- юс малы	
@-- юс вялікі	
ётаваны	
± -- юс малы	
ётаваны	
,	

Кірыліца была двойчы рэфармаваная: 1) пры Пятру I (у 1708 – 1710 гг. быў уведзены створаны беларусам Іллём Капіевічам **грамадзянскі алфавіт** (руск. «гражданка»), які меў больш спрошчаны абрыс літараў, у ім не было ранейшых 8 (непатрэбных для перадачы фанемнага ладу рускай мовы) літараў (юсоў, ферта, амегі, іжыцы ды інш.). Пазней рускі алфавіт папоўніўся літарамі *й, ё*; 2) у 1918 годзе былі выдалены з рускага алфавіта літары «і – дзесятковае», «яць», «фіта» і адменены «цвёрды знак» на канцы слова.

Паступова ўсе сістэмы пісьма перайшлі на абавязковы **словападзел** тэксту, ужыванне знакаў прыпынку і выкарыстанне ў патрэбных выпадках вялікай літары.

Беларускае пісьмо ўзнікла на аснове кірыліцы, якая выкарыстоўвалася да 17 ст. Побач з кірыліцай (з канца 17 ст.) ужывалася лацінская графіка ў польскім яе варыянце. У 16 ст. кнігі на беларускай мове пісаліся і арабскім пісьмом. Яны ствараліся татарамі, што пасяліліся на Беларусі ў 14-15 ст. і паступова забыліся татарскае мовы, але выкарыстоўвалі арабскае пісьмо.

Грамадзянскі шрыфт, створаны І.Капіевічам, паступова прыстасоўваўся для перадачы адметнасцяў беларускай мовы, яе фанетычнага ладу. У канцы XIX – пачатку XX стагоддзяў сталі ўжывацца літары *дз, дж*, спалучэнні *шч* (на месцы *ш*), *ц* (на месцы *[т']*), *ё, і, ў*, раздзяляльны знак — апостраф (*'*), былі выдалены з беларускага пісьма літары *н, и, щ, ъ*.

ГРАФІКА І АРФАГРАФІЯ

§ 61. Графіка і арфаграфія

Графіка (грэц. graphike, ад grapho ‘пішу, рысую, малюю’) – гэта інвентар усіх сродкаў пісьма: літары, знакі прыпынку, ідэаграмы (у фізіцы, матэматыцы), піктаграмы (малюнкi на шыльдах крамаў, майстэрняў, клубаў), а таксама сістэма дачыненняў паміж графемамі і фанемамі ў літарна-гукавым (фанематычным) пісьме. У мовазнаўстве тэрмінам «графіка» называецца таксама галіна лінгвістыкі, якая даследуе стасункі (адносіны) паміж графемамі і фанемамі. Паняцце «графіка» дастасоўваецца звычайна да фанематычнага (літарнага) пісьма, якому ўласцівыя тры адметнасці: алфавіт, графіка і арфаграфія.

Алфавіт (грэц. alphabetos – з назваў першых дзвюх літараў грэцкага алфавіта – «альфы» і «бэты», у пазнейшым вымаўленні «віты») – гэта сістэма графічных знакаў фанематычнага пісьма – літараў, замацаваных у адпаведнай паслядоўнасці ў той ці іншай пісьмовай мове. Асноўныя патрабаванні да алфавіта – дакладная колькасць адпаведных літараў і тыповых гукаў (фанемаў), прастата абрысаў графічных знакаў і іх зручнасць для напісання, выразнае адрозненне адной літары ад іншых.

У сучасным свеце найбольшае пашырэнне маюць тры асноўныя алфавіты: **лацінскі** (яго нацыянальныя варыянты выкарыстоўваюцца народамі Амерыкі і Аўстраліі, большай часткі народаў Еўропы і некаторых краінаў Азіі і Афрыкі), **арабскі** (у народаў арабскіх краінаў, Ірана, Пакістана, Афганістана) і **славянска-кірылаўскі** (яго нацыянальныя варыянты ў Балгарыі, Сербіі, Македоніі, Беларусі, Украіне, неславянскіх народаў Расійскай Федэрацыі і інш.).

Свае адметныя сістэмы пісьма маюць Кітай (герагліфічнае пісьмо), Індыя (складовае пісьмо дэван’агары), Японія (спалучэнне герагліфічнага і гукавога пісьма – к’ана) ды іншыя краіны (Арменія, Грэцыя, Грузія, Ізраіль...).

Графіка і арфаграфія разам вызначаюць правілы функцыянавання графемаў (літараў) фанемаграфічнага пісьма. Графіка ўстанаўляе правілы адпаведнасці графемаў (літараў) гукавым адзінкам мовы (фанемам, складам, дыферэнцыйным адзнакам фанемаў, націску).

Ідэальнаю лічыцца графіка, у якой існуе дакладная адпаведнасць паміж графемамі і фанемамі: кожная графема перадае адну фанему, а кожная фанема перадаецца адной графемай. Аднак такой графікі не мае ніводнае натуральнае пісьмо, бо цягам часу пісьмо адстае ад жывой мовы, якая змяняецца больш хуткімі тэмпамі. У адных мовах разыходжанне паміж напісаннем і вымаўленнем меншае (беларуская, сербская мовы), у іншых – большае. Напрыклад, у англійскім пісьме напісанне і вымаўленне істотна адрозніваюцца: тут выкарыстоўваюцца складаныя графемы (літараспалучэнні) для абазначэння аднаго гук (яно мае 118 складаных графемаў): *sk* абазначае гук [к], *bought* [b : t]: *oeu* – гук [у], *augh* – гук [э].

§ 62. Арфаграфія і яе прынцыпы

Каб ведаць правілы чытання і пісьма, трэба ведаць не толькі графіку, але і арфаграфію. *Арфаграфія* (грэц. orthos – ‘правільны’ і grapho – ‘пішу’ = ‘правільнае пісьмо’) – сістэма агульнапрынятых правілаў перадачы вуснай мовы на пісьме: напісання слоў і іх частак (марфемаў), пераносу частак слова на наступны радок, правілаў абазначэння на пісьме межаў паміж моўнымі адзінкамі (напісанні злітыя, паўзлітыя і асобныя), правілаў ўжывання вялікай літары і пісьмовых скарачэнняў.

Правілы арфаграфіі будуюцца на падставе графікі. Там, дзе правілы графікі паказваюць на тую ці іншую адпаведнасць як адзіную ў пэўных фанетычных умовах, у арфаграфіі няма патрэбы. Напрыклад, у напісаннях *дом*, *там*, *худы* ўжыванне ўсіх літараў вызначаецца графікай. Арфаграфія з некалькіх варыянтаў, якія дапускае графіка, выбірае адзін, астатнія касуе. Напрыклад, назоўнік, утвораны з выкарыстаннем суфікса *-б-* і канчатка *-а* ад дзеяслова *касіць*, вымаўляецца [каз’ба]. Каранёвы канцавы гук [з’] тут можна перадаць сродкамі графікі дваяка: [кас’] і [каз’], і ад гэтага гучанне слова (яго каранёвай марфемы) не зменіцца: «касьба» і «казьба» будуць вымаўляцца аднолькава – [каз’ба]. Арфаграфія, кіруючыся адпаведным прынцыпам (падставай), выбірае адпаведную *арфаграму* (грэц. orthos – ‘правільны’ і gramma – ‘пісьмовы знак, літара’) — напісанне, выбраное з двух ці болей мажлівых. Так, вымаўленне [гарацк’і] можна перадаць на пісьме трыма паралельнымі варыянтамі: *гарацкі*, *гарадзкі*, *гарадскі*. Арфаграфія (правапіс) замацоўвае апошні варыянт як нарматыўны, а першыя два касуе.

Выбар паміж паралельнымі магчымымі напісаннямі, якія даюцца графікай, вызначаецца на падставе таго ці іншага арфаграфічнага прынцыпу. Іх вылучаюць 4 альбо 5: 1) фанетычны, 2) марфалагічны, 3) дыферэнцыйны, 4) традыцыйны, 5) граматычны (грамематычны).

Пры *фанетычным* прынцыпе літары-арфаграмы перадаюцца на пісьме ў адпаведнасці з іх вымаўленнем. Напрыклад, у словах *дом* – *дамы*, *шэсць* – *шасці* каранёвыя *о*, *э*, апынуўшыся ў ненацісным становішчы, у адпаведнасці з вымаўленнем абазначаюцца літарай *а*: *дамы*, *шасці*. Гэтак пішуцца і прыстаўкі *з-/с-*, *без-/бес-*, *раз-/рас-*, *цераз-/церас-*, калі зычная фа-

нема <з> у слабой пазіцыі (перад глухім зычным) рэалізуецца ў сваім варыянце *с*; параўн.: *звіць* і *спісаць*, *безвыніковы* і *бескарысны*, *разменны* і *раскінуты*, *цераззерніца* (с.-г.) і *цераспалосіца*.

Аднак не кожнае напісанне, адпаведнае вымаўленню, вызначаецца фанетычным прынцыпам. Так, першыя ў названых парах словы *дом*, *шэсць* перадаюцца на пісьме не паводле правілаў арфаграфіі (у іх няма арфаграмаў), а чыста графічна, бо на месцы літараў у гэтых словах няможна ўжыць іншыя графемы. Фанетычны ж прынцып патрабуе перадачы на пісьме жывых чаргаванняў гукаў, рэалізацыі фанемаў у іх варыянтах. У беларускай мове фанетычным прынцыпам кіруюцца, як правіла, пры выбары галосных. У сербскай мове, дзе фанетычныя напісанні таксама пашыраныя, гэты прынцып дзейнічае пры выбары зычных; параўн.: *Србин* ('серб') і *српски* ('сербскі'), *подбити* і *потписати*, *сладак* ('салодкі') і *слатко* ('варэнне').

Пры **марфалагічным** прынцыпе захоўваецца аднастайнае, аднолькавае напісанне марфемаў (іх частак), не зважаючы на іх рознае вымаўленне ў розных фанетычных пазіцыях. Так, мы пішам *заводы* і *завод*, хоць у апошнім слове фанема <д> рэалізуецца ў гуку [т]: [завот]. Пры марфалагічным прынцыпе аднастайна перадаюцца на пісьме гукі ў моцнай пазіцыі, г.зн. фанемы. Таму гэты прынцып называюць *фанематычным* (фанемным), або *марфанематычным*, бо тут — «фанемнае» напісанне марфемаў (ці іх частак). Ён пашыраны ў рускай мове (*город*, *водолаз*), балгарскай, польскай, чэшскай, нямецкай ды іншых арфаграфіях. У беларускай мове паводле гэтага прынцыпу пішуцца зычныя літары: *горад* [*горат*], *снег* [с'н'эх], *лётчык* [л'о ч'ык].

Пры **дыферэнцыйным** прынцыпе размяжоўваюцца лексічныя амонімы — яны маюць рознае напісанне; параўн. руск.: *ожёг* (дзеяслоў) і *ожог* (назоўнік), *компания* 'група' і *кампания* 'мерапрыемства' (*посевная кампания*). Найчасцей дыферэнцыйны прынцып выкарыстоўваецца пры размежаванні ўласных і агульных назоўнікаў: *крапіва* і *Крапіва Кандрат*, *танк* і *Танк Максім*, *арол* і *Арол* (горад), у нямецкай мове ўсе назоўнікі пішуцца з вялікай літары дзеля адрознення іх ад аманімічных дзеясловаў, якія маюць малую (радковую) літару: *Leben* — 'жыццё' і *leben*

— ‘жыць’, *Lesen* — ‘чытанне’ і *lesen* — ‘чытаць’, у французскай арфаграфіі *la* (артыкль) і *là* — ‘там, туды’ ды інш.

Традыцыйны (гістарычны) прынцып – гэта прынцып захавання напісання, якое ўсталявалася раней, у гістарычным мінулым і не адпавядае ні рэальнаму вымаўленню, ні марфалагічным стасункам у сучаснай мове. Напрыклад, у рускай мове напісанне літары *з* у канчатках дапасаваных да назоўнікаў слоў на месцы гука [в]: *того* [т’во], *синего*, *лисе́го*, *девятого*; напісанне літары *и* пасля *ж,ш*: *жить*, *шить* (раней гукі [ж], [ш] былі мяккімі, а цяпер яны толькі цвёрдыя і словы вымаўляюцца [жыт’], [шыт’]). Традыцыйны прынцып пашыраны ў англійскай мове, дзе напісанне амаль без зменаў захоўваецца больш як 500 гадоў. Параўн. *write* [rait], *wheat* [wi:t]. Па традыцыі ў рускай мове пішуцца падвойныя зычныя ў іншамоўных словах (*колле́га*, *коллектив*, *алле́я*, *оппози́ция*), хоць вымаўляюцца яны без падаўжэння, як і ў іншых славянскіх мовах, дзе пішуцца з адной зычнай літарай: белар. *кале́га*, *але́я*, *апазі́цыя*, польск. *kolega*, *aleja*., *opozycja*, чэшск. *kolektiv*, *alej*, славацк. *kolektiv*, *aleja* ...

Захаванне іншамоўнага аблічча (напісання) ў рускай арфаграфіі досыць частае і пры перадачы іншых літарных спалучэнняў: *майор*, *йод*, *миллион*, *медальон*.

У беларускай мове традыцыйныя напісанні з літарай *е* ў першым складзе перад націскам (замест нарматыўнага *я*) у новых «Правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» прапануецца скасаваць ў спрадвечна беларускіх словах, і прапануецца пісаць тут літару *я* паводле агульнага правіла: *васямнаццаць*, *дзявяты*, *дзясяты*, *сямнаццаць* і ў вытворных ад іх. І ў іншамоўных словах традыцыйныя напісанні, якія пярэчаць фанетычнаму прынцыпу (яканню), нярэдка змяняюцца, напрыклад: *каляндар*, *сяржант*, *дзяжурны*, *слясарны*, *ялейны*, *ялот*, *ярмолка*, *яфрэйтэр*, *яўрэй*, *яхідны*...

І традыцыйнае напісанне літары *э* ў ненаціскных складах іншамоўных слоў (асабліва ў канцавых складах – спалучэннях –*тар*, –*тал*) замяняецца на *а*: *майстар*, *лідар*, *ваўчар*, *шніцаль*, *прынтэр*, *кампутар* і г.д.

Граматычны прынцып патрабуе аднолькава абазначаць на пісьме пэўную граему – асобнае значэнне граматычнай катэгорыі: напрыклад, у рускай мове з дапамогаю мяккага зна-

ка (ь) абазначаецца грамема жаночага роду і пасля літараў *ж,ш,ч,ш*: *рожь, мышь, ночь, вещь* (як і ў словах *артель, кость, плот*), хоць напісанне літары *ь* тут лішняе пасля няпарных мяккіх (палатальных) [ч'] і [шч'] ці супярэчыць гучанню слова (пасля няпарных цвёрдых [ж] і [ш]). Мяккі знак у гэтым выпадку выконвае чыста граматычную функцыю – паказвае на жаночы род і тып скланення (3-е) параўн: *ночь і плач, рожь і нож*. Гэтая грамемная роля літары *ь* вельмі выразна выяўляецца ў розных напісаннях назвы ракі (цячэ паўз Гомель) на рускай мове. У архіўных матэрыялах сустракаем напісанні: *Сожь і Сож*. У першым выпадку – назоўнік жаночага роду (скланяецца *Сожь – Сожи, Сожью...*), у другім – мужчынскага (*Сож, Сожа, Сожем*).

Граматычны прынцып выяўляецца і ў напісанні літары *ь* пасля *ж,ч,ш* і ў формах загоднага ладу дзеяслова: *режь, режьте, плачь, плачьте, ешь, ешьте* – аналагічна з *встань, встаньте, сядь, сядьте*, якія маюць мяккія [н'] і [д'].

У арфаграфіях розных моваў неаднолькавае пашырэнне маюць названыя прынцыпы: у рускай вызначальны прынцып – марфалагічны (марфематычны), у англійскай – традыцыйны (гістарычны), у беларускай мове два прынцыпы вызначаюць прывілы сучаснага пісьма: фанетычны (напісанне галосных) і марфалагічны (напісанне зычных). Фанетычныя напісанні ёсць і ў рускай мове (напісанне прыставак з канцавымі *-з/-с*, некаторых слоў (*лестница* (<*лезу*)). Але іх няшмат. Найбольш напісаняў, заснаваных на фанетычным прынцыпе, у сербскай і беларускай мовах.

§ 63. Практычная транскрыпцыя і транслітарацыя

Яны выкарыстоўваюцца, калі трэба перадаць у пісьмовым тэксе словы (звычайна ўласныя імёны ці тэрміны), урыўкі з тэксту іншай мовы з дапамогаю графічных сродкаў сваёй мовы. Словы з іншай мовы могуць перадавацца шляхам палітарнага перакладу з аднае графікі на іншую, напрыклад, замена лацінскіх літараў славянскімі ці наадварот: англ. *Newton* – руск. *Невтон*, *Klibern* – *Клиберн*; Янка Купала – польск. *Janka Kupala*, *Adam Mickiewicz* – *Адам Міцкевіч*. Такая перадача называецца **транслітарацыяй** (лац. *trans* – ‘цераз, праз’ і *littera* –

‘літара’), інакш дакладная замена літараў адной графікі на літары іншай, без уліку іх вымаўлення ў мове-крыніцы.

Другі спосаб перадачы іншамовных адзінак на родную мову – **практычная транскрыпцыя**. Тут пры замене графемаў адной графікі на іншую ўлічваецца вымаўленне гэтага слова ў мове-крыніцы. Так, прозвішча англійскага навукоўца *Newton* перадаецца на рускую мову паводле яго вымаўлення: *Ньютон* (а не паводле транслітарацыі – як яно выкарыстоўвалася ў Ламаносава: «*может собственных Платонов и быстрых разумом Невтонов российская земля рождать*»).

З улікам транслітарацыі пішам *Лейпцыг*, хоць у нямецкай мове вымаўляецца [л’айпц’іх], *Гётэ* [х’отэ]. Па-рознаму перадавалася ў расійскім друку прозвішча амерыканскага музыканта *Klibern*: то *Клиберн* (транслітарацыя), то *Клайберн* (транскрыпцыя).

Асноўнае адрозненне **практычнай** транскрыпцыі ад **фанетычнай** транскрыпцыі ў тым, што ў першай іншамовнае слова, яго вымаўленне, перадаецца графічнымі сродкамі роднай мовы. Да таго ж у практычнай транскрыпцыі імкнучца захаваць марфемную структуры перадаванага слова і яго графічныя адметнасці (напрыклад, падвойныя зычныя – як у рускай транскрыпцыі). У практычнай транскрыпцыі выкарыстоўваюцца толькі літары свайго алфавіта.

Выразнае адрозненне транскрыпцыі і транслітарацыі добра відаць пры перадачы рускага прозвішча — з кірыліцы, на польскую графіку. Напрыклад, *Петров* будзе мець выгляд: у транскрыпцыі *Pitrof* (адпаведна яго вымаўленню [п’итро́ф]) і *Petrow* – у транслітарацыі.

У наш час пашыраецца транскрыпцыя (а не транслітарацыя) уласных назваў: *Вальдхайм* (а не *Вальдхэйм*, як *Лейпцыг*), *Ваймар* (а не *Вэймар*).

Беларускія ўласныя імёны звычайна ў сваім напісанні адлюстроўваюць і іх вымаўленне, таму іх перадача, напрыклад на польскую мову лацінкай, не складае цяжкасцяў: В.Быкаў – *Вукав*, Колас – *Kolas*, Багушэвіч – *Bahuszewicz*, Чорны – *Czorny*. Няправільна транслітараваць беларускія ўласныя назвы на лацініцу не з беларускіх, а з расійскіх іх напісанняў, як напрыклад *Vukow*, *Browka* (замест натуральнага *Brouka*).

§ 64. Транскрыпцыя Міжнароднай Фанетычнай Асацыяцыі

Транскрыпцыя Міжнароднай Фанетычнай Асацыяцыі (МФА) – гэта транскрыпцыя міжнароднай арганізацыі, заснаванай у Парыжы ў 1886 г. з арганізацыйным цэнтрам у Лондане. Рабочыя мовы — французская і англійская. Задача МФА – удасканаленне фанетычнай транскрыпцыі, створанай Г.Суітам. Да 1977 г. МФА выдавала часопіс, у якім артыкулы па фанетыцы друкаваліся ў транскрыпцыі. Транскрыпцыя МФА выкарыстоўвае літары лацінныя. У ёй дакладна перадаюцца з дапамогаю лацінскіх графемаў усе адметнасці гукаў той ці іншай мовы. Напрыклад, вібрант [r] абазначаецца рознымі графемамі: *r* – зубны, *alveolars*, *R* – увулярны.

§ 65. Стэнаграфія

Стэнаграфія (грэц. *stenos* – ‘вузкі, шчыльны’ і *grapho* — ‘пішу’) – адмысловая прафесійная сістэма пісьма, якая служыць для больш хуткай пісьмовай фіксацыі жывога маўлення (ад 60 да 120 слоў за хвіліну). У стэнаграфіі выкарыстоўваюцца знакі, падобныя да літараў ці іх элементаў. Яны могуць перадаваць сэнс цэлых слоў ці іх спалучэнняў (як ідэаграмы) або асобныя склады, іх спалучэнні. Стэнаграфія мае пэўныя правілы, што вызначаюць аднастайнае абазначэнне слоў і іх значэнневых частак. Акрамя ручнога стэнаграфавання, існуе запіс на стэнаграфічных машынах.

РАЗДЗЕЛ IX. КЛАСІФІКАЦЫЯ МОВАЎ І ЯЕ ВІДЫ

§ 66. Тыпы класіфікацыяў моваў свету і іх падставы

Сучасная навука вызнае больш за 5000 моваў на планеце Зямля (паводле БМЭ – «5600 жывых і мёртвых моў», а паводле ЛЭС – ад 2500 да 5000). Мовы народаў свету разнастайныя як паводле колькасці іх носьбітаў, размоўцаў, так і па сацыяльных функцыях, якія яны выконваюць. Да самых пашыраных моваў свету належаць сёння кітайская (больш за мільярд чалавек), англійская (420 млн.), хіндзі разам з блізкай да яе урду (320 млн.), іспанская (300 млн.), руская (250 млн.), бенгальская (170 млн.), інданезійская (170 млн.), арабская (170 млн.), партугальская (150 млн.), японская (120 млн.), нямецкая (100 млн.), французская (100 млн.). А ўсяго на Зямлі 310 народаў,

колькасць якіх перавышае адзін мільён чалавек. Яны складаюць больш за 95,7% ад усяго чалавецтва.

Шэсць моваў з'яўляюцца сусветнымі — афіцыйнымі і рабочымі мовамі Арганізацыі Аб'яднаных Нацыяў (англійская, арабская, іспанская, кітайская, руская і французская). Ёсць мовы, якія выконваюць функцыі міжнацыянальных зносінаў (напрыклад, руская ў краінах былога СССР), і мовы, пашыраныя як афіцыйны сродак камунікацыі ў розных дзяржавах, да прыкладу англійская мова — у Вялікабрытаніі, ЗША, Канадзе, Аўстраліі, Новай Зеландыі, Індыі (побач з мовай хіндзі) ды іншых краінах.

Разам з тым ёсць мовы, якімі карыстаюцца невялікія калектывы людзей — некалькі тысячаў (напрыклад г.зв. аднааулавая мова Дагестана) або якія выкарыстоўваюцца ў абмежаванай сферы — побытавых зносінах (пры афіцыйных — на іншай мове). У некаторых краінах пры кампактным пражыванні розных этнасаў (народаў) бытуе некалькі дзяржаўных моваў, як у Швейцарыі, дзе на захадзе канфедэрацыі выкарыстоўваецца французская мова, на поўдні — італьянская, а ў большасці кантонаў (акругаў) — нямецкая.

Сярод моваў свету ёсць блізкія ці надта блізкія, якія часам маюць адну літаратурную форму (як былая сербска-харвацкая, або харвацка-сербская літаратурная мова), а ёсць мовы, зусім непадобныя да іншых (як японская мова). Падабенства паміж мовамі дазваляе групуваць іх у г.зв. сем'і і тыпы.

§ 67. Тыпалагічная класіфікацыя і яе віды

Падобнымі паміж сабою мовы могуць быць: 1) паводле іх матэрыяльнай формы — гукавога аблічча слоў, супольнасці каранёў, афіксаў, 2) па структуры слова і спосабах перадачы граматычных значэнняў, па іншых лінгвістычных адметнасцях. У адпаведнасці з гэтым вылучаюць дзве асноўныя класіфікацыі моваў свету: 1) генеалагічную і 2) тыпалагічную.

Паводле падабенства і адрознення самой моўнай структуры вылучаюць фаналагічную, сінтаксічную і марфалагічную класіфікацыі, якія спалучаюцца ў адну — тыпалагічную класіфікацыю. Найбольш распрацаваная марфалагічная класіфікацыя — згрупаванне моваў свету паводле спосабаў перадачы у іх граматычных значэнняў, будовы слова.

МАРФАЛАГІЧНАЯ КЛАСІФІКАЦЫЯ

§ 68. Марфалагічная класіфікацыя

Яна вылучае 4 класы моваў (паводле ЛЭС): 1) *ізаляцыйныя*, або *аморфныя* мовы, 2) *аглютынацыйныя*, 3) *флексійныя* (флектыўныя), 4) *полісінтэтычныя*, або *інкарпарацыйныя*.

Ізаляцыйныя мовы – гэта мовы, якія не маюць словазмянення, канчаткаў, якія паказвалі б на сінтаксічныя адносіны паміж словамі. Словы ў гэтых мовах складаюцца з адных каранёў, яны фармальна ізаляваныя ад іншых слоў у сказе (не маюць фармальна выражанай формы слова), адсюль і назвы *каранёвыя*, *ізаляцыйныя*, ці *аморфныя*, (грэц. *amorphos* – ‘бясформавы’) мовы. Граматычнае значэнне часцінаў мовы і іх сінтаксічная функцыя залежыць галоўным чынам ад парадку слоў. Параўн.: у кітайскай мове: *хава жэнь* – ‘добры чалавек’ і *жэнь хава во* – ‘чалавек любіць мяне’ *сію хава* – ‘рабіць дабро’, *дзія хава* – ‘старое сяброўства’.

Новыя словы ўтвараюцца тут толькі спосабам словаскладання (кампазіцыі): *хун* ‘работа’ + *жэнь* ‘чалавек’, а разам *хун-жэнь* ‘рабочы’; *шан* ‘гандаль’ + *жэнь* ‘чалавек’, *шанжэнь* – ‘гандляр’, *фу* ‘бацька’ + *му* ‘маці’ – *фуму* ‘бацькі’. Да ізаляцыйных, акрамя кітайскай, належаць бірманская, большасць моваў Паўднёва-Усходняй Азіі.

Аглютынацыйныя (лац. *agglutinatiо* – ‘склейванне’) *мовы* – мовы, якім уласцівы адно скланенне і адно спражэнне, граматычная адназначнасць афіксаў, выразныя межы паміж марфемамі, адсутнасць чаргаванняў як паказчыкаў пэўнага значэння. Тут да нязменнага кораня (асновы) далучаюцца («прыклеіваюцца», «прылепваюцца») стандартныя, граматычна адназначныя афіксы (звычайна суфіксы), якія могуць мяняць сваё месца ў аснове вытворнага слова. Напрыклад, у татарскай мове: *bala* – ‘дзіця’, *balada* – ‘дзіцяці’, *balalar* – ‘дзеці’, *balalarda* ‘дзяцей’, дзе афікс *lar* паказвае заўсёды на множны лік, *da* – на родны склон.

Суфікс *lar* як паказчык множнага ліку далучаецца і да асноваў іншых часцінаў мовы (займеннікаў і дзеясловаў): *jaza* – ‘піша’ *jazalar* – ‘пішуць’. Да аглютынацыйных моваў належаць цюрцкія мовы, вугорска-фінскія, мангольскія і інш.

Флексійныя мовы (утварэнне ад *флексія* — ‘канчатак’) — мовы, у якіх граматычныя значэнні выражаюцца з дапамогаю флексіі (канчаткаў і ўнутранай флексіі — чаргавання галосных у межах кораня, асновы). Яны супрацьстаяць аглютынацыйным мовам, бо афіксы ў флексійных мовах шматзначныя і нестандартныя, далучаюцца яны да каранёў, якія могуць мець свае варыянты, а некаторыя самастойна (без афіксаў) не існуюць (звязаныя карані); самі афіксы могуць быць варыянтнымі і сінанімічнымі. Параўн.: беларускае *дзяцей* і адэкватнае татарскае *balalarda*, дзе ў першым выпадку канчатак *-ей* перадае два граматычныя значэнні — множнага ліку і роднага склону, а ў другім — кожнае з гэтых значэнняў перадаецца асобным афіксам: *lar-mn.l.*, *da* — Р.скл. Значэнні роднага склону множнага ліку могуць перадавацца ў мове рознымі канчаткамі ў залежнасці ад тыпу скланення назоўнікаў. Параўн. руск. *дом-ов, степ-ей і рек-Ø*. Каранёвая марфема можа змяняць сваё гукавое аблічча ў выніку чаргавання зычных: *дарога* — *дароге* — *дарожны*, *хада* — *хадзіць* — *хаджу*, руск. *ходит* — *хожу* — *хождение*. Або выкарыстанне ўнутранай флексіі: ням. *Bruder* ‘брат’ — *Bruder* ‘браты’, *Dorf* ‘вёска’ — (мн.л.) *Dorfer* ‘вёскі’, руск. *собирать* — *собрать* — *сбор*, белар. *забіраць* — *збраць*.

Афіксы могуць накладвацца на аснову, зліваючыся на марфемным стыку: белар. *расада* (<*рассада*) *свецкі* (<*светскі*), *сячы* (<*секчы*), руск. *расти* (<*раст-ти*) — *растут, придти* (<*при-идти*), *идти* — *войти*. З улікам цеснага зліцця афіксаў з асновамі (каранямі) слова флексійныя мовы называюць яшчэ **фузійнымі** (лац. *fusio* — ‘зліццё’).

Да флексійных моваў належаць індаеўрапейскія мовы (за выняткам англійскай, французскай, часткова балгарскай), афразійскія (большасць іх) ды іншыя.

Полісінтэтычныя (грэц. *polys* — ‘шматлікі’; *synthesis* — ‘спалучэнне, складанне’) **мовы** — мовы, у якіх у адзін гукавы комплекс уваходзяць некалькі каранёў, што перадаюць значэнне суб’екта, азначэння, акалічнасці, выказніка. Гэты слова-сказ пачынаецца дзейнікам (суб’ектам) і канчаецца выказнікам, а ў сярэдзіне комплексу — дапаўненне (аб’ект), азначэнне і акалічнасць. Такі зліты сінтаксічны комплекс мае закончанае значэнне і агульны націск. Напрыклад, мексіканскае *ninakakwa* (‘я мяса ем’) складаецца з суб’екта *ni-* ‘я’, аб’екта *naka* — ‘мяса’ і *kwa* ‘ем’.

Полісінтэтычныя мовы называюць яшчэ **інкарпарацыйнымі** (лац. incorporatio – ‘улучэнне ў свой склад’, in- ‘у’ і corpus ‘цела’, ‘адзінае цэлае’). Да іх належаць індзейскія мовы Паўночнай Амерыкі, а таксама камчацкая, чукоцкая і інш., палеаазіяцкія мовы.

Паводле паходжання (генетычна) самы старажытны лад мовы – ізаляваны, з яго развіўся аглютынацыйны, а флексійны – з аглютынацыйнага. Аднак у працэсе развіцця флексійная мова можа стаць аглютынацыйнай (як армянская), а аглютынацыйная – ізаляванай (тыбецкая мова).

Ізаляваныя мовы належаць да аналітычнага ладу, флексійныя – да сінтэтычнага, аглютынацыйныя маюць адзнакі сінтэтычнага і часткова аналітычнага. У «чыстым» выглядзе няма мовы пэўнага тыпу, тып мовы вызнаецца паводле дамінавання тых ці іншых паказчыкаў. Так, беларуская мова – флексійнага тыпу, але ў ёй ёсць і элементы аглютынацыі (калі да асновы далучаюцца адназначныя афіксы), напрыклад *–це* як паказчык множнага ліку ў фоме дзеяслова другой асобы загаднага ладу: *нясі – нясі-це, устань – устань-це*. Беларуская мова як сінтэтычная выкарыстоўвае і аналітычныя формы, напрыклад формы будучага часу незакончанага трывання: *будзем пісаць* (параўн. *напішам*), аналітычныя формы ступеняў параўнання прыметнікаў і прыслоўяў (*больш блізкі, найбольш цікава*), іменна-прыназоўнікавыя формы (*паклаў на стол*).

§ 69. Фаналагічная тыпалогія

Фаналагічная класіфікацыя (тыпалогія) улічвае перадусім адметнасць асноўнай фаналагічнай адзінкі мовы. Калі ёю выступае фанема, то гэта мова «фанемнага ладу». Да гэтага ладу належыць большасць моваў свету. Калі асноўнай фаналагічнай адзінкай выступае склад, мовы належаць да «складовага ладу» (кітайская мова).

У фаналагічнай класіфікацыі (тыпалогіі) улічваецца і адметнасць націску, таму тут супрацьпастаўляюцца мовы з фіксаваным націскам – мовам з нефіксаваным націскам, а таксама суадносіны галосных і зычных фанемаў. Мовы з большай колькасцю зычных лічаць **кансанантавымі** (арабская, беларуская, руская, польская мовы), а з перавагай галосных – **вакалічнымі**.

§ 70. Сінтаксічная тыпалогія

Сінтаксічная тыпалогія заснавана на адметнасцях афармлення асноўных сінтаксічных сувязяў: адносінаў паміж дзеяннем, дзейнай асобай і аб'ектам дзеяння. З улікам гэтага вылучаюць два асноўныя тыпы пабудовы сказа: намінатыўны і эргатыўны. Найбольш пашыраны ў мовах свету **намінатыўны лад** сказа: тут дзейнік заўсёды мае аднолькавае афармленне – форму намінатыва (назоўнага складу) незалежна ад значэння і формы дзеяслова і ад таго, з'яўляецца ён семантычным (рэальным) суб'ектам ці аб'ектам дзеяння: *Студэнты пішуць дыпломныя працы* ці *Дыпломныя працы пішуцца студэнтамі* (граматычны аб'ект мае форму ўскоснага склону).

Эргатыўны (грэц. *ergates* – 'дзейная асоба') **лад (эргатыўная тыпалогія)** арыентаваны на семантычнае супрацьпастаўленне г.зв. *агентыва* (утваральніка дзеяння) і *фактыва* (носьбіта дзеяння). Дзейная асоба (агентыў) перадаецца эргатыўным склонам (ускосным), які выступае дзейнікам пры пераходных дзеясловах. Гэты лад сказа ўласцівы большасці каўказскіх моваў, індзейскім і іншым мовам.

У сінтаксічнай тыпалогіі ўлічваюцца і іншыя паказчыкі: парадак слоў, прэпазіцыя і постпазіцыя прыметнікаў і інш. У сувязі з гэтым мовы з свабодным парадкам слоў супрацьпастаўляюцца «пазіцыйным мовам» (мовам з фіксаванай пазіцыяй слоў, як у англійскай і іншых мовах), мовы з перавагай прэпазіцыі прыметнікаў – мовам з постпазіцыяй іх (польская мова).

Многія структурна-тыпалагічныя адзнакі ўзаемазвязаныя паміж сабою. Напрыклад, пры шырокім выкарыстанні ў мове формаўтваральных афіксаў парадак слоў у сказе больш свабодны (як у беларускай і іншых славянскіх мовах), а пры адсутнасці ці слабой афіксацыі – ён пазіцыйна замацаваны (кітайская, англійская мовы).

ГЕНЕАЛАГІЧНАЯ КЛАСІФІКАЦЫЯ

§ 71. Генеалагічная класіфікацыя моваў і яе адзінкі

Генеалагічная (грэц. *genealogia* – 'радаслоўная', ад *genos* — 'род, паходжанне') **класіфікацыя** – гэта вывучэнне і групаванне моваў свету на падставе вызначэння роднасных (сва-

яцкіх) сувязяў паміж імі, г.зн. на аснове супольнага іх паходжання з аднае мовы-асновы (першамовы).

Генеалагічная класіфікацыя бярэ пад увагу супольнасць моўнага матэрыялу – словаў, каранёў, афіксаў і заканамерных гукавых адпаведнасцяў, інакш *матэрыяльнае падабенства*, якое сведчыць, што матэрыяльна падобныя мовы паходзяць з аднае крыніцы, яны – мовы-сваякі, якія некалі мелі сваю маці-мову, інакш *першамову* (руск. *праязык*).

Параўнайма сучасныя славянскія мовы, якія паходзяць з праславянскай мовы-асновы

белар.	руск.	чэшск.	польск.	балг.	серб.
маці, матка	мать	matka	matka	майка	мајка
лета	лето	leto	lato	лято	лето
карова	корова	krava	krowa	крава	крава
адзін	один	jeden	jeden	един	један
нясеш	несёшь	neses	niesiesz	несеш	несеш

Генеалагічная класіфікацыя падзяляе мовы свету на моўныя сем’і, а сем’і на *групы* (галіны) і *падгрупы*. Кожная сям’я паходзіць з асобных дыялектаў адной мовы (першамовы гэтай сям’і). Напрыклад, усе раманскія (іспанская, італьянская, партугальская, румынская, французская і інш.) паходзяць з дыялектаў народнай лаціны, на якіх размаўляла бальшыня насельніцтва Рымскай імперыі перад яе распадам.

Генеалагічная класіфікацыя – вынік каля дзвюхсотгадовых даследаванняў з выкарыстаннем параўнальна-гістарычнага метада.

§ 72. Параўнальна-гістарычны метад

Параўнальна-гістарычны метад – гэта сістэма навукова-даследчых прыёмаў вывучэння мовы, якая дае мажлівасць выявіць паходжанне, заканамернасці і шляхі развіцця роднасных моваў у мінулым, пачынаючы ад мовы-асновы (першамовы). Гэты метад выкарыстоўваецца пры даследаванні роднасных (сваяцкіх) моваў. Якія аперацыі тут праводзяцца? 1) параўноўваюцца моўныя адзінкі – карані, афіксы, словы, фанемы, 2) абгрунтоўваецца іх тоеснасць па паходжанні, 3) узнёўляецца спрадвечны, першасны склад марфемы, формы слова, фанемы, 4) паказваецца, якая форма той ці іншай моўнай

адзінкі больш ранняя, а якая пазнейшая. Генетычная тоеснасць моўных адзінак (а значыць і роднаснасць моваў) устанаўляецца шляхам параўнання: а) даўнейшых, старажытных вядомых слоў, якія абазначаюць асноўныя, жыццёва неабходныя прадметы і з’явы (назвы жывёлы, роднасныя паняцці (маці, дачка, сын), назвы частак арганізма і інш.); б) граматычнага афармлення слоў (склонавыя і асабовыя формы змяняльных слоў); в) устанаўлення заканамерных гукавых адпаведнасцяў у розных мовах (*лес* – *las*, *лема* – *lato*, *малако* – *mleko*, *мяло* і г.д.); г) семантыкі (семантычныя пераходы). Гэтакім чынам устаноўленая тоеснасць адзінак не азначае поўнага супадання іх у гучанні і значэнні, бо тут дзейнічаюць адметныя законы роднасных моваў. На падставе фанетычных адпаведнасцяў і семантычных пераходаў абгрунтоўваецца роднаснасць: напрыклад, ням. *Berg* ‘гара, узвышанасць на правым беразе ракі’, затым — ‘бераг’ і славянскіх *бe-раг*, *брыг* (балг.), *brzeg* (польск.), *breh* (чэшск.). З дапамогаю параўнальна-гістарычнага метада ўзнаўляецца першасная форма і значэнне слова. Напрыклад, слова *рука*, польск. *ręka*, літ. *ranka* < *renkti* ‘збіраць’, г.зн. этымалагічна *рука* — ‘збіральня’, ‘зграбальня’. Самая старажытная форма слова, устаноўленая параўнальна-гістарычным метадам, называецца **архетыпам** (грэц. *archaios* – ‘старажытны’), або **першаформай** (праформай). Так, для слова *горад* архетып **городъ* (ён абазначаецца зорачкай), параўн. ням. *Garten* — ‘сад’, гістарычна ‘горад’.

Розная ступень блізкасці сваяцкіх (роднасных) моваў выяўляецца ў самой класіфікацыі моваў на сем’і, групы і падгрупы. Самая буйная адзінка класіфікацыі — *сям’я* — падзяляецца на групы (галіны); роднаснасць паміж мовамі ў самой групе большая, чым паміж мовамі розных групаў. Групы могуць падзяляцца на падгрупы, дзе роднаснасць паміж асобнымі мовамі самая блізкая. Такім чынам, ступень роднаснасці можа быць далёкая (як у беларускай мовы з англійскаю) і блізкая (як у беларускае мовы з славацкаю) або самая блізкая (як паміж беларускаю і ўкраінскаю, рускаю мовамі, якія складаюць усходнеславянскую падгрупу славянскай групы (галіны) індаеўрапейскай *сям’і* моваў).

Сучасная лінгвістыка вылучае больш за 20 моўных сем’яў. Найбольш вывучаная – індаеўрапейская моўная *сям’я*, у якую ўваходзяць 153 мовы (каля двух мільярдаў носьбітаў мовы,

46,5% насельніцтва свету). Гэта мовы народаў, расселеных на тэрыторыі, пачынаючы ад Індыі і канчаючы Еўропай (у нямецкай лінгвістыцы – індагерманская сям’я).

§ 73. Індаеўрапейская сям’я

Індаеўрапейская сям’я моваў узнікла ў выніку распаду агульнаіндаеўрапейскай мовы-асновы (праіндаеўрапейскай мовы) у 3-м тысячагоддзі да н.э. і далейшага самастойнага развіцця яе адасобленых дыялектаў, якія паступова ператварыліся ў асобныя, але роднасныя мовы. Яна мае 7 групаў; акрамя таго адасоблена стаяць *армянская* мова (6 млн. чалавек), *албанская* (2,86 млн.), *грэцкая* і мёртвыя *тахарская* і *хецкая* мовы.

1. *Славянская група* (290 млн. чалавек). Мовы гэтай групы вядуць свой пачатак ад праславянскай мовы, якая вылучылася з праіндаеўрапейскай у 3-2 тысячагоддзі да н.э. і існавала да 6-7 ст. н.э. У 7-9 ст. пачынаюць складвацца мовы славянскіх народнасцяў: старажытнабалгарская, старажытнасербская, старажытнапольская, старажытначэшская і старажытнаўсходнеславянская. Славянская група мае тры падгрупы: усходнеславянскую, заходнеславянскую і паўднёvasлавянскую. Да *ўсходнеславянскай падгрупы* належаць мовы: беларуская, руская, украінская.

Беларуская мова (каля 10 млн. моўнікаў) — дзяржаўная мова Рэспублікі Беларусь, пашыраная і ў сумежных вобласцях Расіі, Украіны, Літвы, Латвіі, а таксама ў Казахстане, Эстоніі, Польшчы, Канадзе, ЗША, Аўстраліі, Вялікабрытаніі, Чэхіі, Аргенціне. (Паводле ЛЭС, с. 71—72).

Руская мова (250 млн. моўнікаў) – дзяржаўная мова Расійскай Федэрацыі, сродак міжнацыянальнага сумоўя ў былых рэспубліках СССР, адна з шасці афіцыйных і рабочых моваў ААН.

Украінская мова (45 млн. моўнікаў) – дзяржаўная мова Украіны. Пашыраная ў сумежных вобласцях Беларусі, Расіі, на Кубані, Д.Усходзе, а таксама ў Польшчы, Чэхіі, Югаславіі, у Канадзе, ЗША, Аргенціне, Аўстраліі.

Да *заходнеславянскай падгрупы* належаць польская мова (42,7 млн.), чэшская (10,6 млн.), славацкая (5 млн.), сербалужыцкая (5 млн.), верхне- і ніжнялужыцкая мовы (100 тыс.), палабская мёртвая мова (знікла ў канцы 17- пач. 18 ст.).

Да *паўднёваславянскай падгрупы* належаць мовы: балгарская (9 млн. чал.), македонская (каля 2 млн. чал.), былая сербскахарвацкая (16,5 млн. чал.), славенская (2,1 млн. чал.), мёртвая стараславянская мова – самая старажытная літаратурная мова славянаў.

2. *Балтыйская група* мае ў сваім складзе мовы: літоўскую (3,2 млн. чал.), латышскую (1,5 млн. чал.), латгальскую (не ўсе вызнаюць яе як асобную мову), акрамя таго мёртвыя мовы: прускую, яцвяжскую, куршскую. Балтыйскія мовы маюць шмат супольных рысаў з славянскімі мовамі, на падставе чаго часам сцвярджаюць пра існаванне балтыйска-славянскай групы ці балтыйска-славянскай моўнай супольнасці (саюзу).

3. *Германская група* (550 млн. чал.) мае ў сваім складзе тры падгрупы: 1) *заходнегерманскую* – мовы: англійская, нямецкая, нідэрландская, люксембургская, фрызская, афрыканс (у ПАР), ідыш (новаяўрэйская мова), 2) *паўночна-германскую* (скандынаўскую): дацкая, шведская, нарвежская, ісландская, фарэрская, 3) *усходнюю*: мёртвыя мовы – гоцкая, бургундская, вандальская, гепідская, герульская.

4. *Раманская група* (576 млн. чал.) мае ў сваім складзе мовы: іспанскую, французскую, партугальскую, італьянскую, румынскую, малдаўскую і інш, а таксама мёртвую лацінскую.

5. *Індыйская (індаарыйская) група* (770 млн. чал.): хіндзі, урду, бенгальская, панджабі, маратхі, сіндхі, сінгальская, мальдыўская, цыганская мовы, мёртвыя — санскрыт, пракрыт.

6. *Іранская група* (81 млн.) мае мовы: таджыцкую, курдскую, асецінскую, афганскую (пушту), новаперсідскую (фарсі) і іншыя.

7. *Кельцкая група*: ірландская, гэльская, валійская, брэтонская, мёртвыя – гальская, мэнская і інш. мовы.

§ 74. Іншыя сем’і моваў свету

Акрамя індаеўрапейскай, вылучаюць яшчэ да 20 моўных сем’яў, нярэдка назвы іх розныя ў розных аўтараў. Спынімся на некаторых з іх.

Вугорска-фінская сям’я, або *фінска-вугорская (уральская)*. Сюды належаць мовы венгерская (мадзьярская), фінская (суомі), эстонская, карэльская, марыйская, удмурцкая, комі-зыранская і комі-пямяцкая і інш.

Цюрцкая (алтайская) сям'я мае ў сваім складзе мовы азербайджанскую, башкірскую, турэцкую, туркменскую, узбецкую, кіргізскую, казахскую, татарскую, чувашскую, тувінскую, якуцкую, каракалпацкую і інш.

Афразійская (семіцка-хаміцкая) **сям'я** мае мовы: арабскую, іўрыт (адноўленая старажытнаяўрэйская мова, дзяржаўная мова Ізраіля), ахмарскую, самалі, кабільскую і інш.

Кітайска-тыбецкая сям'я: кітайская мова, бірманская, тыбецкая і інш.

Каўказская (іберыйска-каўказская) сям'я: грузінская мова, абхазская, адыгейская, кабардзінская, лезгінская, чачэнская, аварская.

Мангольская сям'я: мангольская мова, бурацкая, калмыцкая, дагурская і інш.

Па-за межамі моўных сем'яў стаяць мовы: японская, карэйская і інш.

Акрамя тыпалагічнай і генеалагічнай, існуюць арэальная і функцыйная класіфікацыі моваў.

§ 75. Арэальная і функцыйная класіфікацыя моваў

Арэальная (лац. *area* – 'плошча, прастора'), або **геаграфічная, класіфікацыя** разглядае моўную карту свету, характарызуе мовы пэўных кантынентаў і асобных краінаў, паказвае пашырэнне тых ці іншых моваў на планеце Зямля. На падставе яе складзеныя: лінгвістычная карта свету, лінгвістычная карта СССР. Так, на прасторах былога СССР пашыраныя мовы розных сем'яў – індаеўрапейскай, цюрцкай, фінска-вугорскай, каўказскай, мангольскай ды інш.

Нярэдка арэальная класіфікацыя спалучаецца з генеалагічнай пры характарыстыцы межаў пашырэння асобных моваў ці іх сем'яў.

Функцыйная класіфікацыя моваў прымае пад увагу функцыі, якія выконвае тая ці іншая мова ў грамадстве. Зважаючы на гэта, вылучаюць мовы **шматфункцыйныя (поліфункцыйныя)** і мовы **абмежаванага функцыянавання**. Так, літаратурная нацыянальная мова – **поліфункцыйная**, яна абслугоўвае ўсе сферы дзейнасці грамадства: камунікацыю, справаводства, адукацыю, навуку, мастацтва і г.д. Мовы аб-

межаванага функцыянавання абслугоўваюць толькі асобныя сферы дзейнасці: напрыклад, культавыя мовы набажэнства – царкоўнаславянская ці царкоўналацінская. Або ў шматнацыянальнай краіне з адной дзяржаўнай мовай мовы нацыянальных меншасцяў абмежаваныя ў сваім выкарыстанні, звычайна яны абслугоўваюць толькі бытавую сферу, мастацкую літаратуру. У шматнацыянальнай краіне пры адной дзяржаўнай мове апошняя выконвае функцыю сродку міжнацыянальных зносін. Акрамя таго, ёсць сусветныя мовы – афіцыйныя і рабочыя мовы Арганізацыі Аб'яднаных Нацыяў (англійская, французская, кітайская, арабская, руская, іспанская). Абмежаваную сферу выкарыстання маюць і штучныя мовы (валяпюк, іда, інтэрлінгва, эсперанта), сімвалічныя мовы навукі і інш.

РАЗДЗЕЛ X. ПАХОДЖАННЕ МОВЫ І ГІСТАРЫЧНАЕ РАЗВІЦЦЁ МОВАЎ

§ 76. Праблемы паходжання мовы

Мова як найважнейшы сродак людскіх зносін узнікла на досвітку чалавецтва. Пытанне пра паходжанне мовы шчыльна звязанае з праблемай паходжання самога чалавека і грамадства. Першабытная мова нідзе і нікім не зафіксаваная: гэта быў дагістарычны (дапісьмовы) перыяд. Таму пра ўзнікненне мовы выказваюцца толькі меркаванні. Можна высвятляць тыя варункі, у якіх можа ўзнікнуць мова, казаць пра агульныя рысы першабытнай мовы. Сучасная навука лічыць, што мова ўзнікла каля паўмільёна гадоў таму. Пытанне пра паходжанне мовы цікавіла людзей з старажытнага часу. Так, у старажытнай Грэцыі высвятляліся пытанні, звязаныя з паходжаннем мовы: пра сувязь паміж прадметамі і іх назвамі. Адны філосафы (Геракліт, 5-6 ст. да н.э.) лічылі, што назвы прадметаў вызначаюцца іх прыродай, таму нельга адвольна называць прадмет любым словам або мяняць назву прадметаў. Іншыя філосафы (Дэмакрыт, 5-4 ст. да н.э.) выказваліся за тое, што назва вызначаецца не прыродай прадмета, а даецца яму па дамоўленасці людзей, таму тыя самыя прадметы ў розных мовах маюць розныя назвы.

§ 77. Далей пытанне пра паходжанне мовы знайшло свае адлюстраванне ў тэорыях гукапераймання і выклічнікаў.

Тэорыя гукапераймання (пашыраная ў 17-19 ст.) паходжанне мовы тлумачыла тым, што чалавек, чуючы гукі прыроды (спеў птушак, крыкі жывёлы, шум ветру, вады і г.д.), імкнуўся іх пераймаць з дапамогаю маўленчага апарату. Так узнікалі словы: *мяў-мяў* — *мяўкаць*, *кап-кап* — *капаць*. Гукапераймальнае паходжанне мовы адстойвалі стоікі (3 ст. да н.э.). Працягвалася яе развіццё ў працах Г.Лейбніца, І.Гердэра і інш. Даследаванні 50-80 — х гг. 20 ст. даюць важкія доказы на карысць таго, што гукаперайманне, побач з мігамі (жэстамі) ігралі важную ролю пры ўзнікненні мовы. (ЛЭС, 166).

Тэорыя выклічнікаў. Паводле яе мова ўзнікла як рэакцыя чалавека на боль ці радасць, страх ці голад і г.д. Інакш скажаць, выгукі, якія суправаджалі эмоцыі чалавека, былі яго першымі словамі. Гэты эмацыйна-гукавы сігнал стаў першым словам далёкіх продкаў чалавека. Такім чынам, індывідуальны душэўны стан чалавека стаў першапрычынаю ўзнікнення мовы. Гэтая тэорыя называецца яшчэ *рэфлекснаю* тэорыяй. Прыхільнікамі яе былі Штэйнваль (1823—1899), Дарвін, Патабня. У гэтай тэорыі паходжанне мовы разглядаецца толькі ў плане паходжання маўлення, тым самым ігнаруецца сацыяльны фактар мовы (яна ж узнікла ў калектыве людзей падчас працоўнай дзейнасці, дзе людзі, каб палепшыць сваю працу, павінны былі дамовіцца пра гэта).

Працоўная тэорыя паходжання мовы была распрацаваная Л.Нуарэ, нямецкім навукоўцам (70-я гг. 19 ст.). Паводле яе мова ўзнікла ў працэсе сумеснай дзейнасці першабытных людзей як адзін з сродкаў аптымізацыі і ўзгаднення гэтай дзейнасці. Працоўная тэорыя развівалася таксама К.Бюхерам, які бачыў вытокі мовы ў «працоўных выкрыках», што суправаджалі акты калектыўнай працы. Гэтую тэорыю інакш называюць *тэорыяй працоўных выгукаў (выкрыкаў)*.

Тэорыя Энгельса пра паходжанне мовы выкладзеная ім у творы «Роля працы ў ператварэнні малпы ў чалавека» (у кн. «Паходжанне сям’і, прыватнай уласнасці і дзяржавы»). Узнік-

ненне мовы было падрыхтаванае біялагічнымі і сацыяльнымі фактарамі: **біялагічныя** – падзел функцыяў пярэдніх і задніх канцавінаў, вызваленне першых дзеля працы, ператварэнне іх у рукі; вертыкальнае хаджэнне, якое спрыяла развіццю органаў маўлення (лёгкіх, галасавых звязкаў, поласці рота). **Сацыяльныя** – калектыўная праца, развіццё свядомасці разам з працай. Развіццё працы спрыяла больш шчыльнай супольнасці людзей, і ў іх узнікла патрэба штосьці сказаць адзін аднаму. Гэтая патрэба стварыла свой орган – маўленчы апарат (прыстасаванне фізіялагічнага арганізма да маўленчай дзейнасці).

Мова ўзнікла толькі з патрэбы, з пільнай неабходнасці моўных кантактаў паміж людзьмі. В.Гумбальт пісаў: «Стварэнне мовы абумоўлена ўнутранай патрэбай чалавецтва. Яна не толькі вонкавы сродак камунікацыі людзей у грамадстве, але закладзены ў прыродзе саміх людзей і неабходны для развіцця іх духовых сілаў і фармавання светапогляд».

Мова ўзнікла ў працэсе калектыўнай працоўнай дзейнасці, калі «членападзельныя» гукі, якія суправаджалі працоўнае дзеянне, неаднаразова паўтараюцца ў аднолькавых сітуацыях, сталі сігналам пэўнага прадмета, рэчы ці з’явы не толькі для пэўнага індывіда, але і для іншых.

Пашыраная таксама **тэорыя жэстаў (мігаў)**, якая тлумачыць, што першамоваю была **кінетычная мова** — мова мігаў і пантамімы. Гэта пацвярджаецца наяўнасцю такой мовы ў многіх плямёнаў. Напрыклад, у аўстралійскага племя аранда выкарыстоўваецца каля 450 разнастайных мігаў, яны не толькі паказваюць на пэўныя прадметы, але і абазначаюць пэўныя ўяўленні. Індзейцы Амерыкі кінетычную (ручную) мову выкарыстоўваюць пры міжплямёнавай камунікацыі. В.Вунт (1832—1920) лічыў, што першапачаткова існавалі дзве мовы: **мова мігаў** (рух рук і твару) і **мова гукаў** (рух языка і губ). Гэтыя дзве мовы дапаўнялі адна адну: пры дапамозе гукаў перадавалі пачуцці, а з дапамогаю мігаў – уяўленні аб прадметах.

Гукавая мова цягам эвалюцыі чалавека ўсё больш удасканальваецца, а кінетычная мова ўсё больш ператвараецца ў дапаможны сродак (яе нельга выкарыстаць у цёмным памяшканні, ноччу і пры іншых абставінах).

Першапачатковая мова чалавека была бедная і прымітыўная, непадзельная. Старажытнае слова магло абазначаць розныя прадметы ў розных сітуацыях. Словы спачатку мелі толькі канкрэтнае значэнне, былі чыстымі (голымі) каранямі. Гукавая мова фармавалася вельмі павольна, цягам мільёнаў гадоў, як і сам чалавек. Грамадская праца, мова і свядомасць вылучылі чалавека з жывёльнага свету. Галоўным фактарам у фармаванні чалавека была праца. Яна стварыла чалавека. Мова нарадзілася разам з чалавекам, таму не можа быць бязмоўнага чалавека: мова – першая прымета чалавека.

Гіпотэзы пра паходжанне мовы трэба адрозніваць ад тэорыі ўзнікнення асобных моваў, што засведчаны на рэальных гістарычных фактах.

§ 78. Развіццё моваў і дыялектаў у розныя гістарычныя эпохі

Мова развіаецца ў шчыльнай сувязі з развіццём грамадства, узнікла яна ў першабытным грамадстве. Першапачатковаю формай супольнасці людзей быў род, ён узнік на падставе кроўнай, сваяцкай роднасці яго супольнікаў. Роды гуртаваліся ў плямёны, асабліва пры забароне шлюбаў у межах роду. Кожная родава-плямёная супольнасць мела сваю мову. Нізкая прадукцыйнасць працы прымушала людзей пераходзіць з аднае тэрыторыі на іншую, займаць вялікую прастору, каб забяспечыць сваё выжыванне. Адбываўся падзел племені ў прасторы, што спрыяла ўзнікненню адрозненняў у мове, узнікненню новых плямёнаў і моваў. Перыяд першабытнага родава-плямёнавага ладу вылучаецца наяўнасцю мноства моваў як выніку адасоблення асобных дыялектаў і ператварэння іх у асобныя мовы. З аднае мовы развіваюцца розныя мовы, хоць і роднасныя.

§ 79. Працэсы канвергенцыі і дывергенцыі моваў

У развіцці моваў адбываюцца два супрацьлеглыя працэсы: 1) працэс **дывергенцыі** – распаду адзінай мовы на дзве ці некалькі адрозных між сабою, хоць і роднасных моваў, 2) працэс **канвергенцыі** – збліжэння розных моваў ці нават замены

дзвюх ці некалькіх моваў адной. Пры дывергенцыі адзіная мова звычайна распадаецца на асобныя дыялекты, якія потым ператвараюцца ў самастойныя мовы. Пры канвергенцыі ўтварэнне агульнай мовы адбываецца на падставе перамешвання роднасных дыялектаў і ўтварэння адзінай мовы – *кайнэ* (грэц. *koine dialektos* – ‘агульная мова’). Адзіная мова можа ўзнікаць і ў выніку ператварэння адной з кантактавальных моваў у г.зв. **лінгва-франка** – сродак міжэтнічных зносінаў, які не выціскае з выкарыстання іншых моваў, а суіснуе з імі на адной тэрыторыі і падпадае іх уздзеянню. Спрадвечна розныя мовы пры канвергенцыі могуць паглынуць адна адну. Працэсы дывергенцыі і канвергенцыі ў рэальнай гісторыі моваў спалучаюцца і пераплятаюцца адзін з адным.

Пры ўзнікненні рабаўладальніцкага ладу з яго прыватнай уласнасцю прадукцыйнасць працы вырастае, а разам з ёю і ўстойлівасць насельніцтва, замацаваная за пэўнаю тэрыторыяй (рэгіёнам). На месцы плямёнавых дыялектаў узнікаюць тэрытарыяльныя (рэгіянальныя). Гэта знаходзіць свой адбітак і ў замене найменняў саміх жыхароў: напрыклад, на месцы «паляне» ўзнікае «кіяне» (ад Кіеў), замест «славяне» – «наўгародцы».

Мова плямёнавых супольнасцяў стала асноваю для ўзнікнення мовы народнасці, якая прыходзіць на змену плямёнам – пры з’яўленні класаў і прыватнай уласнасці.

З узнікненнем і пашырэннем пісьма пачынаецца фармаванне **пісьмовых моваў**. Свая пісьмовая мова выпрацоўваецца не ва ўсіх народнасцяў, таму функцыі мовы літаратуры і справай перапіскі можа выконваць пэўны час чужая мова. Гэта можа быць мова заваёўнікаў ці мова аўтарытэтной чужой культуры, рэлігіі, што атрымала міжнароднае распаўсюджанне. Так, «сярэдневяковая лаціна» стала мовай навукі, рэлігіі і ў значнай ступені мовай справай перапіскі і літаратуры ў бальшыні краінаў сярэднявечнай Еўропы. На Блізкім Усходзе такую функцыю выконвала арабская мова. Аднак цягам часу скрозь узнікае пісьменства на роднай мове, каб забяспечыць агульнаразумеласць дакументаў улады ці зразумеласць рэлігійных казанняў. Так, побач з лацінскімі рукапісамі ўзнікаюць рукапісы на еўрапейскіх мовах – старажытнаанглійскай, ста-

ражытнапольскай, старажытнаверхнямецкай і іншых. На Русі стараславянская мова выконвала функцыі мовы царквы і царкоўнай літаратуры. Пад уплывам народнай мовы ўзніклі варыянты гэтай мовы – царкоўнаславянская мова з элементамі рускай ці з элементамі беларускай моваў. Так складваецца дзвюхмоўе ў сферах пісьмовай мовы.

На змену народнасці прыходзіць нацыя – новая ўстойлівая супольнасць людзей, якая складваецца з развіццём капіталізму і ліквідацыяй феадальнай раздробленасці. Мовы народнасцяў перарастаюць у **нацыянальныя мовы**. Аднак не ва ўсіх выпадках мова народнасці становіцца нацыянальнаю моваю. Яна можа стаць толькі дыялектам той ці іншай нацыянальнай мовы. У іншых выпадках з мовы адной народнасці фармуецца дзве-тры розныя, хоць і блізкія нацыянальныя мовы.

Нацыянальныя мовы істотна адрозніваюцца ад моваў народнасцяў: 1) нацыянальныя мовы – гэта мовы агульнаўжывальныя, яны выпяняюць мясцовыя гаворкі (мовы ж народнасці не былі такімі, бо мясцовыя гаворкі былі надта моцнымі); 2) нацыянальныя мовы звычайна маюць літаратурна-пісьмовую форму, якая ўзнікла на народнай аснове (мовы ж народнасці мелі ў якасці пісьмовай мовы нярэдка чужую: у Чэхіі і Прыбалтыцы – нямецкая мова); 3) нацыянальная пісьмовая літаратурная мова – шматфункцыяная (а мова народнасці – вузкага выкарыстання).

У гэтую эпоху паўстае пытанне пра адзіную **норму** літаратурнай мовы. У аснову яе кладзецца адзін з дыялектаў, звычайна дыялект палітычнага цэнтру і навакольных рэгіёнаў. Так, у аснову нормаў французскай літаратурнай мовы лёг дыялект вобласці Іль-дэ-Франс — Парыжа і яго ваколіцаў; у аснову англійскай мовы – дыялект Лондана і прылеглай тэрыторыі. Аднак у некаторых народаў не было такога цэнтру (у немцаў, італьянцаў). Многія народнасці развіваліся ў нацыі, не маючы сваёй дзяржаўнасці, ва ўмовах нацыянальнага прыгнечання, таму фармаванне нацыянальнай мовы замаруджвалася. Яскравым прыкладам можа служыць фармаванне беларускай нацыі і яе нацыянальнай мовы. Беларуская нацыянальная мова сфармавалася ў канцы 19 і пачатку 20 стагоддзяў. Асноваю яе літаратурных нормаў сталі сярэднебеларускія гаворкі.

§ 80. Моўныя кантакты і іх вынікі. Адстрат, субстрат і суперстрат

У перыяд каланіяльных захопаў узнікаюць мяшаныя практычныя мовы – паджыны і крэольскія мовы. *Піджын* – гэта дапаможная «гандлёвая» мова, якую выкарыстоўвалі каланізатары ў зносінах з туземцамі (а затым рознамоўныя туземцы паміж сабой). Гэтая мова мела бедны слоўнік і спрошчаную граматыку – сумесь еўрапейскай мовы з туземнаю лексікай (назвамі мясцовых тавараў ды іншымі лексемамі). *Крэольская мова* – гэта родная мова той ці іншай этнічнай групы ў каланіяльнай ці залежнай краіне, якая была асіміляваная мовай метраполіі, пакінуўшы свае сляды ў каланіяльнай мове.

У сучасным свеце з распадам каланіяльных імперыяў узнікла шмат новых нацыяў з сваімі нацыянальнымі мовамі. Мовамі афіцыйных зносінаў у маладых дзяржавах часам выступаюць мовы былых каланізатараў (англійская, французская, партугальская) або нават дзве дзяржаўныя мовы – родная і былая афіцыйная мова калоніі (як у Індыі – хіндзі і англійская мова).

§ 81. Піджыны і крэольскія мовы

Пры шчыльных кантактах народаў адбываецца і кантактаванне моваў, узнікае актыўнае дзвюхмоўе (білінгвізм) ці шматмоўе (полілінгвізм). Пры суіснаванні моваў на адной тэрыторыі адна мова ўплывае на іншую, пакідаючы сляды ў ёй, яны называюцца *адстратам* (лац. adstratum – ‘пракладка, напластаванне’). Калі адна з моваў перамагае іншую (г.зв. «скрываўнае моваў»), то апошняя растае ў мове-пераможцы, але пакідае пэўны след у ёй. Гэты след у лінгвістыцы называюць субстратам. *Субстрат* (лац. substratum, ад sub – ‘пад’ і stratum – ‘пласт, слой’) – захаванне ў мове народу, які змяніў сваю мову, слядоў уплыву колішняй мовы ў лексіцы, фанетыцы, граматыцы, інакш – сляды мясцовай мовы ў перамоглай мове прыхадняў. Напрыклад, кельцкі субстрат у французскай мове. Субстрат узнікае ў выніку этнічнага змешвання і моўнай асіміляцыі мясцовага насельніцтва праз стадыю дзвюхмоўя. Тэрмін «субстрат» выкарыстоўваецца і з больш вузкім значэннем – ‘сляды мясцовай гаворкі ў маўленні на літаратурнай мове.’

Побач з тэрмінам «субстрат» выкарыстоўваецца і тэрмін *суперстрат* (лац. *super* – ‘над’ і *stratum* – ‘слой, пласт’) – сляды растварэння ў пэўнай мове мовы прышлых этнічных груп, асіміляваных спрадвечным насельніцтвам. Гэты тэрмін выступае як антонім да «субстрата»: мясцовае насельніцтва страціла сваю мову і засвоіла чужую, а пры «суперстраце» яно захавала сваю мову, растварыўшы ў ёй мову прышлага народу.

Тэрміны «адстрат» і «суперстрат» выкарыстоўваюцца ў мовазнаўстве больш рэдка, чым «субстрат».

§ 82. Рэгіянальныя, міжнацыянальныя і міжнародныя мовы

Пры масавых кантактах паміж народамі ўзнікаюць штучныя мовы міжнароднага прызначэння: *валяпюк* (1880 г.), *эсперанта* (1887), *інтэрлінгва* (1903 г.), *іда* (1907).

Сярод дапаможных сродкаў міжнародных зносінаў асаблівае пашырэнне набыла мова эсперанта, створаная польскім урачом Л.Заменгофам (псеўданім *Esperanto* – ‘той, хто спадзяецца’). У аснове гэтай мовы – лексіка найбольш пашыраных еўрапейскіх моваў, графіка — лацінская, арфаграфія заснаваная на фанетычным прынцыпе.

Эсперанта атрымала пашырэнне ў Заходняй Еўропе, Японіі і іншых краінах. На гэтай мове існуюць газеты, часопісы, пераклады мастацкіх твораў і навуковых працаў. Аднак эсперанта, як і ўсякая іншая штучная мова, не можа стаць сусветнаю мовай, бо яна функцыйна абмежаваная (не з’яўляецца афіцыйнаю мовай), не мае натуральнага развіцця.

Для міжнародных зносінаў бяруцца натуральныя, прыродныя мовы – англійская, французская, іспанская, кітайская, арабская, руская. Гэтыя шэсць моваў выступаюць афіцыйнымі і рабочымі мовамі Арганізацыі Аб’яднаных Нацый.

У наш час асабліва пашыраецца на ўсе мовы свету рост супольных элементаў – інтэрнацыяналізмаў як вынік шчыльных кантактаў паміж народамі свету.

ЛІТАРАТУРА

I

1. Беларуская мова: Энцыклапедыя. – Мн., 1994.
2. Рагаўцоў В.І. Практыкум па ўводзінах у мовазнаўства. – Мн., 1989.
3. Рагаўцоў В.І. Уводзіны ў мовазнаўства. Заданні для самастойнай работы. – Мн., 1992.
4. Рагаўцоў В.І., Юрэвіч А.Л. Уводзіны ў мовазнаўства. – Мн., 1987.
5. Сцяцко П.У. Пачатковы курс мовазнаўства. – Гродна, 1993.
6. Сцяцко П.У., Гуліцкі М.Ф. Антанюк Л.А. Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў. – Мн., 1990.
7. Русско-белорусский словарь лингвистических терминов / Ред. Н.В.Бирилло и П.В.Стецко. – Мн., 1988.

II

1. Будагов Р.А. Введение в науку о языке. – М., 1965.
2. Головин Б.Н. Введение в языкознание. – М., 1983.
3. Кодухов В.И. Введение в языкознание. – М., 1987.
4. Маслов Ю.С. Введение в языкознание. – М., 1998.
5. Реформатский А.А. Введение в языкознание. – М., 1996.
6. Сцяцко П.У. Беларускае народнае словаўтварэнне. Мн., 1977.
7. Сцяцко П.У. Праблемы нормы, культуры мовы. Гродна, 1998.

III

1. Ахманова О.Е. Словарь лингвистических терминов. – М., 1966.
2. Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990.
3. Энциклопедический словарь юного филолога (языкознание). – М., 1984.

ТЭРМІНАЛАГІЧНЫ ПАКАЗАЛЬНІК

А

Абагульняльнае значэнне
Абагульняльнае слова
Аб'ектныя словазлучэнні
Аб'ектыўныя граматычныя катэгорыі
Абертоны
Абласныя слоўнікі, гл.
 дыялектныя слоўнікі
Абляўт
Абрэвіатуры
Абрэвіцыя
Абсалютны канец слова
Абсалютныя сінонімы
Абсалютныя ўніверсаліі мовы
Абстрактнае значэнне
Абстрактная лексіка
Агенс
Агент
Агентыў
Аглютынацыйны афікс
Аглютынацыйны тып мовы
Аглютынацыйныя мовы
Аглютынацыя
Агульнае значэнне
Агульнае мовазнаўства
Агульнаўжывальная лексіка
Агульнаўсходнеславянская лексіка
Агульнаўсходнеславянская мова
Агульная граматыка
Агульная лексікалогія
Агульныя імёны
Адвербіялізацыя
Адвербіяльныя словазлучэнні
Ад'ектывацыя
Ад'ектыўныя словазлучэнні
Адзінкі мовы

Адзінкі словаўтварэння
Адназначныя словы
Аднакаранёвыя антонімы
Аднакаранёвыя сінонімы
Аднакаранёвыя словы
Аднамоўны слоўнік
Аднаскладны сказ, гл. аднасастаўны сказ
Аднаформавыя словы
Адстрат
Адчынены (адкрыты) склад
Азбука
Азначальнае
Азначанае
Айканіміка
Айканімія
Айконімы
Акалічнасныя адносіны
Акалічнасныя словазлучэнні
Акалічнасць
Акамадацыя
Аканне
Акт маўлення (гаварэння)
Акт разумення
Актуальны падзел сказа
Актыўная граматыка
Актыўная канструкцыя
Актыўная лексіка
Актыўны слоўнік
Актыўныя маўленчыя органы
Акумуляцыйная функцыя мовы
Акустыка гукаў
Акустычная фанетыка
Акцэнт I (націск)
Акцэнт II (асаблівасці вымаўлення)
Акцэнтавае слова
Акцэнтаванне
Акцэнтавыя варыянты слова
Акцэнтацыя

Алалекса
Аламорф
Алафанема
Алафон
Александрыйская граматыка
Алтайская (цюрцкая) моўная сям'я
Алфавіт
Алфавітнае пісьмо
Алфавітны слоўнік
Алфавіты свету
Альвеолавыя (альвеаларныя) зычныя
Альтэрнацыя
Аманіміка
Аманімія
Амафоны
Амаформы
Амбіфікс
Амографы
Амонімы
Аморфныя мовы
Амплітуда гука
Аналіз
Аналітызм
Аналітычная лексема
Аналітычная форма слова
Аналітычны лад мовы
Аналітычныя мовы
Аналогія
Анамасіялогія
Анамастыка
Антаніміка
Антанімічная пара
Антанімічны слоўнік
Антанімія
Антонімы
Антрапалінгвістыка
Антрапаніміка
Антрапанімія

Антрапонімы
Антытэза
Апазіцыя
Апасродкаванае пазычанне
Апелятыў
Апелятыўная лексіка
Апелятыўная функцыя мовы
Апікальныя зычныя
Апісальна-нарматыўная граматыка
Апокапа
Арабскае пісьмо
Аргатызмы
Арго
Артыклі
Артыкуляцыйная база
Артыкуляцыйная фанетыка
Артыкуляцыя
Арфаграма
Арфаграфічны слоўнік
Арфаграфія
Арфаэпічны слоўнік
Арфаэпія
Архаізмы
Архетып
Архіфанема, гл. гіперфанема
Арэал
Арэальная (геаграфічная) класіфікацыя моваў
Арэальная тыпалогія
Асіміляцыя
Аснова слова
Аснова словазмянення
Аснова словаўтварэння, гл. словаўтваральная аснова
Аснова формаўтварэння
Асноўны слоўнікавы фонд мовы
Аспіраты
Атлас дыялекталагічны
Атлас моваў свету
Атрыбут

Атрыбутыўная функцыя
Атрыбутыўныя словазлучэнні
Афікс
Афіксавы (афіксальны) спосаб словаўтварэння
Афіксацыя
Афіцыйна-справовы стыль
Афразійская (семіцка-хаміцкая) моўная сям’я
Афрыкаты

Б

База словаўтварэння
Бакавыя зычныя
Балканская моўная супольнасць (саюз)
Балтыйская моўная група
Беларускае пісьмо
Беспасярэднія пазычанні
Беспісьмовыя мовы
Білабіяльныя зычныя
Білінгвізм
Бінарная структура слова
Бязафіксавы (бязафіксны) спосаб словаўтварэння
Бяззлучнікавая сувязь
Бяззлучнікавы сказ

В

Вакабула
Вакалізм
Вакалічная пратэза
Вакалічныя мовы
Валентнасць
Варварызмы
Варыянтнасць
Варыянты графемы
Варыянты літаратурнай мовы
Варыянты марфемаў
Варыянты мовы
Варыянты слова
Варыянты фанемы
Варыяцыі фанемы
Велярныя зычныя

Велярызаваныя зычныя
Велярызацыя
Вербалізацыя
Вербоіды
Вібранты
Вобраз слова
Вугорска-фінская (уральская) моўная сям'я
Вульгарызмы
Вусна-гутарковая лексіка
Вусна-гутарковы стыль мовы
Вусныя пазычанні
Выбухныя зычныя
Выказванне
Выклічнікаявая тэорыя паходжання мовы
Вылічальная лінгвістыка
Вытворнае слова
Вытворная аснова
Вытрымка
Вышыня гука
Вязь
Вяршыня склада
Г
Газетна-публіцыстычная лексіка
Галасавыя звязкі
Галосныя гукі
Галоўны кампанент словазмянення
Галоўныя члены (складнікі) сказа
Гаплалогія
Гармонія галосных
Гартанныя зычныя
Генеалагічная класіфікацыя моваў
Герагліфічнае (іерагліфічнае) пісьмо
Германістыка
Германская моўная група
Герогліф (іерогліф)
Гіперонім
Гіпонім

Гіпотэза
Гістарызмы
Гістарычная граматыка
Гістарычная лексікалогія
Гістарычная фанетыка
Гістарычны прынцып арфаграфіі
Гістарычны слоўнік
Глаголіца
Глайды
Глоткавыя зычныя
Глухія зычныя
Гнездавы слоўнік
Граматыка
Граматычнае значэнне
Граматычная будова слова
Граматычная катэгорыя
Граматычная форма
Граматычны лад мовы
Граматычны прынцып арфаграфіі
Граматычныя амонімы
Граматычныя разрады слоў,
гл. часціны мовы
Грамема
Графема
Графіка
Графічнае пісьмо
Графічная асіміляцыя
Графічныя амонімы
Грэцкае пісьмо
Губна-губныя зычныя
Губна-зубныя зычныя
Губныя зычныя
Гук мовы
Лукавая мова
Лукавыя законы
Лукавыя змены
Лукапераймальная тэорыя мовы
Гутарковы стыль мовы

Д
Дамінанта сінанімічнага шэрагу (раду)
Дапаможны дзеяслоў
Дапасаванне
Дапаўненне
Дарсальныя зычныя
Дастасоўнае мовазнаўства
Дастасоўная лексікалогія
Даўжыня гук
Двухскладны сказ, гл. (двухсастаўны) сказ
Дзвюхмоўе
Дзвюхмоўныя слоўнікі
Дзеепрыметнік
Дзеепрыслоўе
Дзеяслоў-звязка
Доўгія галосныя
Доўгія зычныя
Дрыготкі (“дрыжачы”) зычны
Дывергенцыя
Дыграф
Дынамічны націск
Дыпламатычнае табу
Дысіміляцыя
Дыстактавая асіміляцыя
Дыстрыбуцыя
Дыферэнцыйны прынцып арфаграфіі
Дыферэнцыйныя прыметы фанемы
Дыферэнцыяцыя мовы
Дыфтангоід
Дыфтонг
Дыхатамія
Дыякрытычны знак
Дыялект
Дыялекталогія
Дыялектная лексіка
Дыялектны слоўнік
Дыялектызмы
Дыярэза

Дыхранічнае словаўтварэнне
Дыхранічная граматыка
Дыхранія
Дэванагары
Дэнатат
Дэнататыўны кампанент слова
Дэнтальныя зычныя
Дэрыват
Дэрываталогія
Дэрывацыйнае значэнне
Дэрывацыйны афікс
Дэрывацыя
Дэтэрміналагізацыя
Дэфініцыя
Дээтымалагізацыя

Е, ё

Етаваныя галосныя літары
Ётавая артыкуляцыя
Ётавыя галосныя літары

Ж

Жарганізм
Жаргон
Жаргонная лексіка
Жывыя мовы

З

Загалоўкавае слова
Заднепаднябенныя зычныя
Заднеязычныя зычныя
Закон адчыненых складоў
Закон узрастання гучнасці
Законы развіцця мовы
Залежны кампанент словазлучэння
Замыканне
Замышчальныя словы
Запазычанне, гл. пазычанне
Заходнеславянская моўная група
Зачыненыя (закрытыя) склады

Звонкія зычныя
Звязаны націск
Звязаныя значэнні слова
Звязаныя карані
Злітыя (злітныя) зычныя
Злучальная сувязь
Злучальныя галосныя
Злучнік
Злучнікавае слова
Змешаны націск
Змешаныя мовы
Змычна-выбухныя зычныя
Змычна-праходныя зычныя
Змычна-шчылінныя зычныя
Змычныя зычны гукі
Знак
Знакавая сістэма
Значнасць
Значэневая частка слова
Значэнне слова
Зубныя зычныя
Зычныя гукі

I

Ідыёма
Ідыялект
Ідыяматыка
Ідэаграма
Ідэаграфічнае пісьмо
Ідэаграфічныя сінонімы
Ідэаграфія
Іерогліф, гл. герогліф
Ізагласы
Ізаляваныя мовы
Ізафет
Імгненныя зычныя
Іменныя словазлучэнні
Іменныя часціны мовы
Імёны ўласныя

Інварыянт
Інвентар моўных адзінак
Інвентар пісьма
Інверсійныя слоўнікі
Інверсія
Індаарыйская (індыйская) моўная група
Індаеўрапейская сям'я моваў
Інжынерная лінгвістыка
Інкарпараванне
Інкарпараваныя мовы
Інкарпарацыя
Інтаналогія
Інтанацыя
Інтанацыя складу
Інтанема
Інтэгральныя прыметы фанемы
Інтэграцыя моваў
Інтэнсіўнасць гука
Інтэрнацыяналізмы
Інтэрферэнцыя
Інтэрфікс
Інфарматыка
Інфікс
Інфінітыў
Інфлексія, гл. унутраная флексія
Іншамоўныя словы
Іранская моўная група
К
Каардынаваць
Каардынацыя
Кагнітыўная функцыя мовы
Кайнэ
Какумінальныя зычныя
Калькаванне
Калькі
Камбінаванае тлумачэнне значэння слова
Камбінаторныя змены гукаў
Кампазіцыя

Камунікацыйная граматыка
Камунікацыйная функцыя мовы
Камунікацыйны аспект сказа
Камунікацыя
Кана
Канатацыйны аспект слова
Канатацыя
Канвергенцыя
Канверсія
Кансанантавая пратэза
Кансанантавыя мовы
Кансананты
Кансанантызм
Канструкцыйны аспект сказа
Канстытуцыйныя прыметы фанемаў
Кантактавая асіміляцыя
Кантрастыўная граматыка
Кантэкст
Кантэкставыя антонімы
Кантэкставыя сінонімы
Канфіксацыя
Канчатак
Каранёвая марфема
Каранёвы тып мовы
Каранёвыя мовы
Кароткія галосныя
Карэляцыйная пара
Карэляцыя
Катахрэза
Катэгорыі граматычных
Катэгорыя стану
Квантытатыўны націск
Кельцкая моўная група
Кінетычная мова
Кіраванне
Кірыліца
Кітайскае пісьмо
Кітайска-тыбецкая моўная сям'я

Класіфікацыя моваў
Клінапіс
Клінапіснае пісьмо
Клітыка
Кніжны стыль мовы
Колькасны націск
Конфікс
Корань слова
Крэольскія мовы
Культура маўлення
Культура мовы

Л

Лабіялізаваныя галосныя
Лабіялізацыя
Лабіяльна-дэнтальныя зычныя
Лабіяльныя зычныя
Лагаграмы
Лагаграфія
Лагічны націск
Ларынгальныя зычныя
Латэральныя зычныя
Лаціна
Лацінка
Лацінскае пісьмо
Лацінскі алфавіт
Лекса
Лексема
Лексемаграмы
Лексіка
Лексікаграфія
Лексікалізацыя
Лексікалогія
Лексікон
Лексічнае значэнне слова
Лексічная сістэма мовы
Лексічны ярус мовы
Лексічныя амонімы
Лексічныя дублеты

Лігатура
Лінгвагеаграфія,
 гл. лінгвістычная геаграфія
Лінгвасеміётыка
Лінгва-франка
Лінгвістыка
Лінгвістычная геаграфія
Лінгвістычны атлас
Лінгвістычны слоўнік
Літара
Літаратурная мова

М

Мадальнасць
Мадальныя словы
Мадэль (словаўтваральная)
Малюнкавае пісьмо, гл. піктаграфія
Манафтонг
Мангольская моўная сям'я
Марфалагізаваны член сказа
Марфалагічная класіфікацыя моваў
Марфалагічны прынцып арфаграфіі
Марфалогія
Марфаналогія
Марфанема
Марфанематычны прынцып арфаграфіі
Марфема
Марфемны склад слова
Марфемны ярус мовы
Марфемныя варыянты слова
Матываванасць значэння слова
Матывацыя слова
Матэматычная лінгвістыка
Маўленне
Маўленчая граматыка
Маўленчы апарат
Маўленчы такт
Маўленчыя антонімы
Маўленчыя сінонімы

Медычнае табу
Мелодыка маўлення
Месца ўтварэння зычнага
Метамова
Метанімія
Метатэза
Метафара
Мёртвыя мовы
Мігі (жэсты)
Міжгаліновыя амонімы
Міжмоўныя амонімы
Міжнародныя мовы
Міжстылёвая лексіка
Мікратапаніміка
Міміка
Мнагазначнае слова
Мнагазначнасць
Мова
Мова-аснова (першамова)
Мовазнаўства
Мова мігаў (жэстаў)
Мова міжнацыянальных зносінаў
Мова народнасці
Монасемічнае слова
Морф
Моўная дзейнасць
Моўная палітыка
Моўная сям'я
Моўны такт
Моўныя ўніверсаліі
Моцная пазіцыя фанемы
Музычны націск
Мысленне
Мяккае паднябенне
Мяккія зычныя

Н

Наватворы
Навукова-папулярны стыль мовы

Навуковая граматыка
Навуковы стыль мовы
Назалізацыя
Назальныя галосныя
Назальныя зычныя
Называльная функцыя мовы,
гл. намінацыйная функцыя
Намеклатура
Намінатыўны лад сказа
Намінацыйнае значэнне
Намінацыйная функцыя мовы
Намінацыя
Нарматыўная граматыка
Народная этымалогія
Насавыя галосныя
Насавыя зычныя
Натуральнае пазычанне
Націск
Нацыянальная мова
Неалагізмы
Неалогія
Невытворная аснова
Неграфічная асіміляцыя
Нейралінгвістыка
Нейтральная лексіка
Нейтральны стыль мовы
Нелабіялізаваныя галосныя
Немарфалагізаваныя члены сказа
Неназальныя галосныя
Неназальныя зычныя
Непадзельныя асновы
Непадзельны сказ
Непадоўжаныя зычныя
Непаўназначныя словы
Непаўназначныя часціны мовы
Непрадукцыйныя афіксы
Непрадукцыйныя словаўтваральныя тыпы
Непрычыненыя (непрыкрытыя) склады

Нерухомы націск
Нерэгулярныя афіксы
Несамастойныя часціны мовы
Несапраўдныя дыфтонгі
Нескладовыя гукі
Нефаналагічныя прыметы фанемы
Нефіксаваны націск
Норма моўная
Нульсуфіксацыя
Нулявая марфема
Нулявая флексія
Нулявы экспанент
Няпоўныя амонімы
Няпоўныя антонімы
Няпоўныя сінонімы

П

Паддоўжаныя зычныя
Падпарадкавальная сувязь
Падпарадкаванне
Пазіцыйныя змены гукаў
Пазіцыя
Пазнавальная функцыя мовы
Палаталізаваныя зычныя
Палаталізацыя
Палатальныя зычныя
Палеаграфія
Памякчальныя зычныя
Памяркоўны пурызм
Паняцце
Парадак слоў
Парадыгма
Парадыгматыка
Парадыгматычныя адносіны
Паранімія
Параўнальна-гістарычная граматыка
Параўнальна-гістарычны метады
Паронімы
Пасіўная лексіка

Пасіўны слоўнік
Пасіўныя органы маўлення
Паслялогі
Пастаянны (сталы) націск
Паўгалосныя гукі
Паўднёваславянская моўная група
Паўдыялект
Паўза
Паўзаванне
Паўкалькі
Паўстаў
Паходжанне мовы
Паэтычная лексіка
Перакладныя слоўнікі
Пераназва
Пераноснае значэнне
Перараскладанне
Перцэпцыйная функцыя фанемы
Першамова (прамова)
Першаснае значэнне слова
Піджыны
Піктаграмы
Піктаграфія
Пісьмо
План выяўлення (“азначальнае”)
План зместу (“азначанае”)
Поле
Полісемічнае слова
Полісемія
Полісінтэтычныя мовы
Постапазіцыйны член
Поспазіцыя
Постфікс
Поўная рэдукцыя
Поўная фанемаграфія
Поўныя амонімы
Аоўныя антонімы
Поўныя сінонімы

Праваніс
Правілы чытання (арфаэп.)
Прагрэсіўная асіміляцыя
“Прадметнік”
Прадукцыйнасць
Праклітыкі
Практычнае мовазнаўства
Практычная граматыка
Практычная транскрыпцыя
Прамова (мова-аснова)
Пранаміналізацыя
Прасадычныя з’явы
Праславянская лексіка
Праславянская мова
Прасодыя
Прастамоўе
Пратэза
Прафесійнае арго
Прафесійная лексіка
Прафесіяналізмы
Праформа, гл. архетып
Працоўная тэорыя мовы
Працягласць гука
Працяглыя зычныя
Прыватнае мовазнаўства
Прымыканне
Прыназоўнік
Прынцыпы арфаграфіі
Прынцыпы класіфікацыі гукаў
Прыстаўка
Прычыненыя (прыкрытыя) склады
Прэдыкат
Прэдыкатыў
Прэдыкатыўная сувязь
Прэдыкацыйная адзінка
Прэдыкацыя
Прэпазіцыйны член
Прэпазіцыя

Прэфікс
Прэфіксавы спосаб утварэння
Прэфіксацыя
Псіхалінгвістыка
Публіцыстычна-прамоўніцкі стыль мовы
Публіцыстычны стыль мовы
Пурызм
Пярэднеязычныя зычныя
Пярэднія галосныя

Р

Рад галоснага
Разгорнуты сказ
Разгорнуты член сказа
Размоўны стыль мовы
Разнамесцавы націск
Раманская моўная група
Распадабненне
Род
Роднаснасць моваў
Роднасныя мовы
Родная мова
Рознакаранёвыя антонімы
Рознакаранёвыя сінонімы
Ротавыя зычныя
Рухомы націск
Ручная мова
Рытм
Рэаліі
Рэгрэсіўная асіміляцыя
Рэгулярныя афіксы
Рэгулярныя фанетычныя змены
Рэдукаваныя гукі
Рэдукцыя
Рэдуплікацыя
Рээстр слоўніка
Рэзанатар
Рэканстукцыя
Рэкурсія

Рэляцыйнае значэнне
Рэляцыйнае словазлучэнне
Рэтэрміналагізацыя
Рэферэнт
Рэфлексная тэорыя мовы
Рэчавае пісьмо
Рэма
С
Самастойныя словы
Самастойныя часціны мовы
Санант
Санорная тэорыя склада
Санорныя зычныя
Сацыялінгвістыка
Сацыяльнае расслаенне мовы
Сацыяльная функцыя мовы
Сацыяльныя адгалінаванні мовы
Свабодны корань
Свабодны націск
Свабодныя значэнні
Сегмент
Сема
Семантыка
Семантычна-стылістычныя сінонімы
Семантычная калька
Семантычная структура слова
Семантычныя варыянты слова
Семасіялогія
Семема
Семіётыка
Семіялогія
Сігніфікат
Сігніфікацыйная функцыя фанемы
Сігніфікацыйны кампанент слова
Сілабаграмы
Сілабічнае пісьмо
Сіла гуку
Сілавы націск

Сінанімізацыя
Сінаніміка
Сінанімія
Сінгарманізм
Сінекдаха
Сінкопа
Сінкрэтызм
Сінкрэтычныя афіксы
Сінонімы
Сінтагма
Сінтагматыка
Сінтагматычны націск
Сінтагматычныя адносіны
Сінтаксіс
Сінтаксічная сувязь
Сінтаксічны ярус мовы
Сінтаксічны час
Сінтэтызм
Сінтэтычная форма слова
Сінтэтычны лад мовы
Сінтэтычны спосаб
Сінтэтычныя мовы
Сінхранічнае словаўтварэнне
Сінхранічная граматыка
Сінхранія
Сістэма матэрыяльных адзінак мовы
Сістэма мовы
Сістэма правілаў функцыянавання мовы
Сістэма часцінаў мовы
Сітуацыйныя словы
Сказ
Склад
Складанае слова
Складана-скарочаныя словы
Складаны сказ
Складападзел
Складаўтваральныя гукі
Складнікі сказа, гл. члены сказа

Складовае пісьмо
Складовы акцэнт
Складовыя гукі
Скланенне
Скорапіс
Скрыжаванне моваў
Славістыка
Славянска-кірылаўскі алфавіт
Славянская моўная група
Слова
Словазлучэнне
Словазмяняльная марфема
Словапарадак
Словаскладанне
Словаўжыванне
Словаўтваральнае гняздо
Словаўтваральнае значэнне
Словаўтваральная аснова
Словаўтваральная база
Словаўтваральная калька
Словаўтваральная мадэль
Словаўтваральная марфема
Словаўтваральны ланцужок
Словаўтваральны слоўнік
Словаўтваральны тып
Словаўтварэнне
Словаформа
Словы ступені
Слоўнік
Слоўнікавы артыкул
Слоўнікавы склад мовы
Слоўны націск
Службовыя словы
Службовыя часціны мовы
Слэнг
Спадальныя дыфтонгі
Спалучальнасць слоў
Спантанныя гукавыя змены

Спецыяльная лексіка
Спосаб утварэння зычнага
Спрадвечная лексіка
Спражэнне
Спрашчэнне (“апрошчанне”)
Сродкі зносінаў
Сталы націск
Стараславянская мова
Структура мовы
Ступені параўнання
Стылістыка
Стылістачна афарбаваныя словы
Стылістычна нейтральныя слова
Стыль мовы
Стэнаграфія
Суб’ект
Субстантывацыя
Субстрат
Сузначэнні
Супастаўляльная граматыка
Суперстрат
Суплетыўізм
Суфікс
Суфіксавы спосаб
Суфіксацыя
Сцяжэнне гукаў
Сям’я моваў
Сярэднепаднябенныя зычныя
Сярэднеязычныя зычныя

Т

Табу
Табуізацыя
Такт
Тактавы націск
Танальная тэорыя склада
Танальныя гукі
Танічны націск
Тапаніміка

Тапанімічныя слоўнікі
Тапонімы
Тоны
Традыцыйны прынцып арфаграфіі
Транскрыпцыя
Транскрыпцыя Міжнароднай фанетычнай асацыяцыі
Транслітарацыя
Транспазіцыя
Трансфікс
Тропы
Трыфтонг
Тыпалагічнае мовазнаўства
Тыпалогія мовы
Тып мовы
Тэзаўрус
Тэкст
Тэмбр гуку
Тэмп маўлення
Тэорыя выклічнікаў
Тэорыя гукапераймання
Тэорыя мігаў (жэстаў)
Тэорыя працоўных выкрыкаў
Тэрмін
Тэрміназнаўства
Тэрміналагічная лексіка
Тэрміналогія
Тэрміналагізацыя
У
Увула
Увулярныя зычныя
Ужыткавае мовазнаўства
Узроўні (роўні) мовы, гл. ярусы мовы
Узус
Уласнабеларуская лексіка
Уласнае імя
Умляўт
Універсаліі
Універсальная знакавая сістэма

Унутранае мысленне
Унутраная флексія
Унутраная форма слова
Урбаніміка
Урбонімы
Устаў
Усходнеславянская лексіка
Усходнеславянская моўная група
Утваральная аснова,
гл. словаўтваральная аснова

Ф

Фактыў
Фанаграмы
Фанаграфія
Фаналагічная транскрыпцыя
Фаналагічныя прыметы фанемаў
Фаналогія
Фанема
Фанемаграмы
Фанеміка
Фанемная транскрыпцыя
Фанемны ярус мовы
Фанетыка
Фанетычнае слова
Фанетычная транскрыпцыя
Фанетычны закон
Фанетычны прынцып арфаграфіі
Фанетычныя амонімы
Фанетычныя варыянты слова
Фанетычныя змены
Фармальна-класіфікацыйнае значэнне
Фармальна-класіфікацыйныя афіксы
Фармальныя граматычныя катэгорыі
Фарматыў
Фарынгальныя зычныя
Фіксаваны націск
Філалогія

Фінікійскі алфавіт
Флексійныя мовы
Флексія
Фоны
Формаўтваральная марфема
Формаўтварэнне
Фраза
Фразавая інтанацыя
Фразавы націск
Фразаграма
Фразеаграфія
Фразеалагізм
Фразеалагічнае адзінства
Фразеалагічнае злучэнне
Фразеалагічнае зрашчэнне
Фразеалагічныя выразы
Фразеалогія
Фразема
Фрыкатыўныя зычныя
Фузійныя мовы
Фузія
Функцыі мовы
Функцыйна-стылістычныя варыянты мовы
Функцыйная граматыка
Функцыйная класіфікацыя моваў
Функцыйная фанетыка
Функцыйны стыль

Ц

Царкоўнаславянская мова
Цвёрдыя зычныя
Цыркумфікс

Ч

Чаргаванне гукаў
Частковыя амонімы
Частковыя антонімы
Частковыя сінонімы
Часціны мовы

Часціцы
Члены
Члены сказа (складнікі)

Ш

Школьная граматыка
Шматформавыя словы
Шматфункцыйныя (поліфункцыйныя) мовы
Штучныя мовы
Шумерскае пісьмо
Шумныя зычныя
Шчылінна-працяжныя зычныя
Шчылінныя зычныя

Э

Экзатычная лексіка
Экскурсія
Экспанент знака
Экспрэсійная функцыя мовы
Эмацыйна-ацэнкавае слова
Энантыясемія
Энклітыка
Энцыклапедычны слоўнік
Эпентэза
Эргатыў
Эргатыўная тыпалогія
Эргатыўны лад
Эсперанта
Эстэтычная функцыя мовы
Этналінгвістыка
Этналіміка
Этнасемантыка
Этымалагічная даведка
Этымалогія
Эўфемізацыя
Эўфемізмы

Я

Язычковыя зычныя
Язычныя зычныя
Ярус мовы

ЗМЕСТ

Прадмова.....	3
Уступ. Мовазнаўства як навука, яго сувязі з іншымі галінамі ведаў.....	5
РАЗДЗЕЛ I. Прырода, існасць і функцыі мовы, яе структура....	10
§ 1. Прырода мовы, яе існасць.....	10
§ 2. Функцыі мовы.....	11
§ 3. Узаемаадносіны мовы і мыслення.....	12
§ 4. Мова і маўленне.....	13
§ 5. Мова і грамадства (мова – народ – класы – іншыя супольнасці – асоба).....	16
§ 6. Стылістычныя адрозненні ў мове.....	19
§ 7. Мова як адмысловая знакавая сістэма.....	19
§ 8. Сістэма і структура мовы, раздзелы мовазнаўства.....	23
РАЗДЗЕЛ II. Фаналогія.....	26
§ 9. Фаналогія як навука.....	26
§ 10. Транскрыпцыя і яе віды.....	26
§ 11. Гукі мовы (маўлення) і аспекты іх вывучэння.....	28
§ 12. Маўленчы апарат і функцыі яго частак. Фізіялагічная характарыстыка гукаў. Артыкуляцыя.....	30
§ 13. Галосныя і зычныя гукі.....	32
§ 14. Галосныя гукі і прынцыпы іх класіфікацыі.....	33
§ 15. Зычныя гукі і прынцыпы іх класіфікацыі.....	36
§ 16. Фанетычны падзел маўленчай плыні.....	41
§ 17. Узаемадзеянне гукаў у маўленчай плыні (фанетычныя працэсы).....	44
§ 18. Прасаданыя з’явы.....	52
§ 19. Фанеміка (функцыйная характарыстыка гукаў мовы).....	57
§ 20. Фанетычныя (гукавыя) законы.....	61
§ 21. Арфаэпія.....	62
РАЗДЗЕЛ III. Марфеміка і словаўтварэнне.....	63
§ 22. Марфеміка. Марфемы і іх класіфікацыя.....	63
§ 23. Афіксы і іх тыпы.....	65
Словаўтварэнне.....	69
§ 24. Асноўныя адзінкі словаўтварэння.....	69
§ 25. Спосабы ўтварэння новых слоў.....	73
§ 26. Словаўтваральны і марфемны аналізы структуры слова	

РАЗДЗЕЛ IV. Лексікалогія.....	77
§ 27. Лексікалогія як навука і яе віды.....	77
§ 28. Слова як аб'ект лексікалогіі.....	78
§ 29. Лексічнае значэнне слова.....	81
§ 30. Узаемадачыненні слова і паняцця.....	84
§ 31. Шматзначнасць слова, або полісімія.....	86
§ 32. Аманімія слоў. Амонімы і іх тыпы, шляхі ўзнікнення.....	90
§ 33. Сінонімы, іх тыпы і крыніцы.....	91
§ 34. Антанімія. Антонімы і іх тыпы.....	94
§ 35. Матываванасць слова. Этымалогія.....	96
§ 36. Устойлівыя словазлучэнні і фразеалагізмы. Фразеалогія.....	100
§ 37. Тэрміны і тэрміналогія. Тэрміназнаўства.....	103
§ 38. Храналагічныя пласты лексікі.....	105
§ 39. Пазычанні з іншых моваў. Віды пазычанняў.....	110
§ 40. Пурызм і яго віды.....	114
§ 41. Стылістычныя пласты лексікі.....	115
РАЗДЗЕЛ V. Лексікаграфія.....	118
§ 42. Лексікаграфія як навука. Два асноўныя тыпы слоўнікаў.....	118
§ 43. Віды лінгвістычных слоўнікаў.....	120
§ 44. Тлумачальны слоўнік і кампаненты яго слоўнікавагаартыкула.....	121
РАЗДЗЕЛ VI. Граматыка.....	125
§ 45. Граматыка як навука, асноўныя аб'екты яе вывучэння.....	125
§ 46. Граматычная будова слова.....	129
§ 47. Сродкі (спосабы) перадачы граматычных значэнняў.....	132
§ 48. Сінтэтычны і аналітычны лад мовы.....	138
§ 49. Часціны мовы і прынцыпы іх вылучэння.....	140
§ 50. Сістэма часцінаў мовы.....	144
§ 51. Сінтаксіс як раздзел граматыкі.....	146
§ 52. Сінтаксічныя сувязі і спосабы іх фармальнай перадачы.....	147
§ 53. Словазлучэнне і яго віды.....	150
§ 54. Сказ і яго асноўныя адзнакі. Аспекты вывучэння сказа. Віды сказаў.....	152
§ 55. Члены сказа.....	155
РАЗДЗЕЛ VII. Гістарычныя змены ў фанетычнай і граматычнай структуры мовы.....	157

§ 56. Гістарычныя змены ў фанетычным ладзе мовы.....	157
§ 57. Гістарычныя змены ў граматычным ладзе мовы....	160
РАЗДЗЕЛ VIII. Пісьмо.....	165
§ 58. Пісьмо і яго роля ў мове.....	165
§ 59. Інвентар пісьма.....	166
§ 60. Асноўныя этапы ў гістарычным развіцці пісьма.....	168
Графіка і арфаграфія.....	174
§ 61. Графіка. Алфавіт і яго асноўныя віды.....	174
§ 62. Арфаграфія і яе прынцыпы.....	176
§ 63. Практычная транскрыпцыя і транслітарацыя.....	179
§ 64. Транскрыпцыя Міжнароднай Фанетычнай Асацыяцыі..	181
§ 65. Стэнаграфія.....	181
РАЗДЗЕЛ IX. Класіфікацыя моваў свету і яе віды.....	181
§ 66. Тыпы класіфікацыі моваў свету і іх падставы.....	181
§ 67. Тыпалагічная класіфікацыя і яе віды.....	182
§ 68. Марфалагічная класіфікацыя (тыпалогія). Мовы каранёвыя (ізаляцыйныя), аглютынацыйныя, флексійныя і інкарпарацыйныя (полісінтэтычныя).....	183
§ 69. Фаналагічная тыпалогія.....	185
§ 70. Сінтаксічная тыпалогія.....	186
§ 71. Генеалагічная класіфікацыя моваў і яе адзінкі.....	186
§ 72. Параўнальна-гістарычны метада.....	187
§ 73. Індаеўрапейская сям'я мова і яе асноўныя групы (галіны).....	189
§ 74. Іншыя сем'і моваў свету.....	190
§ 75. Арэальная і функцыйная класіфікацыя моваў.....	191
РАЗДЗЕЛ X. Паходжанне мовы.	
Гістарычнае развіццё моваў.....	192
§ 76. Праблемы паходжання мовы.....	192
§ 77. Асноўныя гіпотэзы паходжання мовы.....	193
§ 78. Развіццё моваў і дыялектаў у розныя гістарычныя эпохі..	195
§ 79. Працэсы канвергенцыі і дывергенцыі моваў.....	195
§ 80. Моўныя кантакты і іх вынікі. Адстрат, субстрат і суперстрат.....	198
§ 81. Паджыны і крэольскія мовы.....	198
§ 82. Рэгіянальныя, міжнацыянальныя і міжнародныя мовы..	199
Літаратура.....	200
Тэрміналагічны паказальнік.....	201

Вучэбнае выданне

Сцяцко Іван Якаўлевіч

УВОДЗІНЫ Ё МОВАЗНАЎСТВА

Дапаможнік
для студэнтаў філалагічных спецыяльнасцей
вышэйшых навучальных устаноў

Рэдактар Н.М.Красніцкая.
Камп'ютэрная вёрстка: Т.А.Каваленка.

Здадзена ў набор 02.04.2001. Падпісана да друку .06.2001.
Фармат 60x84/16. Папера афсетная №1.
Друк афсетны. Гарнітура Таймс.
Ум.друк.арк. 11,07. Ул.-выд.арк. 10,5.
Тыраж 300 экз. Заказ .

Падатковая льгота — Агульнадзяржаўны класіфікатар
Рэспублі
кі Беларусь АКРБ 007 — 98, ч.1, 22.11.20.600.

Установа адукацыі
«Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы».
ЛВ №96 ад 02.12.97 г.
Вул. Ажэшкі, 22, 230023, г. Гродна.

Надрукавана на тэхніцы выдавецкага аддзела Установы адукацыі
«Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы».
ЛП №111 ад 29.12.97 г.
Вул. Ажэшкі, 22, 230023, г. Гродна.